

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (163) май – июнь 2012 ж.

Учредительле –

КЪМР-ни СМИ жаны бла къырал комитети эм
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюнню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумақьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2012

«БАРА ЭДИМ АТА КЪАБЫРЫНАЧА...»

Отарланы Керим фронтха кетгинчи, 1938 жылдан башлап 1941 жылгъа дери, Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуну правленини председатели болуп тургъанды. Ол жылланы ичинде Кязимни чыгъармачылыкъ иши халкъгъа белгили болур ючюн кюрешгенди. Аны Жазыучуларыны союзуна членнге да кеси алгъан эди. Керим Кязимни Нальчикге келиюн кѣп кере къурагъанды. Аллай кюнледен биринде уа ол, суратчыны чакъырып, эки кере суратха алдыргъанды.

Ол суратланы Керим кѣчгюнчюлюкде окъуна тюз да кесини кѣз гинжисинча сакълагъанды. Аны хайырындан ала малкъар халкъгъа белгили болгъандыла.

1939 жылда Керим бла Къайсын Кязимге «СССР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу» деген ат берилгенинде, аны чыгъармачылыкъына атап ингир къурагъан эдиле. Кязимни «Мени сѣзюм» деген китабын чыгъарыргъа да Отар улу болушханды. «Аны назмуларын айырып, китапха ал сѣз да жазып, сураты бла бирге китап басмагъа келтирген эди. Ол а Кязимни саулай дуниягъа танытхан, жабышмакъ таягъына таянып, аз ышара, узакъгъа къарап тургъан сураты болгъанды», - деп эсгергенди жазычу Залийханланы Жанакъайыт.

Малкъар халкъ ата журтуна къайтхандан сора Керим бла Къайсын Кязимни жашауу эм чыгъармачылыкъы бла байламлы комиссия къурагъа керекди деп, сѣзю бек къаты саладыла. Ол ишлерине Хутуйланы Ханафий да уллу болушлукъ этеди. Комиссияны хайыры бла 1959 жылда Кязимни «Сайлама» жыйымдыгъы чыкъгъанды. Дагъыда комиссияны оноуу бла аны къабырын табып, ата журтуна кѣчюрюу бла байламлы иш башланады. Кязимни юйюрю-къызы Шапий бла жашы Сагид ол заманда Къазахстанда жашай эдиле. Керим Шапийни эртгеден, малкъар халкъны Орта Азиягъа кѣчюргюнчю да таныгъаны себепли, Къазахстанга кеси барырын дурус кѣреди.

Къазах ССР-ни Талды-Курган областыны Тельман атлы колхозуна Отар улу бла бирге ВЛКСМ-ни обкомуну инструктору Эристаулары Алий да баргъанды. Аланы ары келгенлерини юсюнден Кязимни жашы Сагид былай хапар айтханды: «1958 жылда март айда Керим бла бирге Кязим хажини къабырына барабыз. Келебиз да, къабырны да жангыртабыз, Керим аны къолу бла сылап, жилягъан да этеди. Алайдагъы элден бир къауум адам жыйылады: эгечим Шапий, Кючменланы Ачан, Додулары Таукъан, Солтанланы Саламгерий эм башхала да бар эдиле.

Шапий Керимни келгенине бек къууаннган эди. Кязимге дайым да къайгъырып тургъаны, жазгъан затларын басмаларгъа кюрешип, халкъгъа белгили этгени ючюн анга бек ыразы эди. Алай болса да, Керим Кязимни къабырын туугъан жерине элтирге керекбиз, анда анга сын таш салынырыкъды, партияны обкомуну оноуу ма алайды, дегенинде, уна-

мады. «Ол динибизге да ушамагъан гюняхлы ишди. Кязим а дин ахлусу адам болгъанды. Ол дуня бар эсе, ол анга ыразы боллукъ туююлдо. Анам, къарындашларым, башха къаршы адамларыбыз да Кязимни къатында асыралыпдыла. Да сора Кязимни аладан айырып къалай кьоярыкъсыз. Сен да, Къайсын да атама бек кѣп игилик этгенсиз, сиз анга бир жаны бла да хата жетдирмезлигигизни билеме. Алай бу иште мени ыразы этерик эсегиз, тиймегиз кьабырына», - деп тилеген эди.

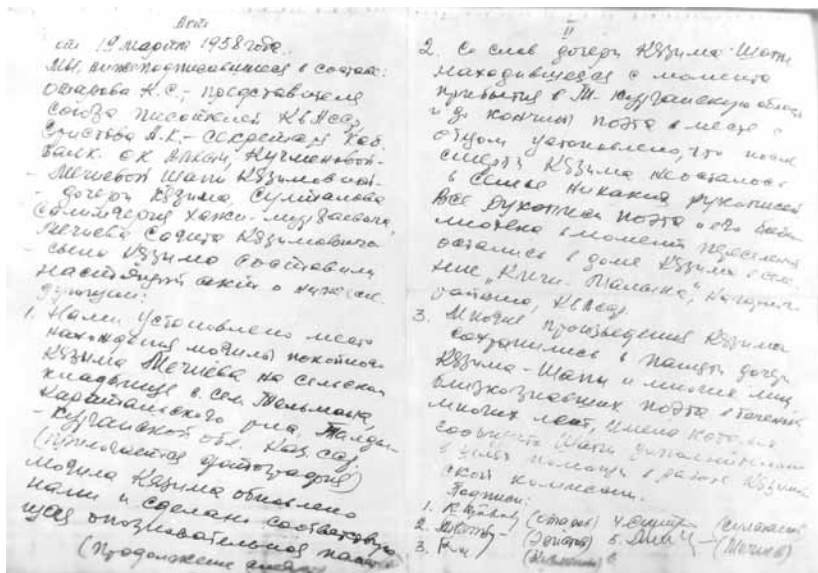
Ол кюн Керим бла Эристаулары Алий Кязимни кьабырыны кьатында бир ненча сурат алдыргъан эдиле. Артдаракъда уа Керим 1958 жылда 19-чу мартда акт жарашдырып, анга ол кюн кьабырны кьатында болгъан адамлагъа кьол салдыргъан эди. Шапийни кѣз жашларыны хурметин этип, аны жүрек къыйынын да ангылап, Нальчикге къайтханлай, аны юсюнден Къайсыннга эмда башхалагъа билдирип, оноулашыргъа сѣз берген эди. Сѣзюне кертичи бола, Къазахстандан къайтхандан сора, Къайсын бла оноулашып: «Кязимни кьабыры болгъан жерни сюргендиле, алайда кьабырла жокъдула», - деп жазгъан эди кесини отчѣтунда.

Артда да, Шапий Азиядан кѣчюп келгенинде, Керим бла Къайсын кѣп кюрешгендиле Кязимни кьабырын кѣчюрейик деп. Алай ол: «Мен бу ишге ѳлсем да кесими ыразылыгъымы берлик туююлме», - деп, чыртта унамагъан эди.

Керим да, Къайсын да кеслерини устазларын асыры суюгенден, анга хурметлери асыры уллу болгъандан аны туугъан жеринден кѣчюп кетген

Суратда (онгдан солгъа): Кязим-хажини кьабырыны кьатында Эристаулары Алий, Кязимни жашы Сагид, Отарлары Керим, Кязимни кызы Шапий Шауаланы Кишитай

кюнден башлап, ёлгюнчюннге дери къатындан кетмеген, ёле туруп да ахыр сёзюн, осуятын да айтхан къызыны ыразылыгы болмай ол ишни эталмагъандыла.

Аз сёзчюк ючюн окъуна адамны тюрмеге атхан кюйсюз эллинчи жыллада Керим бла Къайсын ол иште жигитлик этгендиле, деп арсарсыз айтыргъа боллукъду. Не десек да, Керим Къазахстаннга партияны обкомуну оноуу бла баргъан эди.

Отар улу жашагъан къадарында кесин Кязимни сохтасына санагъанлай, анга баш ургъанлай тургъанды. Анга аны Кязимге атап иги кесек назму жазгъаны да шагъатлыкъ этеди: «Кязимни жуабы», «Кязимни эсгерюю», «Кязимни сыны», «Ингир аууз», «Кязимни сураты».

**Сёзюнж жашайды халкъны эюрегинде
Ахшы умутлу жарыкъ чыракълай.
Халкъны къууанч кюнюнде, палах кюнюнде
Тургъанды ол биргесине баргъанлай.**

**Ол сёз энтта барыр, жол нёгер болуп
Биргезибизге, дайым къанат битдире.
Бу атала жери насыпдан толуп,
Назму жашар таулу юйлеге кире,-**

деп жазгъанды Керим Азиядан кёчюп келгенинден сора «Кязимни эсгерю» деген назмусунда.

Кязимни къабыры табылгъаныны юсюнден акт, аны къатында

алынган суратла да Отарланы Керимни юйюр архивинде сакъланадыла.

Мен Керимни назму китабын окъуй кетгенде, аны Къазахстаннга Кязимни къабырына баргъаныны юсюнден «Ингир аууз» деген назму-сунда быллай тизгинлеге тюбегенме. Бу статьямы ма ала бла бошаргъа сюеме.

*Сен назму жаза тургъанлай, мени
Уруш бораны кетген эди алып.
Талай жылдан а къайтып келдим бери,
Къанатын окъ сындыргъан къушлай, арып.*

*Баргъан эдим ата къабырынача,
Къазах аулагъында къум къабырынга.
Бюгюн а мен, таула къарларынача,
Къарайма сени уллу къадарынга*

ТЕКУЛАНЫ ХАУА.

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ

КЪАЛАЙ АХШЫД БУ ДУНИЯДА БОЛЪАНЫНГ

Тёпеланы Алимге

Тёппе улу бийик туююл, не алаша.
Халаллыгы ёз башына жараса.
Бек тынчлыккылы, бек насыплы болуред,
Таза жанын шинжиледен кьоруред.
Бёлюнмезед, жюрек ачий, жукъусу,
Жаулукъ эте ёз башына фахмусу.
Айт, ахшыны аманламы суюелле?
Жаз терекни эрир бузла туюелле.
Чыгъанала, гюлню тырнай, кюелелле,
Кеслери уа чыгъаналай ёлелле.
Гюл чыгъады, жап-жангыдан гюллене,
Кёгет терек жашайды, кёгет бере.
Сен да алай, бузну желни озма кьой.
Сени сёзюнг – магъаналы, манга той!
Адамлыгъынг, даражанг да бийикде,
Халкыгъа таянч болалырча, керекде.
Сен келгенча бизге насып юлюшге,
Кьууанама, сени таба кенгешге.
Эркелетип турмаса да кьадарынг,
Къалай ахшыд бу дуняда болъанынг!
Сен тёзюмлю, сен акъылман, сен алим.
Фахмунг улуу, фахмугъа уа жокъ ёлюм!
Алай бирде, чыдамай терс тырманнга,
Асыу излей, кьараймыса да манга?
Мен да айтмай аманса деп аманнга,
Тырман этмей ачыу берген заманнга,
Къажау турдум тюзге терслик этгеннге,
Кьорууларгъа кьарыуум да жетгенде...
Тюз жеримде аузума да чапдыла, -
Санга атар ташны манга атдыла!
Не этейим юйреннгенме тёзерге,
Ачий-ачый, терсликлени эзерге.
Шайыр иши – ахшыланы кьоруулау,
Ёлюмлюкдю кьорур жерде тынгылау!

АЛТЫН ХАРДАР БЛА СЕН

Чапыракъламы шыбырдайдыла, огъесе ёзенни энишге чабып баргъан кезлеучокмю хапар айтады? Огъесе суусап къысхан кийиклеми энип келедиле таудан? Огъесе тейрилеми учадыла, акъкъанат атларына минип, кёкде? Алагъа махтау сала, жумарукъламы кычырадыла бийикде?

– Кёк Тейриси, айтчы манга, тилеклерим жетемидиле сен тургъан жерлеге? Огъесе анда, бийикде, къазауат этип учхан самолётланы, ракеталаны дауурлары, кёк кюкюрегени, элия ургъаны жутупму къоядыла жюрегими кычырыгъын?

Жууап жокъду. Сен чаллыкъны жырып бараса. Жолсуз жолунг таугъады. Бийикге. Кёк тейрисини жууабын эшитир ючюн, анга жууугъуракъ барыргъа сие болурса.

– Насыплымса?

Кёп сагъыш этесе, келген жолларынгы жангыдан ызлай, эсинге туйрелип къалгъан затлада тохтай. Хар нени да адам эсинде тутуп бармайды, анда къалгъан зат энчиди. Аз жашагъан эсенг да, быллай бир кёп кёргенинге сейир эте:

– Ким билсин, – дейсе. – Мен назмучу эдим... алгъада. Назмучу. Ызы бла хапарчы... Артда уа уллу затла да жаздым, – дагъыда эсинги жыяса. – Шукур Аллаха онг бергени ючюн!

Сен, эртте Алтын Хардаргъа тубеп, аны бетин таныгъандан бери, тынчаялмай, энтта да аны кёрюрге излеп, къайтып, аны эшитирге кюсеп, шам Къарачайда кешенеге кирип, кече узуну кетгенлеге тынгыладынг. Эшите эдинг тейрилени солууларын, аланы узакъ жолланы юсюнден хапарларын. Хар бирини кеси жомагъы, тауруху. Жумушакъ эди ушакълары. Аладан къоркъуу болмазлыгъын ангылап, тынчайдынг. Алтын Хардар, аланы араларында болуп, сакълай эди жанынгы.

Эрттен сайын, алгъыш этип, тейрилени кенг дуниягъа ашырыгучу Уллу Тейри, энди аны аты Аллах эди, сени да ала бла тенг кёрюп, ашырды танг атаргъа кюнню аллына.

Жер а уллуду. Барып турсанг да, кыйырына жеталмазса – аякъларын арырла. Кёзлеринг да алай – арырла да, жилямукъларын тауусуп, кюз артында къуругъан черекге ушакъ къалырла, сау дунияны суратын сыйындыралмазса ол заманда алагъа. Жаланда оюмну, эсни болады женгил аякълары бла жютю кёзлери. Ала элте эдиле сени Алтын Хардарны аллына.

Эртте-эртте дунияны башын суу алып эди. Жулдузлу кёк да, кюзгюдеча, анда кёре эди кесин. Чыгъа келген кюн да, кызыл ёргенлей, анда жана эди. Кюнлени биринде уа Уллу Тейри (атлары унутулгъан потлени тилеклерин эшитипми?) къанкъазлагъа къанатла берди да, кёкге жиберди. Бир, эки, юч, төрт, беш, алты, жети... уча эдиле ала, башларын кюн таба созуп.

Кёп учдула къанкъазла. Арыгъан болур эдиле, къонар жер изледиле да, тапмадыла. Сора суугъа къондула. Уллу тейри аланы тюклерин

асыры женгил этгенден, асыры кьалын этгенден, батмадыла, суу башында кьалдыла.

Жюз кюн ётсе да, минг кюн ётсе да, бирге ушай эдиле бары да. Кюнлени бир биринден айыргъан энчиликлери болмаса, жашауунгу, жылынгы санаргъа да жокъду онг. Къанкъазланы бири тёмеди, сууну теренине кетип, ауузунда топуракъчыкъ келтирди. Аны ызындан экинчиси кёмюлдю, сора ючюнчюсю... Алай бла ала ташыгъан топуракъчыкъдан айырыкамчыкъ болду. Энди ала, акъ къанкъазла, суйселе – кёкге учадыла, суйселе – жерге кьонадыла, суйселе – сууда жюзедиле... адам улуну эсича.

«Баргъан, келлик ёмюрледе да, поэтлени тилеклери арысала жолда, аланы кьанатларына алып, элтирле кьанатлыла Уллу тейриге», – деп, баям, санга болушургъа суйюп, Алтын Хардар алай оюм этди. Тейрилени ызындан адам ёмюрю келлигин биле эди ол. Сени Уллу тейрини – Аллахны буйругъу бла жаратылгъан жерде терекле орнатырыгъынгы да. Балли терек, алма, кертме терекле, чумла, улёкьула да... Биле эди ол сен анча кере юй ишлеригинги, уллу терезелери бла, сен кесинг, балаларынг, суйгенинг да дуняны кёрюп турурча, кече – айны, жулдузланы, эрттенликде – кюнню кёзю жылтыратхан чыкъны. Эсингдемиди, ананг басхан кийизине салгъан оюула жулдуз ызлагъа ушай эдиле? Ол кьолдан уста эди. Бек уста.

Алтын Хардарны аты учуп бара эди жулдузла тенгинде.

– Жолла сюрген игиди, – деген эди ол. – Кёзлеринг, кьарагъан угъай, ангылагъан этедиле кёргенинг, акъылынг а, ойнай-ойнай, узакъгъа, жууукъгъа, суйгенинге, суймегенинге, кертиге, жомакъгъа да жете, кёп затны оюмлай, тола барады.

Ол алай айтханда, жолгъа чыгъарыгъынг келип, жүрегинге кьанатла битген эдиле.

– Адам улу, кьарамынг узакъгъа, тереннге кетгенди. Жерни ёнчелерге суйгенча кёрюнесе. Сен, жортууулгъа чыгъаргъа сие эсенг, мен жолоучума дей эсенг, хазырмыса, жол кибик, тауусула билмеген жашауну тасхаларын ачаргъа кесинге, башхалагъа да? – деп соргъан эди сенден Алтын Хардар.

Жер. Къалай сейирди – бараса, бараса, ол а аякъ тюбюнгден кетмейди. Кюн да кетеди, ай да кетеди, жулдузла да батадыла, суу да таркъаяды, жер а турады...

Жаяу жолда бара, сейир таууш эшитип, кьарасанг – ызындан алты акъ атха жегилип келген кюбюрчекли арба. Ол санга жетип тохтады да, аны алтын суу ичирилген кюмюш эшиклери ачылып, эки жанындан эки тиширыу чыкъдыла...

Кюн асыры иссиден, андан жилтин тюшюп, юсюнге кийген акъ кийимлеринг къабындыла да, кюерге аз кьалдынг. Суймекликге алданган алайды. Алданмасанг а, сакъланыр эдинг. Алай... «Дуняны магъанасы суймекликде туююлдю! Башхадады!» – дегенлеге уа ийнанма.

– Ёсе баргъан адам, дайым да бир жолну атлап, бир шаудандан суу ичип туралмайды, – дединг, Алтын Хардаргъа айланып. – Кюн кёзю окьуна, кёремисе, – дединг, батып баргъан кюнню ёртенинден кёзюн-

гю алалмай, – бюгюн батса да, тамбла жангыдан чыгъарыкъды тауусула билмеген жолуна.

Узакъ кетдинг. «Энди уа жерни этегине жетдим! Кёк бла жер былай-да бирге къошуладыла!» – десенг, ол а – ётюрюк! Ма къачып барадыла, кёк – бийикге, жер а – узакъгъа.

Уучуну садакъ огуу жетген къанатлы, къычырыкъ этип, букъу жолда сени аллынга тюшгенде, бир бек жарсыдынг. Аны минчакъ кёзюнден тёнгереген жиямукъ, тюшген жерин угъай, жүрегинги кюйдюрдю. «Алтын Хардар муну кёре болурму?» – деп, ёрге къарасанг, анда уа – зурнукла. Къырыу этип, ючгюл тизилип, къыбыла таба учуп бара эдиле. Аланы кёрюп, ангыладынг – ёлюм да, жашау да бир жолда, бир бирге женглери тие, алай жүрюйдюле жерде.

Тиширыула, къанатлыла да кёзюнгден кетмей: «Мени къызыу тилегиими эшитсе эди Алтын Хардар!» – дединг да, жашил талада кюн тийген жерчикни сайлап, намазгъа ийилдинг.

– Не тилей эдинг андан?

Сен тынгылайса. Алай ол тасха туююлдо, сен жууап этмесенг да, билеме не тилерге боллугъын назмучу? Бютюнда эски ёмюрледен бюгюннге дери Алтын Хардарны ызын ызлап, жолла сюрюп келген хапарчы! Сен келген жолну бир жанында – терслик, къарангылыкъ, ачлыкъ, кюйсюзлюк, бирси жанында уа – тюзлюк, халаллыкъ, адамлыкъ, жарыкълыкъ, суюмеклик... Алагъа бирча тиеди кюн.

Башынга акъ къонуп, къопдунг намаздан. Тилекледенми, заманданмы? Ким билсин.

Эсингдемиди, кёчгюнчюлюкде атанг бабаларындан къалгъан къамасына алышып алгъан ун табакъ айгъа ушай эди. Биринчи заманда, жүреклени къууандыра, экиси да толу эдиле. Кюнден-кюннге уа экиси да аздан-аз бола, ачылыкъны, амалсызлыкъны къара кечеси жапды дунияны...

Улуу Аллахны жолларында кёпдюле къабырла. Сен а сау къалдынг, жазычу болуп, Алтын Хардарны жолларыны юсюнден хапар айтыр ючюн дуниягъа...

Къалай ушайдыла эрттегили, бюгюнню тилекле да бир бирге!

Кюнню алтын кёзюн булут жапды. «Э-ге-гей!» – деп къычырды да жел аяз атларына, татлы жукълап тургъан элияны уятды. Ол а, ариу тюшле кёре тургъан жеринде уятханларына ачыуланып, кёкню жети къатысын жырып, узалды жерге. Сен, сабий, андан къоркъуп жиягъанда киши жеринде, къыйыры кёрюнмеген бахчада къызыу кюн тюбюнде чюгюндюр арта тургъан анангы жүреги чыгып кетерге жетген эди... Онгу жокъ эди. Аны билипми, сени жапсарыргъа Алтын Хардар келди. Сейир этген эдинг: «Къайдан да тапды мени узакъ къыргъыз элде Алтын Хардарым, Кавказда къалгъан эди да?!» – деп.

– Жүрегингден къоркъакълыкъны кетер, – деген эди ол. – Бу сынауду. Умутуна жетерге суйген, дуния тасхаларын ачаргъа итиннген таукел да, жигит да болургъа керекди. Жолда бара, кесин аяп, кёргенине сансыз къарагъан – ол жолоучу туююлдо, жумушчуду. Жумушчу уа жан

тынчлыгы ючюн кыйынлыкны юсю бла атлап кетер. Сен аллайладан болма. Артда, тюбесенг, кӛргенинги, сынагъанынги юсюнден Уллу Аллага не хапар айталлыкъса, кесинг кӛрмесенг, сынамасанг, эсинге зат тойрелмесе?

Артда ангыладынг: кыагъанакъны биринчи кычырыгында, ёле тургъан къартны ахыр солууунда да жашай эди умут. Тилек, аны кеси жангыз кӛймай, айланады биргесине. Ала экиси бирге болгъан жер жарыкъды. Алтын Хардарны тоханасыны бир жанында ай тагъылып, бирси жанында – кюн. Келедиле анга тилекчиле – умутчула. Хар бири бир зат тилейди: ким – махтау, ким – байлыкъ, ким – мен биринчине деп, кесине тийишли болмагъан, алай ариу эшитилген, даража кӛшулгъан ат...

Сен а бараса, къанатлы Борагъынга минип, учаса, кӛкден, бийикден къарай жерде кългъанлагъа. Къарайса, бизге – адамлагъа – махтау, байлыкъ, даража дегенча, ууакъ затла тилегенлеге, бир суудан ичип, бир жолну теплеп, жашауларын ашыргъанлагъа сейир этесе.

Алтын Хардар, ол сенден тилеп турду, нек тюшмединг сен жерге? Нек болушмадынг адам улуна ёмюрле жолунда тюз сайлау этерге?

Жерни сабийлерине къайгы этген Алтын Хардар мудахды. Жолла кыйнагъанданмы? Санга жарсыгъанданмы?

Сен башхалагъа ушамай эдинг.

ОТ ЖАНАДЫ УЗАКЪДА ИНГИР

Тӛппеланы Алимге

Сен кетдинг да, жилиды кече,
Жарсыуум барып анга кӛче.
Шош келесе къайтып кӛзюме,
Тынгылайма ариу сӛзюнге.

Жилиятдынг, жарлы этдинг бизни!
Сен, бизге деп, не сӛзле тиздинг!
Не ариу айтдынг бизге, сӛйюп,
Лакъырда этип, ойнап, кӛлюп!

Не да бошду. Дуния – жалгъан.
Кӛп эсе да жоллада баргъан,
Насыплы уа азды арада –
Бир бирни сӛебиз мараргъа.

Кетгенле сенича кетселе,
Ишлерин сенича этселе,
Сӛерик болур эди къадар,
Игилик анда да бир жарар.

От жанады узакъда ингир,
Къарангы да, шош булгъай женгин,
Айланады кӛкню кенгинде.
Мен жилийма керти тенгиме.

Сен отха, суугъа да къараргъа
Сӛйюучю эдинг жер арада.
Ёмюрлюк болгъанын ангылап
От да, суу да, шошчукъ, тынгылап.

Жилияргъа, жырларгъа да сӛйген,
Бу – иги, аман дей да билген,
Къаламы узун жолла баргъан –
Биягы сен, болгъанса алгъа!

Хар нени да билген билегим,
Кесингеди бу шош тилегим:
Бир Аллах болушсун деп санга,
Мен окъуйма Къуран сурала.

Игилик тас болмайды жерде
Дейме мен, къарай, кёре, тергей,
Кёплеге бергенсе къанатла,
Жаннетде ариу, женгил атла!

Бушуугъа тёзалмайды,
Сен иги болгъанынгы танып.
Къайтарып излей, сурай сени,
Жарсытырма кёп эрттенлени.

Мен суйген адамлагъа анда
Тюбегенсе, сукъландым санга.
Ыннама, атама, анама
Сен унутма салам айтыргъа.

Игини юсюнден айт хапар.
Ийнанып, анам да тынч жатар.
Къууаныр санга жарлы анам,
Атынгы уа айталмаз, баям.

Жашырып тургъанды ёмюрде,
Адетдеча, сый-намыс эте.
Къууаныр санга тансыкъ ыннам,
Анангдан алгъа болуп, сыйлап.

Жумушакъ атам да къучакълар,
Тансыгъын алалмай, ийнакълар...
Нечик кёпдю сени суйгенле,
Къууаннган адамла, кюйгенле!

Жангызчыкъ туююлдю туудугъунг,
Сен анга мында жюрюп турдунг...
Энди сиз биргесиз узакъда.
Алагъа жаз, Аллах, сууапла!

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ

ТӨППЕЛАНЫ АЛИМ

(1937-2010)

Төппеланы Магометни жашы Алим Кенделен элде 1937 жылда туугъанды. Ол малкъар халкъны бек закий, фахмулу жашларындан бириди. Алимге белгилик, миллет ыразылыкъ да жаланда къара сёзню юсю бла келмегенди. Төппе улу поэтди, кесаматчыды, филология илмуланы кандидаты, аты айтылгъан драматургду. Аны «Суугъа кетген сүймеклик», «Насып», «Жолгъа тюшген таш», «Азап жолу», «Артутай» деген сахна чыгъармаларына кёре салынган сахна оюнлагъа жамауат сүйюп, ыразылыгъын билдирип къарагъанды.

Төппеланы Алим фикир, философия жиби болгъан жазыучу эди. Миллетни тарыхын, жашау шартларын теренден ангылап, окъуучуларын да эслиликге бла жютюлюкге юйретирге итингенди.

Төппе улуну чыгъармачылыкъ ишине багъа бичерге да кёпле итингендиле. Ангылагъанла, жахилле да эслерине келген ниетлерине кёре, къара чёпге тюшюрюрча сёз айтып, ызы бла сокъуранып. Ким не десе да, ол тирилтген чыгъармала бийик багъагъа тийишлидиле, миллетни байлыгъы, ниет ырысхысыдыла. Алимни кенг фахмусуну юсюнден оюмун айтыргъа кюсеген адам аны унутургъа керек туююлдо.

Төппеланы Алим жазып эртте башлагъанды. 1959 жылда аны «Жаным, сенсе» деген назму китабы басмаланганды. Ызы бла назму кеп бла жазылгъан «Жаннет къызы» деген повести окъуучулагъа белгили болады. Алай жууукъ заманда жаш автор фахмусуну чынтты шарты – илишаны къаллай, неде болгъанын сезип, къара сёзню да къолгъа алады. «Отлукъ ташла», «Кюн батмайды», «Тузлу гюттю», «Кюйген жулдуз», «Чамны да чам биледи», «Жюз шаптал терек», «Ташыуул», «Азатлыкъ», «Сыйрат кёпюр» дегенча китаплары бир-бири ызларындан басмаланып, ана литературабызгъа уллу къошумчулукъ этедиле.

Жазычулукъну хар бутагъын тынгылы айнытып, анга бийик юлюш къошаргъа итинмеклик, айхайда, жаймалыкъ туююлдо, ол фахмуну тирилигиди, жютюлюгюлдо. Тири, жютю фахму уа жаланда инсанни насыбы, аны энчи «табийгъаты» болуп къалмайды – ол миллетни ырысхысыды, аны къолайын, даражасын белгилеген шартды. Алимни фахмусу уа аллайды: миллетни ниет, культура сабанын тынгылы жашнатыр ючюн жюрек отун, жылыуун аяй билмеген. Аны бла бирге Алим фахмусун керексизге чачып, къолундан келмеген ишлеге терилгенден туююлдо – хар башлагъан, къолгъа алгъан ишин бийик даражагъа чыгарып, чакъдыра билген устады. Юлгюге айтханда, Алимни маданият мекямыны бир къабыргъасы кесаматды, илмуду. Аны «Малкъар проза» деген китабы 1970 жыллада жазылып, ана тилибизде къуралгъан литературабызны тынгылы тинтген илму ишге саналады. Къысха очеркледен, фельетонладан бла хапарладан башлап, 1971–1972 жыллада

жазылган повестьлени, романланы сынауларын жыйышдырган.

Тёппе улуну Мёчуоланы Кязимни, Зумакулланы Танзиляны, Этезланы Омарны чыгъармачылыкларыны юсюнден тинтиу ишлери малкъар халкъны филология илмусун айнытхан, аны от жагъасын ажымсыз ышырган китапладыла. Бютюн да кесини къалам къарындашларына атаган статьяларын, школлагъа деп къураган окуу китапларын эсге тюшюрсек, Алим илму жаны бла да бир инсанни ёмюрюне жетерик, аны жарытырыкъ жумуш тамамлагъанын ангыларыкъбыз. Алай фахму дегенинг ол накът-налмаз кибикди, къайсы жаны да жылтыраган, нюр жарыкъ берген. Жарыгъ' а къууанчды, огъурлулукъду. Тёпеланы Алимни сахна чыгъармаларыны жарыгъы малкъар халкъны сахнасын угъай, республиканы сахна маданиятыны онгун – къолайын ёсдюрюрге себеплик этгенди.

* * *

Тёпеланы Алимни чыгъармачылыкъ ишин угъай, жашау жолун, къадарын да терек бла тенгешдирирге боллукъду. Терек тынчылыкъ бла ёсюп къарыу алмайды. Аны башы бла къара булутла да ётедиле, юсюне буз, къар да жауады. Аланы бийикге, жарыкъгъа бла кюн жылыугъа тартыннганы къалмайды. Къышны, къарны суукулугъундан элгенип, жылыудан ёнгелемейди ол. Табийгъат анга буз, къар тежей эсе да, терек жашаугъа жашиллигин, салкъын ауанасын къызганмайды. Туугъан жерини жылы топурагъы кечиндирип, бийиклик бергенин ангылап, туугъан жерине къор-садагъа болуп, терек тереклигин этип жашайды. Ол жаны бла къарагъанда, Алимни «Артиш» деген хапары эсге тюшеди. Артиш терек къая эринине илинип ёседи. Къысыр ташланы ичлерин жыртып, тамырланып. Тамырлары, бутаклары бла туугъан жерини ташларын къучакълап-ийнакълап. Ол къыйынлыкъ сынар ючюн къалмайды – кюнню иссилиги, кюн, жауунла да аны жунчутургъа кюрешедиле. Болсада артиш бийик умутундан ёнгелемейди. Ахырында элхуур келип, уруп-галап, тамырларын, бутакларын седиретеди, алай ёсген жеринден айырып, умутун юзюп къоялмайды. Артиш жангыдан тирилип, бийик умутлу болады. Айхайда, Тёпеланы Алим артишни юсю бла малкъар халкъны къыйын тарыхын, кёчгюнчюлюк бла байламлы бушуулу къадарын ачыкълагъанын ким да ангыларыкъды. Артиш терек – миллет сынай келген къыйынлыкъланы белгисиди, аны метафорасыды. Алай ол метафора Тёппе улуну жазычулукъ къадарын, жашау жолун да белгилейди дерге тийишлиди.

Жашауну, къадарыны ачы тамырларына тёзюп, ала тежеген чомартлыкъ бла халаллыгъына жүрек ыразылыгъын къурман эте билмеклик Алимни бек махтаулу илишанларындан бириди. Инсанлыгъыны, жазычулугъуну да. Къадарны ариу, махтау сёзю, тырманы да аны ич дунясына, сезим къолайына чып тюшюралмагъандыла. Не тюрюлю болумлада да кишилик даражасын сакълап, тюз сайлау эте билгенди.

Анга кере уа, Тёпеланы Алим хар нени да мардасы болгъанын да уста ангылагъан жазычуларыбыздан эди, дерге керекди: сыймекликде, къажалулукъда, халаллыкъда, тэзюмлюкде да. Ол марда бузулса, бир шарт башхасына тынч ётюп къалады, сыймеклик кёрюп болмауға, халаллыкъ кюйсюзлюкге, игилик – хатагъа. Бизни халкъыбыз аны алайлыгъын кимден да тынгылы билгенди. «Ачы болсанг– тюкюрюрге, татлы болсанг – ашарла», – деп да андан айтадыла халкъда.

Адам къылыкъны кёп тюрлю илишанын бирикдиреди: «акъларын», «къараларын» да. Алай къылыкъ-ылыкъгъа айланып не хыйсапдан къалады, аны сылтауу недеди? «Къара» илишанла «акъладан» онглу болсаламы? Бармыды аны базманы, ёлчеми. Бар эсе, аны ёлчеми мардады – ич марда. Олду «базманны» аудурмай инсанлыкъ даражаны сакълатхан. Учхарамыды инсанны ич мардасы, тынгылымыды, кертимиди ол, огъесе жалгъанмыды – бир-бирледе аны адам кеси да билалмайды – аны бийиклигин бла алашалыгъын къыйын жашау болумла тинтедиле, адам, бир къыйынлыкъгъа тюшюп, сайлау этгенде. Бет ачхан сайлау бла сынау. Къыйынлыкъда, неда сайлауда сыналмагъан адам кимни да алдаяллыкъды – кесин сабыр, эсли да кёргюзтюп, урунуугъа бла халкъына табыннган инсан сундуруп.

Тёпеланы Алимни кёп чыгъармалары алай къуралгъандыла. Сёз ючюн: «Кюйген жулдуз» деген повестини жигити бийик билим берген окъуу юйню махтаулу устазыды, алимди. Жашау къыйынлыкъла аны сынап, бетин ачмасала, ким биледи, ол махтаулу алимге саналгъанлай къалыр эди. Болсада ол, жашау сынаулагъа чыдаялмай, «базманны» башха жанына аудурады да «жарыкъ жулдуз», «кюйген жулдузгъа» ётеди. «Туманда ажашхан акъ тайым» деген повестинде уллу фабриканы таматасы, коммунист, тазалыкъ бла кертиликни келечисине саналып тургъан къуллукъчу зорлукъчу болуп чыгъады. Адамлыкъ бла адамсызлыкъны араларында жол къысхады, деген оюм жангы туююл эсе да, Алим аны жангыртып, жангы суратлау, философия кюч берип ачыкълайды. Мардадан тайгъанны бети алышынады. Хар неге да жашау берген кюч окъуна мардадан оздуруп жылытса, берген жашауун сыйырады. «Саскылы къолну» жигитлери да чам этер, ойнар акъылда байлагъан эдиле чыпыннга жыйын негерлерин. Болсада мардадан оздуруп «ойнагъанлары» аланы мурдарла этеди. Кертиди, адам дегенинг мардадан бошуна чыгъып къалмайды. Саскылы къолну жигитлери, иги да, басымлы да кёрюнюп тургъанлай, къалай тюшдюле мурдарлыкъны жолуна, деп соргъанда, баям, жүреклени теренинде билинир-билинемез, кёзге урунмагъан къылыкъ илишанларын эсге тюшюрюрге керек болур. Зарлыкъ, кесин озгъаннга сугъанакълыкъ дегенча. Ол тюрлю къылыкъ ышанла кеслерин туура этерге сыймейдиле, ташада, жүрекни «къарангы» жерлеринде кечинирге суюдиле. Жүрекни къарангы мюйюшлеринде бугъуп туруп, къоншулагъа хата этгенге киши ачыкъ дау айталмайды. Аллай адам аманлыкъны да игиликнича кёргюзтюрге кюрешип этеди палахны. «Саскылы къолну» жигитлери да ойнагъан сылтау бла байлайдыла

жёнгерлерин чыпыннга. Ол жаны бла аны «Жол кюю» деген повести бютюнда махтаулуду. Кертиди, «Жол кюю» басмаланганда, анга кёпле ыразы болмагъан эдиле. Повестьни ангылап, ыспасын чыгъармагъанлагъа айып этерча туююл эди. Суратлау чыгъарманы жигити не «акъбет», не «къарабет», не «огъурлу», не «мурдар» болурга керек эди. Совет Союзу литературалары окуучулары ол затха юйретген эдиле. Малкъар халкъга аз санлы миллет литератураларындан эстетика-суратлау излем а бютюнда къарыусуз эди. Малкъар литератураны келечилери, бир адам эки, юч бетли да болады деп, айтыр сёзлерин энди башлагъан эдиле. Анга кёре, адам урунуудан къачмай, иги ишлей эсе, иги ишлегени бла къалмай уллу къыралны атындан саугъаланган эсе, анга къор-садагъа болуп турмай, ич дуниясын, жюрегини «бухчакъларын» къармарга неге керекди, деген оюм да жюрюй эди. Инсанлыкъны баш ёлчеми урунууда тирилик бла жигитлик эди. Тёпеланы Алимни повестини жигити – Бекир – махтаулу къойчуду, чурумсуз ишлейди. Артдан-артха, жашла урушха кете башлагъанда уа, ол бютюн къадалып ишлейди. Былайда жазыучуну фахму жютюлюгюню дагъыда бир илишаны шартланады: урунуугъа инсан борчхача къарап иги ишлеген, айхайда ыспасха тийишлиди, алай адам эки бетлигин, эки оюмлулугъун жашырып мурадта кечекюн демей, баш кётюрмей эсе уа? Тёппе улуну повести аны юсюнден биринчи болуп суратлау сёз айтханладанды: урушха бармай къалыр амал излеп, тириликни юлгюсюн кёргюзте эди Бекир. Кёзге урунмазга кюрешип, урушдан эсе мында бек керекди, деп бичим этдирирге итинип.

* * *

Суратлау сёз – ол излеу сёздю, дунягъа энчи кёз къарамды, жангы фикирди, тинтиудю. Бизни литературабыз да тыш омакълыкъдан, жалгъан айбатлыкъдан бла шартлаудан адамны ич сырын, къылыгъын тинтиуге кечген заманды. Повесть къара сёзюбюзню ол илишанын жангы тынгылыракъ жолгъа салгъан чыгъармады. Ары дери бизни прозабыз шартлаудан озуп, тинтиуге ёталмагъанмыды дерге да болурла. Алай былайда терсбоюнлукъ этерге керек туююлду.

Башха жаны бла къарагъанда уа, иги чирчиклени, төрелени айнытуда чек жокъду. Алимни повестини юсюнден махтау сёз аны бла байламлыды. «Жол кюю» литератураны ёмюрлюк излеу жолу бла атлагъан чыгъармады. Ол уруш жылланы ал кюнлерини къысха жолуна жораланып, уллу къыйматлы жюкню кётюргени бютюн баямды. Уллу ниет-магъана жюк кётюрген повестьни сюжети тынч, къошакъсыз болгъанына, усталыкъны илишанына окуучу эс бурлугъу да баямды.

Жаннет, жакханиз деген ангыламла болгъаныча, адамны да эки жолу барды, эки сайлау – жамауат аллында жууаплыкыгъа бла жууапсызлыкыгъа, огъурлулукыгъа бла кюйсюзлюкге. Къайсы жолну сайлайды инсан – ол аны къолундады. Къыйын болумла, белгилегенибизча, адамны бетини «акълыгъын» бла «къаралыгъын» кѣргюзтгенликге, жууаплыкыдан бла инсанлык борчдан азатланмайды. Ит ылыкыгъа хорлатып, артда не этерик эди, биз къыйынлыкыда эдик демеклик жалгъан сѣздю, жууаплыкыдан къачыуду. Инсанны эки сайлау бар эсе да, борчу бирди – адамлыкыгъын сакълап, огъурлулукыну отун ышырыгъады. Тарых болумла, къырал кюйсюзлюк инсанны жашауун сыйырып юзгенликге, адамлыкыгъын сыйыралмайды. Адамлыкыгъа бла насыб’ а бирдиле. Адамлыкыгъа жокъну тынчлыкыгъа, токълугу бар – насыбы жокъду.

Тѣппеланы Алимни «Сыйрат кѣпюр» деген романы бизни ол тюрю шартлагъа шагъат этип, жангыдан ийнандырады. Романны сыфат къаууму, ниет тизмеси, философия фикери – барысы да биригип, жашауун тутуругу неде болгъаны бла аны къыаргъа, къанатыргъа кюрешгенлени амалсызлыклары кѣргюзтедиле. Алайды, малкъар халкъны жашау терегин адуругу итингенле бла аны сакълагъанла бетден-бетге сюелип сермешедиле. Ол сермешде сталинчи аскерчиле, сауут-сабалы эселе да, къарыусуздула, жазыкъдыла, бардыргъан ишлери да анга кѣре тутхучсузду, кишиге керек болмагъан. Жан сакълатып, инсанлыкыны малтагъан. Кертиди, аскерчиле башларына эркин туююл эдиле, алай сайлау этип, адамлыкыны сакъларгъа эркин эдиле. Ол эркинликни киши кишиден тилеп алмайды – адамлыкыгъа кимни да жаныды, къаныды. Сталинчи совет аскерчиле уа буйрукыну къара къуллары, шапалары эдиле, андан озуп, мардагъа сыйынмай, асламы ъз ыразылыклары бла «ылыкыны» сайлагъандыла. Ол себепден «Сыйрат кѣпюрню» жигитлери – малкъар халкъны келечилери (Хамзат, Жарнес, Атто) буйрукыну къара къулларындан бир зат да излемейдиле, артыкълыклары ючюн кѣлкълды этип, чамланып, айып салып да кюрешмейдиле. Айыпдан уялыкы болсала ала инсанлыкыгъа мардадан чыгъарыкъ туююл эдиле. Алай мардадан чыкъгъанлагъа бла къарыусузлагъа, гюняхха берилгенлеге жаланда жан ауругу, жарсыргъа, кечгинлик берирге тийишлиди деп оюмлайдыла Алимни жигитлери. Къарыуларгъа тийишли жанла туююлдюле ала, неда юйретирге. Адамлыкыны бийик хатерин этип, садакъа берирге керекди. Анга кѣре уа, малкъар халкъ, бютюнда Хамзатча жашлары, юсюне къая аугъанлай, къыйынлыкыгъа аууп, басып, тунчукъдура тургъанлай окъуна, адамлыкыгъа марданы не азда эниш этмейди. Хамзаты, Керими, Аттосу да нени да башы адамлыкыгъа болгъанын, адам кишиликге, огъурлулукыгъа деп туугъанын унутмайдыла. Тентеклик бла сабырлыкы, кюйсюзлюк бла дин огъурлулукыгъа бетден-бетге къарап, не мен, не сен деп сюелгенлеринде, малкъар халкъны келечилери сабырлыкыгъа бла динге ийнаныулукыгъа берген басымлыкыгъа кертичилей къаладыла. Сталинчи аскерчиле гузабалыкъны бла мыртазакыгъа жек шапаларыча

жюрюте эселе кеслерин, Хамзат, Атто, Керим эм башхала адамлык мардагъа, акъылгъа бла тазалыкъгъа сагъайып тындырадыла ишлерин.

Алай бла, инсанлыкъ сакъланыр ючюн, къыралны огъурлу бети болургъа керекди деген оюмну къабылларча туююлдо, Тёппеланы Алимни жазычулукъ оюмуна кёре, куюсюз къыралда да адамлыкъ ючюн кюреширге, сабырлыкъ бла эслиликни, жүрек нюрню бла жүрек ийнаныулукъну сакъларгъа борчду, бир къыраллыкъ да, ол не бетсиз эсе да, инсан анга эришип, къоншусуна таякъ кётюрюрге керек туююлдо. Къыйын бушуулу болумлада бюгюлмей, нюр чыракълай жанган, кесинден къарыусузлагъа жылыу берген жигитлени Алим «Азап жол» деген сахна чыгъармасында да тынгылы кёргюзтгенди. «Сыйрат кёпюрге» ол оюм бюгюн шартды, тынгылыды. Туугъан жеринден, журтундан айырылып, артыкълыкъ сынагъан малкъар халкъ къыраллыкъгъа, аны саясаты бла идеологиясына, кёзбаулугъуна да ийнаныуун тас этген кюнлеринде Аллахха, огъурлулукъгъа бла жүрек нюрге ийнаныуун тас этмегенди. Ол уллу ийнаныуу бла халкъ «Сыйрат кёпюрген» ары ётюп, ызына къайтханды. Ийнаныулукъ адамны жашаууну отун ёчюлтмей кечиндирген тамырыды.

* * *

Тёппеланы Алим, аны бла бирге литературагъа келген тёлю къыйын жыллада аякъланнганды, Эки бетли, эки оюмлу болургъа, къабыргъангы къыраллыкъгъа жарашдырыргъа юйретген. Кёп жазычула керти сёзден эсе тынчлыкъны сайлап, жалгъан идеологияны ызындан баргъандыла. Биз былайда Шимал Кавказны бир-бир жазычуларын эсге алып, уллу орус халкъны литературасын унутмайбыз. Анга кёре, кёп авторла чыгъармаларыны къарыусузлукъларыны сылтауун къырал къатылыкъгъа атап, ол заманлада жазгъан китапларындан азатланыргъа да сую эдиле. Алай жазычуну фахмусу, кишилиги къаллай эсе да чыгъармасы да аллай болгъанын унутургъа керек туююлдо. Кесин кесинден иги киши да билалмайды. Къыраллыкъ жазычуланы фахмуларын сыйыра эди демеклик, керексиз дауду. Фахмусуз адам не заманда да осал жазады. Ол Лев Толстойну бла Мёчюланы Кязимни атлары бла къаргъанып турса да. Идеология, саясат жашаууну къатылыгъын сылтау этип, жазычу не бек тарыкъса да, чынтты фахму аны ызындан бармайды. Фахму дегенинг чий чыбыкъ кибикди, къырал жахиллик бюгюп сындырыргъа кюрешсе да, ол сынмайды, не къаты жерде да тамырланып, чагъаргъа бла жашнаргъа онг табады. Бек махтаулу шарты уа – къырал къатылыкъ алдамайды, ол алдайды къырал сакълыкъны. Орус литератураны угъай, малкъар халкъны сёз искусствосу да дуня маданиятына къошулурча болгъан эсе, баям, фахму кеси кесин къоруулай билгени бла байламлыды. Литератураны борчун бла жамауат аллында жууаплыгъын унутмай, эниш этмей, анга къыйын салгъан жазычуларыбыз кимден да аслам бола келген миллетибиз. Тап, аз, кёп бола келген эселе да, ала-

дан бири Тёппеланы Алимди. Ол кимни арбасына минсе, аны жырын жырлагъанладан тнойюл эди. Жазыучуну ёз жыры – жамауатха, халкъны ниет хазнасына керекли жырны жырлагъанды не къыйын заманда да. Къырал идеологияны сууукъ кезиуонде да аны ёз кёз къарамы бла ёз ёлчеми, мардасы болгъанды. Ала уа аны терс жолгъа – текъоталыкъгъа бла кёзбау сёзге терилтмегендиле. Сёз ючюн, Алимни «Тузлу гюттю» деген повести колхоз къуралыугъа жангы кёз къарамны бла ангыламыны белгилеген чыгъармаладан бири болуп, 1973 жылда басмаланнганды Аны къыйматына тюз бичим этер ючюн, совет идеология бла келишмеген аллай повестьле бла романла 1980 жыллада жазыла башлагъанларын эсге алыргъа тийишлиди. «Ташны ата билмеген башына урур» дегенлей этип, совет власть, жарлыланы, мюлксюзлени кётюрюр муратда мюлкюн, оноун да жахиллеге ышанып, аланы къолларына берип, кесин тюп этдиргенини юсюнден хапарлайды «Тузлу гюттю».

Аны белгилегенибиз: жазыучу, ол керти да жазыучу эсе, идеологияны ызындан сюркелмейди – алагъа къарап, келликни юсюнден сагъышлана биледи. Ол фахмуну махтаулу илишанларындан бириди. Заман, къыраллыкъ тежегенден азатланып, адамлыкъны баш ёлчем этдирген да фахмуду. Тёппеланы Алимни «Ташыуул» деген романында Уллу Ата журт урушну жылларында бек тынгылы кишилик этген жигитледен бири бий уланды. Айхайда, совет къыраллыкъ хар кимге класс сезим, кёз къарам тежеп, жамауатны идеология тузакъда тутхан кезиуде, аны душманын – бийни бийик инсанлыгъын суратлау – ол да жазычулукъ кишиликиди. Болсада Тёппеланы Алим къыралны саясаты тохташдыргъан эстетика такъырлыкъдан эртте азатланып, кенг кёз къарамны бла жашау кенгликни да анга кёре эртте сайлагъанды. Суратлау-эстетика такъырлыкъ жазычуланы онглап, жигитлерин жарлылагъа бла байлагъа, акълагъа бла къызыллагъа, дин ахлулагъа бла мажюсюлеге юлешдирген эсе, Тёппеланы Алим ол тюрлю илишанла бир жигитге берилрге боллугъун уста кёргюзтеди. Бир адам мёлек, ибилис да болалыгъын, халкъгъа игилик, жарыктылыкъ излеп, байлыгъына бла тукъумуна баш ургъанны, адам кесин байча, жарлыча жюрютгенин аны жюрегине халаллыкъ, хыйлалыкъ да, нюрню жарыгъы, сугъанактылыкъ да бир инсанны къылыгъына сыйыннганын ачыкълагъанды.

* * *

Тёппеланы Алимни чыгъармачылыкъ иши ёз заманындан алгъа баргъанына, ол керти да кюрешчи болгъанына эс буруп, анга аллай бичим этерге тийишлиди. Аны ангылагъан да тынчды: жазыучуну рухийи, ич маданияты бийикди, ала жашауну чюйреликлери бла келишмей, сермешле бардыргъанлай турадыла – жашауну игилендирир ючюн, аны жарык умутлагъа тийишли этер ючюн. Ол демеклик: Алим кесини жазычулукъ борчун толу да, тынгылы да ангылайды – искусствону бийик даражалы, узакъ ёмюрлю да этген жарык умутладыла, жашауну анга

кёре суратлап, тюрлендирирге, «тазаларгъа» итинмекликди. Тюзюн белгилегенде, искусствону туудургъан, жашнатхан да ол борчду. Кертиди, эрттеден бери бир-бирле заманнга кёре жыр, неда хар заман, тарых аууш кесине кёре суратлау чыгъарма туудурады дейди. Аны бла да чекленмей, чыгъарманы махтар муратда ол ёз заманын тюз кёргюзтеди деп къошаддыла. Аллай оюм бир жаны бла тюз эсе да, искусствону баш илишаны туююлдо. Айтханыбызча, заман къалай эсе да, алай жазама деп, кесине шежда излеген жазычула махтаугъа артыкъ тийишли бола келмегендиле. Арт беш-алты жылны ичинде къуралгъан орус литература анга толу шагъатды. Бизни бюгюнню кюнлерибиз къыйын кюнледиле, ниет ырысхыладан эсе ахча сыйлы кёрюннген, саудугерчилик бла низамсызлыкъ хорлагъан, инсанла шуёхлукъ бла къоншулукъдан эсе къарын токълукъну сайлагъан. Бюгюнню орус литература заманны ол тюрлю илишанларындан таймайды, бетин алагъа буруп, жашаудан ёнгелеген, мурдарлыкъгъа бла саякълыкъгъа берилген адамланы кёргюзтеди, жашау къыйматсызды деп, шуёхлукъ, тенглик, туугъан жерге суюмеклик деген ниет ырысхыланы масхаралагъан инсанланы сыфатларын къурайды. Аллай инсанла, уручула-гудучула жамауат жашауну бузмайдыла, неда жамауат жашауда социально къауумча белгиленмегендиле деп да киши айталлыкъ туююлдо. Жарсыугъа, ол кертиди. Болсада кемчиликле бла чюйреликlege жарсый билген, аланы «къара бетлерин» ачыкълай билген литература аны бла чекленмейди, болсада чекленип, «къарагъа» къарады деп ёкюннген искусство не ахшы умутха да кёллендираллыкъ туююлдо. Жашауну ол жанын окъуучу кеси да кёралады, ол кёралмагъан бла эслеялмагъан шартланы ачыкъларгъа уа жазычу борчлуду. Жазычу дегенинг, жашау бла бетден бетге сюелип, аны бла келишмеген, аны бютюн иги, къууанчлы этерге къастланнган инсанды. Жашауда белгиленнген, тохташхан умутла бла жазычуну умуту бир заманда да келишмейди, нек дегенде, жазычуну умуту жамауат умутладан эсе бийик, жарыкъ болургъа тийишлиди. Ол тири да, алгъа да къаратхан, бютюнда миллетни сейирлерин къоруулагъан умут болургъа керекди, ариу къылыкъгъа юйретген. Бусагъатдагъы орус литератураны уа неге юйретгени, къаллай ниет ырысхыланы къоруулагъаны белгисизди. Аны сагъыннганыбыз, малкъар литература халкъыбызгъа не уллу къыйынлыкъ келген жыллада да кесини борчун унутмагъанды, иги къууумун бла ахшы умутларын, анга кёре адамлыкъгъа ийнаныуун тас этмегенди. Мёчюланы Кязим бла Къулийланы Къайсын кёчгюнчюлюк апчытханда окъуна бийик инсанлыкъгъа бла шуёхлукъгъа, къырал аллында жууаплылыкъгъа чакъырып, чыгъармаларын алай жазгъандыла. Тёппеланы Алим – сабийлигин кёчгюнчюлюкню къыйынлыкълары, ачлыкъ бла жалангачлыкъ, комендантланы терсбююнлукълары ачытхан жазычубузду. Алай бушууну бушууча кёргюзте эсе да, бушууну, жашауну ачы кюнлерин да ол жарыкъ умутла бла, керти инсанлыкъ бла ёнчелейди. Туманнга туманды деп къычыргъанда магъана жокъду, андан чыгъаргъа жол кёргюзте билмекликди ишни башы. Суратлау чыгъарма жазыла эсе, жашаудан тарыгъыр ючюн, аны сёгер ючюн жазылмайды,

иги жашар ючюн не этерге керек болгъанын кѳргюзтеди, анга жол излетеди. Алимни чыгъармачылыкъ иши толусунлай ол оюмгъа бла кѳз къарамгъа бойсунады – «Туманда ажашхан акъ тай» ажашханлай къалмасын деген фикирге. Жазычуну «Пиринчни сютлей акълыгъы» деген хапары уа кюйсюзлюкню, къызгъанчлыкъны да, жашау къыйынлыкъланы да, огъурлулукъ хорлагъанын суратлагъан чыгъармады. Къара кюнле бла къыйынлыкъла халкъны башындан, сакъ жауунлай, жаугъанда да адамлыкъ, бир-бирге жан аурутуу, билеклик бла къарындашлыкъ малтанмагъанды – Тѳппеланы Алим жашауну ол ѳчюлмезлик жилтинин, нюрюн табып жазаргъа, окъуучусун аны бла кѳллендирирге уста болгъанды. Миллетни, кесин да къыйынлыкъ апчытып, ашны такъырлыгъы кѳплени тентек этген заманда «Азап жолу» деген пьесаны баш жигити Мѳчюланы Кязим ауузундан юзюп гыржынын ѳксюз жашчыкъгъа береди. Ачдан ѳле тургъан ѳксюз жашчыгъ’ а гыржын бурхуну къабарындан алгъа: «Къарындашым» – дейди. Миллетни бетин ачхан, жарытхан махтаулу илишанланы, шартланы бла тѳрелени жыйышдырып, инсанны къылыгъында ачыкълагъан искусствону жоругъуду – бизни ана литературабызда тийишли даражагъа жетген эсе, аны бийиклигин тохташдыргъанладан бла тутханладан бири Тѳппеланы Алимди.

Алай бла, Тѳппеланы Алимни чыгъармачылыкъ от жагъасы кѳп бутакълыды, терек кибик кѳп макъамлыды. Жазычуну суратлау сѳзю басымлыды, толу черек саркъгъанлай, шош, сабыр саркъады, философия оюмну, сагъышыны терен фикирини жюгюн кѳтюрюп. Болсада ол чыгъармачылыкъ от жагъаны неден да бек жылытып, жарыкъ бетли этген усталыкъ отун да сууутмагъан, халкъына, аны тарыхына бла маданиятына бийик суюмеклиги эди.

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН
*КъМР-ни къырал саугъасыны лауреаты,
жазычу, филология илмуланы доктору.*

ЁЛЮМ

Къайыт, кёзю жукъугъа кетген сагъат-да, бауу юсюне оюлгъанча болуп, элгенип уянды. Тюш кёргенин билсе да, туруп, жалан кёлеклей халжаргъа чапды. Осман, чархланы мешхут тёбеден чыгъарып, арбаны къурай эди. Арт онг чархын салып, ёгюзлени жекгенден къалгъанын мажаргъанды. Къайыт, танг къарангысында хоншусун танып, къолуна чалыдан къязыкъ ала, жанлады.

- Не этесе, Осман? – деди ол, сейирге къалып.

Осман, жукъ айтмай, аны жингириги бла тюртюп, арбаны къурайды. Энди чархны салып бошап, боюнсаны жарашдырады.

- Мен билмей, мени юйюмде жашагъан болуренг ансы, быланы барын къайдан тапдынг? – деп, сейирсиннгени ачыуун унутдура, энтта да сабыр сёлешди Къайыт.

Османны дагъыда анга жууап къайтарып акъылы жокъ эди. Боюнсаны салып, ёгюзлени баудан чыгъарды.

Къайыт, кесинде бир тюрлю къарыусулукъну сезе, тегерегине къарады, къолунда къязыкъны бегирек тутду.

- Да, Осман, ёгюзле да, арба да колхознукъудула, сен аны менден уста билесе, - деди Къайыт. Ол, бир амал болса, туююшмезден эди.

- Билеме да, андан арсарсызма! – деди ахырында Осман.

- Да бек алгъа сен сурарса, сенсе бригад, - деди дагъыда Къайыт.

- Атангы ёгюзлери туююлдюле, сурасам да, - деди Осман, бет этмей. – Былайда сен къязыкъ ойнатычуладан мен туююлме. Кир юйюнге, энди ёгюзледен, арбадан да санга жетгени жокъду.

- Манга жазылыпдыла, мен жууаплыма, - деди Къайыт, ачыууна жол бермей. - Келген душман кетген да этер... Мен бир тюз адамма, сакълай келип, санга алдырып жибермем! – Къайыт ёгюзлени баш бауларындан тутуп тохтады.

- Ай, ананг къатынынг боллукъ, сен а не кёп тапжёнгер ойнадынг! - Осман чалыгъа тагъылып тургъан автоматын сермеди. – Бусагъат кёкюрегинги элек этейим, аз къанымы ичмегенсе алайсыз да!

- Эрсе да, ат! - деди Къайыт, къязыкъ бла уругъа хазыр тура. – Эрсе да, ат! Мен танымагъан кишисе да, аман атмагъаенг...

Осман атарыкъ да болур эди, - жаратылгъанлы, къынгыр бутакълай, тынчлыкъ бермеген хоншусу жанындан этген эди мамыр заманда окъуна, аны бир тюзлюгю ючюн да автоматны бир буруп къойса, къаны жерине келлик эди. Болсада, аны ачыууна, Къайытны къатыны Хорасан,

кычырыкы-хахай этип чыкыды да, баям, гюняхдан не кыанлы болуудан угъай, даурдан, эл жыйылырдан кыоркыуп, суууду. Арба бла ёгюзле алай керек эдиле анга, алай ашыгыа эди жолуна, - бусагыатда неден да бек ол даурдан кыоркыа эди.

Хорасан, кесин арагыа атып, эрин кыучакылады, «Арба бла от тёбеси болсун!» - дегенлей, аны алайдан алып кетерге кыорешди.

- Элт, харип, Осман, элт. Билмеймисе бу кишини кыарангылыгыын. Эришме сен бу зююл насыпсызгыа, - деп, Хорасан андан ары Кыайытны арба бла ёгюзлени кыатларына жанлатмады.

- Ай, сени хатеринг болмаса, мен аны экинчи кишиге кыазык ой-натмазча этер эдим! Не медет, кыолундан туз гыржынынгы ашагыанма, - деди Осман, автоматны кыолтугыунда тутуп, ёгюзлени жеге.

- Ашагыан да болурса, - деди Хорасан, Кыайытны кёкюрегине кыалкыа болгыанлай. - Туз гыржын азла ашамайдыла, да не медет, туз гыржынны аузу-тили жокыду...

Ангыча Осман арбаны жегип, ёгюзлени бауларындан тутханлай, арбадан чыгып башлады.

Ол кезиуде Кыайыт Хорасанны кыолундан ычхынып, кыой кыыйыны сермеди да, аны сызып, Османны аркыасында ууатды. Осман абынды, бёркю да тышдю, бир затла дыбылдады кыарангыда, бёркюн алды, аяк юсюне бола, алай а энди Кыайытха чапмады.

- Аман жолгыа бар! - деди аны ызындан Кыайыт. - Тюзлюгюм урсун! Итге-кыушха жем болур кюннге жет, этген муратынга жетмегенлей...

Осман аны ириатын эшитир халда туююл эди. Арбаны арбазына кийирип, бек алгыа уллу кюбюрню кючден кётюрюп келип салды. Аны юсюне хазыр жюклени жюкледи - кийиз чулгыамла, мирзеу кыапчыкыла, тулукыла, Барыны юсюне кийиз жапды. Жолда дагыда бичен салыргыа деп, танг кыарангысы бла жолгыа чыкыды.

Бюгюн, бюгече душман киреди деп, эл аягы юсюне эди. Ол да, Донда чачылгыан атлы дивизиядан тюнене кече жетип, юйюрюн, юйдегисин кыачырып, кыабарты элде букыдургыанды. Кеси Ысхауатха кыачаргыа керек эди. Жанын алып кыачар болса, тынч эди, - Дондан алай кёп кыыйналмай жетгенди, - иш ырысхыда эди: жашагыанлы жыйгыан ырысхысын жюкле этип хазырлагыанды. Дондан келе да, шукур болсун, бир затла тышгендиле. Ким биледи, ала битеу ырысхысын тута эселе да, - не десенг да, алтындыла, алтын а, жашау бар кыадарда, жарыгы мутхуз болмагыан кюн! Аны себепли анга арба керек эди. Чалпытмаз, тынгылы улоу! Кече бла билген халжарларына айланды да, Кыайытны халжарында тапды аллай улоу. Ёгюзле башха жерледе да бар эдиле, алай жолгыа чыкыгыан адамгыа Кыайытны кыолунда улоуча тынгылы улоу кыайда! Аны себепли ёмюрюнде тынчаймагыан Кыайыт, бу кыыйын заманда бютюнда тынгысыз болур деп, кыоркымай туююл эсе да, кирди. Арба тууарылып эди. Аман акылылы Кыайыт кесини бийик хуналы халжарында да ышанмай эди колхоз улоугыа. Темир таякы бла тёгерекни, башны кыозгыай кетип, чархланы мешхут тёбеде тапды. Арбадан чыгыарына такыыйкыала кыалгыанда уа, Кыайыт чыгып кыалып, аны

бар кесаматын бузду. Айхай да, анга кёрюннгенден эсе, Осман кимге кёрюнсе да ыразы эди, - белгилиди. Къайыт аны къачханын билсе, жукъ айтмай, ичинден кюллюю! Ол а тенгсинмеген хоншусуну аллында ыйлыгырча иш эди. Болсада кёрюнюрю кёрюндю, анга жарсыгъандан магъана аз. Жашау тюп тамыры бла тюрлене туруп, ким бар, ким жокъ. Анга дау айтыргъа боллукъла – башлары къайгылыкъ, аталарыны аман кёзюне нек жолукъмайды Осман!

Аны Ысхауатда тос къатыны бар эди.

Дуния бир жанына болгъунчу, Осман анда кечинирге керекди.

Элден чыгъа, ол арбагъа минди.

Осман хар заманда атын айтдырыгъа, элинде биринчи болургъа суйген адам эди. Аны жашаунда биринчиликден сыйлы ата, ана, сабий да болмагъанды. Жашап тургъаны къадар. ол кёрлюгюн энди кёрлюкча, бар уллулугъу, даражасы да энди башланырыкъча алай эди. Ала, уллулукъ бла даража, анга аллай кюн келтирлик эдиле, - ол бир зат да этмегенлей, ат юсюнде не женгил фаэтонда къаушалып, алай жашарыкъ эди. Аллай татлы умутла ашыкъдыргъан заманда ол этер ишин, алгышыын алай терк, уста, шарайыпсыз этгенди, - колхоз къуллукъчула, тийреси, эли да Османни алгъа ётдюрюп, сёзюне, ишине къараргъа юйреннген эдиле. Жаланда Къайыт, жаланда хоншусу Къайыт ийнанмай эди аны керти адам болгъанына. Къалай эсе да бир айтылмагъан, туура этилмеген ышаныусузлукъ аланы араларында жашап тургъанын экиси да уста билгендиле. Аны ючюн а бир бирге барып, келип, бир бири оноуларына къатышып, бирлеринде мал союлса, хант къангагъа бирге олтуруп, алай жашагъандыла. Болсада Къайыт жүрегине теренинде анга ышанмагъанын, бар жеринде окъуна ол жокъ кибик алай къараучусун Осман сезе эди. Тийре бетинде тышындан не айтса да, оноуна къошхан кибик этсе да, Къайыт аны барын керти жүрегинден этмегинин билген Осман, бирде билмеген кибик этип, кесин анга таза хоншу жүрекден къарагъан сундурса да, бирде аны нек тенгсинмегенин сорургъа, бир бирге халларын ачыкъ этерге адам болмагъан жерде аз талашмагъанды.

- Билемен сени манга акъылынг тюз болмагъанын... Не шарайбымы кёргенсен, ахырысы-къысхасы? - десе:

- Оллахий лазим, Осман, хоншуда сен, мен деп жашагъандан арысында бир дауум болмагъанына, - деп Къайыт аны керти акъылына къошаргъа унамагъанды.

Османни юйюрю къыз юйюр эди. Къайытны уа сабийи жокъ, - алтын къоллу юйдегиси Хорасан мирзеу-мал тутхан адам болуп, Османни сабийлери аны къолунда ёсгенча ёсюп, айнып кетиучю эдиле. Кертиди, ала да Хорасанни отуна, сууна къарап, билген Аллахды, кеси юйлеринден эсе, Къайытны юйюнде кёп жумуш этип, алай ёсгендиле. Анга да Къайыт ыразы эди - сабийледе не терслик, аны арсарлыгы, ышаныусузлугъу Османнга эди, аны, кеси айтханлай, бир тюрлю шарайыбын кёрмесе да, жүрегине жууукъ эталмагъанды.

Къайыт элни агъач устасы эди. Агъач устаны, адамла, жанларыча

көрүп, жыйында ансыз иш башларга унамаган, алайлай а аны көзүтхандан, анга чам этгенден суйгенлери болмаган. Ёзге жашау бла Къайыт, баям, жашаяллык да болмаз эди. Жыйын нөгерлерине чам сылтаула чыгарган – аны тиширыулагга накъырда этмей туралмаучусу эди. Кертиси да, тенглери айтычулай, аны тиширыулагга дууасы болур эди ансы, - не жаш кыыз, не эсирик тиширыу да болга эди, ол накъырда этсе, турсунмай къалмаганды. Баям, огъурлулугу, кертителиги, ууакъ чурумла бла кюрешмегени ючюн, ариу сөзю, ариу накъырдаасы ючюн суйгендиле. Къоямы эдиле, кеслери чам эте, ойнай билмеген, накъырдааны неках сыйлылыгыын бузганнга санаган буслийман тенглери самаркъау этмей! Билген Аллахды, Къайыт дуняда хыйлалык, аман акыл, кесине тап тюшюрюу дегенча, адамлык бла келишмеген затла болганларын, адамлагга онг берирге хазырлыгы бла жашай эди, жазга, кышха да бирча кюуана, хыянаты, жалганы болмай, кесине буюрулган не ишге да бойнунда намазы, оразасы, борчу кибик, алай къарап.

Осман а – не? Ол да кесине жашауу бла жашай эди. Къайытдан эсе алга, Къайытдан эсе уллу юйле ишлетгенди колхозну ал жылларында окъуна. Къара колхозчу Къайытча болмай, не деселе да, ат юсюнде жюрюй эди, бирде къош тамата, бирде эл бригад бола. Къайыт, гидасын къолтугуна сугъуп, ат бла келе эди. Къайытча, аны да бар эди малы, юй толу сабийи уа - артыгы. Хау, жыйында, элде аны жюрюй эди намысы. Намысы жюрюгенни уа умуту да бар – бюгюн бригад эсе, тамбла селселебет да болур, аны бир да билмезсе...

Не муратын да, не ишин да ол Къайытха эришип этгенге ушай эди. Правленде этилген оноуну, колхоз таматаланы, къалайда не зат этилирге керек болганыны да юслеринден ол Къайытны къатында айтырга бек суйгенди. Бирде Осман, Хорасанны хант къангасына олтуруп, кеси юйюню, колхозну оноун угъай, Къайытны юйюню оноун да этиучю эди. Аны жаншаганы Къайытны къулаггына кирмесе да, тышыннан: «Тюз айтаса», «алайды, алайды», - деп, ыразы болганча кюрюнюучю эди. Кетсе уа: «Терк къорагын, сен тутхучсуз!» - деп, аны ючюн кеси кесине уруша къалганды.

Осман, тышыннан жукъ айтмаганлыкыга, Къайытдан тели туююл эди, аны кесине не кез бла къараганын биле, бегирек да адاملаны къатларында аны къагып, басынчакълап селеширге, кеси оноунда болуп, жарты къалган жер болса да, анга атарга угъай демеучю эди. Ол ич кюндешлик туура сермешге жетмесе да, бир жол, Бажиганнга бара, ала бир кере бир бирге болган эдиле. Къайыт жыйыны бла – мал къошла ишлерге, Осман - жангыдан кысыр тууарлагга тамата болуп бара эдиле. Ала бла бирге къошлада шапалык этерге барган кызла, малчыла тебиредиле.

- Жол узакъды, жетмез, ёгюзле ач болурла, - деп эсгерти Къайыт Османнга, жолга чыга, арбада биченлени азлыгын кюрюп.

- Дуняны ашарык болурла была! - деп, хар замандача, суху селешди Осман. - Жетерикди! Жетмесе, жолда бичен азмыды, - деп кюйдү.

Къайтарып айтыу төреси болмагъан Къайыт тынгылап къойду.

Жолну эки тенгине да жетгинчи, бичен бошалып, ёгюзле ач болуп башладыла.

- Бар, ногъай къошлагъа бар да, бичен ал, - деди ол Къайытха. - Сен ауздан игисе, бар. - Тилеп угъай аны да, буюруп, оноу этип айтды. Жю-рютген малы, улоуу ач болгъандан эсе, Къайыт кеси ач болургъа хазыр эди, алай бу жол Османни этгени ачыу тийип, бармазлыгъын айтды.

- Оллахий, бу чомачаны башынга ууатырман! - деди ол, эр кишиле, тиширыула да кёре.

Чомачаны Къайыт да сермеди.

Тиширыула, Османнга чапмай, Къайытха чапдыла да, аны бирден къучакъладыла. Баям, биле эдиле ала Османни ётю жетмезин, Къайыт а урлукъ эди. Кишиге къарасы болмагъан Къайыт аны кёрюп болмай эди, - тиширыула уста биледиле эр кишилени! Аны себепли, Османни тутмай, Къайытны тутдула.

Осман, терк къызгъаныча, терк да сууучу эди. Чомачаны ойнап алгъанлай, жерине атып, бичен излей кеси кетди.

Эки кюнден ол дауур унутулгъан эди. Жол узакъ, кюн иги. Кючлери толкъуп, эринип тургъан эр кишиле, ойнаргъа, безирерге, жаш тиширыу-улары къатларында кеслерин кёргюзтюрге сылтау излейдиле. Арбаланы тууарып, ёгюзлеге аш салып, къызла да арбалада олтуруп, ойнай, кюле. азыкъ ашай тургъанлай, Осман, баям, ахыр да жарашыр акъылда Къайытны къатына келди. Кёз къыйыры бла къызлагъа къарай, айтды:

- Келчи, Къайыт, ахырысы, бир тутушайыкъ... Санга, тейри, Гобар къызы асыралгъан ирикле бла багъады, къарычугъунг а болур!

- Къой, Осман. Сокъуранырса, - деди Къайыт. - Тутмайым ансы, тутсам, атама да этмем бет.

- Да, ма, къызла шагъат болсунла, ахырысы! - Осман кёре тонун тешип атды.

Къайыт да теши тонун.

Жыгъармамы, къалырмамы деп, аллай сагъышы жокъ эди Къайытны, биле эди жыгъарын. Алай, туура, алай къарыусуз болур деб'а эсинде жокъ эди. Аны себепли игирек окъунамы сермеди, - къолуна тюк кибик келип къалып, ол аны жерге ургъанда, Осман губулашха юсю бла ауа, къауданнга тёнгереди. Жан сюеги жерге тиерден алгъа, ол къызланы кюлкюлерин, эр кишилени: «Оллох, оллох», - деп масхара этгенлерин эшитди. Кюлкюле, масхарала, азап къамичиден бек ачыта, ол секирип турду. «Мен тутхунчу, фитнеслыкъ этгенсе!» - деп, жангыдан сермеди. Бу жол керти да игирек къармашхан болур эди, - Къайыт аны, биягъыча, тынч атмай, жан сюекге къыйыныракъ алыргъа тюшдю. Алгъандан сора айтды:

- Оллаха, Осман, тюз былайса деб'а турмаем... Таланнган, сюегинг къуудан болур ансы...

- Хайырсыз, тамата хатерими да этмей! - деди, жыгъышны оюннга бура.

- Тутушма, тутушсанг - хатер этме! - деди къызладан бири.

- Белгилиди, кысыр кытын бакыган бла сабийле анасы кыраган, - деп, Осман, бөркюн кыга, жыгылган ачыуун Кыайтны сабийи болмагынын кыгып, аны бла жапсарды.

- Да сабийлени уа менден игилигинг бла алмаганса, - деди Кыайт, керти да жүреги кыйналып. - Ол кимге да Аллахны саламыды. Алай жүз сабийге кыраган мен болсам да, шо сени уа не заманда да аллыкма жан сюекге...

Аны бла оюн бузулуп, ала жолга тынгылашханлай атланган эдиле.

Сёзю, кылыгы бла да арага чып тюшүрген Кыайт угъай, Осман кеси болуп турганлай, кёл хар заманда Осман ашай эди, Осман излей эди Кыайтда терслик, ол эди эришген, бир тохтамай Кыайтны ызындан болуп айланган. Хоншусуну ол айыутослугун ангылап турса да, Кыайт а, аны бырнак этмей, оноууна, ашына-суууна кытышдыгып, алай жашай эди.

...Танг жарырга Осман, Жеркли Кьолга жетип, Ысхауатга барган Сары жоллага чыккыды.

Уруш бошалгынчы, ким биледи, уруш бошалгандан сора да бир ауукыга анда турлугун, кытыны, кызылары аны сартындан кишиге изми алдырмазлыклары, сорган болса да, кеслерин кылай жүрютю-рюклерин айтып бегитгенди. Энди элден узайып, барыр жолуна хатасыз чыкыгандан сора, жүреги да тынчайып, жангыдан арбага минди.

Уруш аулакдан кычып келе, кюйген элни тюкенинден алган алтын керекле, Кыайт алакат бакыган ёгюзле кючден тартып барган арба жүгю ырысхы – аны ол акылбалык болганлы термилген муратына жетдирикдиле. Осман Ысхауатда тюплю-башлы юйле ишлетир - аны тос кытыны баш юйледе кыу тешекледе тынчайта турурча. Кыабарты атладан ажир юлюш жылкы кыурап, кыошла, жалчыла тутар. Нек кюймей эди энди анга заманында бийлик, даража бермей, кесинден аманлага сукландырыучу Совет власть! Нек бурмай эди кыарны, Осман аны ючюн жанын бергинчи! Жангы низам бла уа ол терк жарашыр, жангы юйлеринде немец помещикледен кыонак алыр...

Ол кёрген окыуна этди Ысхауатда тюплю-башлы юйлерин, Кыарачай элдеде тос кытынларын, ажир юлюш жылкысын, кыарасаут ат кереклерин, иерлерин, накышлы ундурукланы, жастыкланы... Айхай да, ол сукланыучу селсебетни, колхоз председателни кыадарлары, узак чарлай, мутхуз бола эдиле, аз эди аны термилгени, энди жетегине кыарай келгенде.

- Хож, хож! - деди ол жүрек кыуанчдан толу ауаз бла.

Тюш бола, Терен Кьоллада тохтап, ёгюзлеге аш салды. Кеси гыбытдан агыч аякыга айран кыууп, от гыржын бла ашады. Кызыу кырдыкга жанындан жатып, айбаш ёгюзлеге, анга ышанылукук, кюч берген жүклеге кыарап турду. Энди бу деменгили ёгюзле да аныкы эдиле. Аз окынады, тюзю, колхоздан анга жетгени! «Инша Аллах! Кыарачай жыры, Малкыар хапары болурма!» - деди ол, колхоздан аз юлюш жетгенине кыайгырмай. Андан аз жетген эсе да, кыадардан, ма, аз жетгенди!

Алай сунуучу эди ол – кычырырга, уруга, оноу этерге, тап, ёлтюрюп кетерге да ол боллукча, бирсилени уа аллай эркинликтери болмагъанча не къолларындан келмезликча. Алай сунуп жашай эди Осман - Аллахдан, адамдан да анга уллу жол, насып, бийлик берилип, ол а, нек эсе да, алагъа элтген жолунда кечигип тургъанча. Аны себепли жылдан жылга жолу – ашыгышлы, жашауу суху болгъанлай барады. Жыл саны жюз жарымга жетгенде да, аны термилген тийишли жерине угъай, урушха, ёлтурге не ёлтюрюрге жиберген эдиле. Жаланда энди, жаланда бу арбаны жюклеп, насып жери Ысхауатха атлангандан сора жетерикге ушай эди Аллахдан, адамдан анга берилген энчи юлюшоне - адамлагъа баш болууну алтын къаласына...

Энди ол ёр жолда, ёгюзлени башларындан тартып, аллай татлы сагышлары бла бара эди. Хар зат да асыу эди Ысхауатда, насып, саулук да, аны тос къатыны, ёгюз арбасы да ёмюрлюк эдиле. Мермер таш бла сырылгъан тюплю-башлы юйлерин заман жели, жаууну да седиреталлык туюл эдиле.

«Манга аталгъан насып юлюшге ийнанып жашадым», - деп, кеси кесине ыразы болду. Дагыда бир кесекден: «Тёзген төш ашайды, энди ол аллыма келди. Манга, суху сёлешип, оноу этиучюле, менден иги да жашагъанла уруш тюзде къаргъа-къузгъун азыгы болдула, суу окоплада чиридиле, кебинсиз, кёрсюз... Мени уа жашауум энди башланады...» -деди Осман.

- Алай бара, ол бек жууукда ушкок атылыуаны эшитди. Ала жер тюбюнден атылып, окъла уа аны табанларына тийгенчи, титиреди. Аны бла тенг, андан тюз да тогъуз-он метр арлакда эки атлы суу бойну таба ташайдыла. Ол, жолдан бир жанына терк бурулуп, чертлеуюк котурланы ышыкъларына кирди. Баш бауладан къаты тутханлай, котурла ичи бла шош къарайды. Алай энди атылыу эшитилмейди. Ол биле эди агъачда партизанла, бандитле да болгъанларын, алай къачханла ким эдиле, къуугъанла - ким, - къайдан билсин. Хатадан кери болайым деген акъылда, чертлеуюк котурланы ичинде иги кесек мычыды. Угъай, узайгъан эдиле къачханла, къуугъанла да. Аны бла кишини иши жокъ эди.

Ол жангыдан жолга чыкъды. Чыкъды да, арба чархланы къургъак темир таууш этип ашалгъанларын эшитди. Арба чархла элден чыкъгъанлы да эте эдиле оу-шау, темир сызгырыудан толтуруп келе эдиле жолну, да сейир эди ичине къоркъуу киргинчи Осман аны эшитмегени! Хар ишни тап эте келип, арба чархлагъа жау сюртюрге унутуп къойгъанына кеси кесин урлукъ болду. Ол дагыда Къайытны хыйласына ушай эди, Къайытны аны жибермей туруучу тюзлюк сынжырына. Энди Османны къулагъында арба чархла угъай, ол кёзге кёрюмген темир сынжыр ашалгъаннга ушайды. Ол таууш къайдагъын да чакъырлыкды, тохтаиды да - бир палах, тохтамайды да - эки палах. «Аллай тели ким кёргенди, - деп къыз ды ол кесине, - агъачда төрт аякылы бёрюден эки аякылы жаныуарла кёп айлангъанларын биле тургъанлай, кюндюзгю кюнде быллай ырысхы бла жолга чыкъгъан!» Энди хатасыз таргъа къутула эсе, кюндюз дорбунда туруп, кече барырга деп, ёгюзлени ашыкъдыра, арбага минди.

Ол, эки жанындан бийик жеркле, жөгеле ёсюп, башын жапхан, кьарангы тартхан мылы жол бла кийиз жюкге олтуруп, бутларын губулашхадан энишге салындырып бара эди. Чархланы кьургьакъ тауушлары аны тынгылауугьун эгеу бла эгегенча, таре деп атдырадыла. «Терк, терк, таргъа кьутулургъа, терк», - деп, жарлы ёгюзлени тюеди.

Къайда эсе да ушкокла жангыдан атылдыла. Къаяла бирден зангырдадыла. Алгъа аны кьулакъларын къая зангырдаулары чакъдыргъан сунуп, элгениу кызыууу бла жерге секирди. Жетип, ёгюзлени баш бауларындан тутду. Экинчи такъыйкъада, аны эти дуу деп, ёрге жанып, ол, кесилген тереклей, санлары кьыркъылып, жерге оюлуп башлады. Ахыр сезиминде, баш баулары жибермезден кьаты тутду. Къарады да, эки тобугьундан да бирча къан сийгенин кёрдю. Къоркьуу-элгениу сезиминде баш баулары кьолуна бегирек чёргеген болур эди, - энди аладан ычхыныргъа кюрешеди. Осман, къан тобукълары сийгенликге, кюйген а кёкюреги эте, санлары къайда эсе да губулашха тюбюнде сюйрелип келгенлерин сезе, иги кесек барды. Бир кесекден ол ёгюзледен, арбадан да айырылгъанын сезе, жол ортасында къалды. Дагъыда бир такъыйкъадан ёгюзле, арбаны тартып, ансыз кетип баргъанларын акъылына жыйып, кёзлерин ачды, кёкюрегини кюйдюрсенин хорлай, туруп, арбаны ызындан чабаргъа, ёгюзлени тыяргъа бар кьарыуун салып, кесин алгъа атды. Алай бир такъыйкъа да туралмады аякь юеюнде, кёзлери кьарангы эте, жол ортасына жангыдан жыгъылды.

Арба уа шош кетип бара эди жолда. Алтын туюмеле, жюзюкле, сейирлик кьарасауут керекле, сынжырла, сыргъала, - ол юйюне кючден кётюрюп жетген тюкен ырысхы тёшек-жууургъан, кюбюр харакет, мирзеу жюкленген ауур арба шош бара эди уллу агъачны ичинде, аны тобукъларындан сийген къан ызлай иникче, аны бетинлей кьаралгъан мылы жолда. Андан узайып бара эди арба, ол, кёзлерине чапхан боз туманны ичинден Къайыт бакъгъан колхоз ёгюзлени кенг, сабыр мюйюзлерин кёреди, арба чархланы кьургъакъ тауушларын эшитеди. Ариу эди арбаны баргъаны, тохтар акъыллыры жокъ эди кенгмюйюз ёгюзлени; кетип бара эдиле, батып баргъан ингир кюнюн жетериклей, аны ызындан батарыкълый...

- О, ха-ха-ай, бир муслийман адам бармыды?! - деп ачы кычырды Осман арбаны ызындан. - О, ха-ха-ай! Арбаны тыйыгъыз... Муслийман адам бар эсе бу тегерекде, арбаны тыйыгъыз...

Къан сийген тобукъларына излемей эди болушлукъ бу адам, арбаны къайгысын эте эди. Да, не медет, жокъ эди уллу агъачда, уллу дуняда арбаны тыяллыкъ адам...

Аны кычырыгы арба чархланы кьургъакъ жырларына синге эди. Аймюйюз ёгюзле эшитгеннге ушай эдиле арба чархланы адам кычырыгы къатышхан тауушларын, алай бара эдиле, - ол Къайытны алагъа кьарыу бериучю, этер ишлерин сабыр ангылатыучу шош сабыр айтыууна ушамай эди да! Бара эди арба кьаралдым-мылы жолда, къалын агъачда узая эди жаралы жолоучудан, да аны амалсыз кычырыгына жауап этерча агъачда жан баргъа ушамай эди.

Дагъыда бир кесекден Осман, эс тапханча болуп, арбаны бир ауукъда ол тобукъларыны, кёкюрегини да кюйдюргенлерин унута, къабыргъасы

бла сюркелди. Аскерде аны солдат нёгерлери, окопладан чыгып, душманнга кеслерин атсала, ала алай терк къалай сюркеле болурла деп сейир этиучю Осман энди кеси, эки тобугъу да бирча къыркъылып турганлай, узая барган арбасын тыяргъа, жарты ёлген жилиялай, жыйырылып, созулуп, аман терк сюркеле эди! Арбагъа жууукълаша: «Хо, хайт, хо, хайг-хайт», - деп, бюлдюргю эте, ёгюзлени тыяргъа кюрешеди.

Ёгюзле, кечиуге жетип, суугъа кирдиле. Баям, суусап болур эдиле, - алгъа кечиуде ала суу ичерге туракълагъанда, Осман, уруп, ашыкъдырып, сюрюп кетген эди, - энди андан азат ёгюзле кеслери тохтадыла. «Ай, Аллах, сен болуш, - деди Осман, алгъа бегирек жан атып. - Ай, жетсем, арбагъа жетсем, къалгъаны ишмиди... Эй, Аллах, сен болуш...» Жетсе, арбагъа минерге боллукъду... Арбагъа бир минсе уа, сезими жеринде, ёгюзлени сюраллыкъды... Ысхауатха жетсе, тос къатыны анга къайдагъы дохтурну да табар...

Ол сюркеле эди. Ёгюзле суу иче эдиле.

Суу ичгенден сора да ёгюзле мычыдыла, солуу алдыла.

Энтта да бир атлам... «Ай, Аллах а... Хо, кису...»

Осман, жетип, жюклени къыханда салынып къалган жип кыйырдан тутду. «Ха, кису, кису...» -деп, къарысуз бола шыбырдады. Алай энди ёгюзле солуу алган болур эдиле, - аны шыбырдауу бла тенг тебидиле. Арба чархла, къургъакъ таууш эте, аны бетине кир суу чачдыра, тёнгеридиле. Османни да арбаны иер акъылы жокъ эди, - аны ызындан сюрелди. Гитче тау суучукъну ичинде къан ызла, кеслери алларына иничке саркъычукъла бола, саркъдыла.

Осман ауур жюкленген арбасына сюрелип бара эди.

Бийик къаяла. Бийик кёк. Эркин учхан къанатлыла. Жемиш-көгет ийисден толу агъач. Атлыла, жаяула да ётген жол. Насыпдан, жашаудан толу дуня. Къууатлы ёгюзле элтген, бичен, мирзеу ийис этген арба. Османни кёзлеринде уа жарыкъ шош ёчуледи.

Энди чархланы къургъакъ темир тауушлары узакъдан эшитиледи. Кюбюр толу алтын-кюмюш сынжырла, минчакъла, аны сезиминде, юйюр жилиялай чырмашып, бир жууукъдан, бир узакъдан кёрюнедиле. Дагъыда бир такыйкъадан аны тегереги кюн тийгенлей жарыды да, ол анда, къая башында, мермер ташдан ишленген туюлю-башлы юйлени кёрдю. Осман, къара мыйыкълы, субай киши, алтын хазырлы акъ чепкен кийип, акъ атла жегилген фаэтон бла къайдан эсе да узакъдан юйюне къайтып келе эди. Аны аллына, акъ жибекден жыйрыгъы, акъ жолланы сыйпаган тос къатыны чыкъды. Уллу арбазда аны келгенине атап, уллу къурманлыкъла этедиле. Тогъуз къазанда эт бишеди. Чаришге барлыкъ тогъуз ат тогъуз жашны туюбюнде ауузлукъларын кемире, жерлеринде туралмай, секиредиле. Ол фаэтондан туюнлей тос къатыныны къучагъына туюноп, бийик арбазындан Кюнчыкыгъаннга къарады. Акъ чакыган терек бахчаланы кёрдю ол Кюнчыкыгъанда, жашил сырпланы, алада жайылган ажир юлюш жылкыыланы кёрдю. Сора Осман Кюнбатханнга къарады. Дуняны жамлап келген ёртенни кёрдю Кюнбатханда, кюйген юйлени, аугъан арбаланы кёрдю...

«Ха, кисуу, кисуу»,- деди ол тыш арасындача. Баям, ёгюзлени Кюнчыкы-гъаннга бурургъа эди акъылы...

Осман, жангыдан эсин жыйып, кёзлерин ачханда, төгөрекни шош къарангылыкъ басып эди. Арба да жокъ, таууш этген жан да жокъ. Ол жолдан бир жанына сюркелди. Энди аны ашыгыр жери, къууар заты жокъ эди.

Ол, танг атаргъа, агъач къанатлылары жарыкъ жырларына уялды. Алай ариу эди агъач эрттенлик, агъач жаныуарланы эрттен тиричиликтери, минг тюрлю кырдыкланы минг тюрлю ийис этип, жапырыулары - эртте бирле дуня былай ариуду деселе, Осман аны хыликкя этип кюлнор эди. Энди уа сыртындан тышоп, бийик тереклени башларына къарайды. Анда, огъарыда, энди аны сезими, ангы, кёз жарыгы утгай, жаланда жаны жетерге боллукъ бийикликде кёкню бир кесекчиги кёрюнеди. Алай таза эди ол да, аллай кём-кёк, терен эди, - анга да ийнаныргъа къыйынды. Жашил назыла шош шуулдай эдиле бийикде, ол а гъойгъум чапыракъланы ичинде аз да къымылдар, тебер къарыуу болмай жата эди.

Кюннор оу-шау эте, терекден терекге сюркеле ашырды.

Энди ол жаланда ёлнорге термиле эди.

Жарала кюйдюрююу сел болуп, ай нюрнюю сабыр акъылыгы кечеги гелеулеге жатханда, ол, къаутгалы-къазауат жашауунда бу сыртлада, агъачлада аз айланмагъанын, алай гелеулю сыртха ай жарыгы былай жатханын бир кере да кёрмегенин эсгерди. «Сокъурса сен, кесинги ёлмезлик сунаса», - деучю эди Къайытны къарамы. «Улуйса, жашаума сукъланаса да!» - деп, аз да сагъыш этмей, арсар болмай жауап бериучю эди Осман. Энди тышюндю, ангылады, Къайыт анга зарлыкъ, кюйюкюк бла утгай, таза жюрегинден эрип айтыгучусун. Сейир, тамаша - къатыны да тыз алай айта эди анга: «Жашагъан къачан этерикбиз, эл кюйлю? Талашаса, кюндюз - эл ити, кече агъач бёрюсю болуп...»

Ол кече аны бутлары къаралып чыккъыдыла.

Эрттенликде хауа таза эди, дуня жаратылгъан кюндеча. Алай хычыуун эди жашагъан, алай жарыкъ эди бу дуня, алай зауукълу эди, - аны жаралары жангыдан кюйдюрюп башладыла. Ол ёмюрюнде атын айталмазлыкъ, айтса да жалан жаннет чыпчыгы дерик, ариу къанатлы, тыз да башында бутакъгъа къонуп, жырлайды. Ол мылы шошлукъну, анда, тыбюнде сакъ черекни шуулдагъанын эшитеди.

Бир кесекден аны кёзлери къарангы этип, жаннет къанатлы башында утгай, къайда эсе да теренде, ол энди атланып баргъан сейирлик жарыкъ дуня да жырлагъанча кёрюндю. Аны бла тенг таула, агъачла, бийик назыладан аз кёрюннген кёк - чачылып, юзюлюп, къайры эсе да учуп башладыла. Кёп турмай кеси да эрип, алгъа агъач жырына, черек шуулдаууна, ызы бла ол битеудуня учуугъа синге, кече къарангылыгына жутулду. Атта-не-асыу, анга асыры терс, алтакъ жашагъаны ючюн келген дуня арбазындан азат болмай кете эди...

15-чи май- 3-чю июль, 1978

ДУНИЯГЪА АТЫ АЙТЫЛГЪАН МАШТАЙ

Малкъарны, Къыргъызны да айтхылыкъ назмучусу, акъыны Къудайланы Хамитни жашы Маштайгъа бу кюнледе 85 жыл боллукъ эди. Ол Огъары Чегемде туугъанды. Таулу жаш Къыргъызстанда мал кюте, кѣп жыр, назму такъгъанды.

1961 жылда Маштайны къыргъыз тилде «Арноо» («Атау») деген аты бла биринчи китабы басмаланады. Къарындаш республикада къойчуну жазыу иште фахмусун эслей, деберин кѣтюре, кѣз-къулакъ бола, бир къауум назму жыйымдыгъын чыгъарадыла. Къудай улуну талай китабы зарфха урулгъанды тау, къыргъыз, орус тилледе Фрунзеде (Бишкек), Нальчикде, Москвада да.

Ол огъурлу, келбетли, асыл адамгъа ѳтген ѳмюрню 60-чы, 70-чи, 80-чи жылларында тюрлю-тюрлю ара газетлени, журналланы келечилери терк-терк тюбеше тургъандыла. Совет Союзну заманында Къудай улуна жораланган статьяладан, очеркледен бир бѣлек юлгю бла окъуучуну шагъырей этсек, сѣзсюз, белгили жерлешибиз бизге жууугъуракъ да, ангылашынулуракъ да боллугъу хакъды.

«Къыргъызстан» китап басма республиканы алчы адамларыны юслеринден «Верхние этажи планеты» деген китап чыгъарады. Анда Къудай улуну юсюнден былай жазады журналист Кениш Джантазиев: «Хъжы бла къаламдыла Маштайны жол нѳгерлери. Мен анга Къыргъызстанны Сусамир элинде кюз артында, малчыланы байрамында тюбейме. Маштай бир уллу таш юсюне минип, бери жыйылгъанлагъа ол сагъатда жазылган жангы назмусун окъуй тургъанын кѳреме. Салкын кюн болгъанлыкъгъа, Маштайгъа терк-терк сюртюрге тюше эди мангылай терин...

Ингир ала, кийиз чатырланы къатларында жарыкъ той башланады. Алайлай кюз арты сакъ жауун бузду жаш тѳлноню оюнун, халкъ кийиз чатырлагъа чачылды. Былайда мен къойчу Маштайны эслейме. Ол назмулагъа сакъча, жангы туугъан кѳзучукълагъа да сакъ болгъанына тюшондюм.

Къудай улу, юй бийчеси бла бирге, къарап-къарагъынчы, жангы чатыр жайып, жауун жибитген кѳзучукъланы терк окъуна ары-ары келтирип, сют жылытып, алагъа эмизик бла ичире эди. Кѳзучукъла уа, аны тѳгерегине басынып, жухчукъларын созадыла къойчуну огъурлу къоллары таба.

Бир жол а, – дейди Кениш Джантазиев андан ары хапарын бардыра, – тенгиме жаш туууп, биз аны кѳуанчын байрамлай тургъаныбызлай, телевизорну экранына Маштай чыгъады. Чыкъды да, кесини «Бешик жыр» деген назмусун окъуду.

Жашчыкъны анасы уа, Къудай улу аны сѳзлерин эшитирикча, анга аяусуз алгъыш айтды: «Бизни кѳуанчыбызгъа кѳуана, жарсыубузгъа жарсый билгенинг ючюн, сау бол, сау бол, Маштай агъа!»-деди.

Жазычуну чыгъармасын окъуучу кесини юсюнден жазылгъан сунуп къууана эсе, анга (назмучугъа) андан уллу махтау, ыспас, насып да къайда!

«Сельская новь» деген Совет Союзуна ара шахарында чыккыгъан журналда Александр Поляков Маштайны юсюнден «Маштай Кудаев: чабан поэт» деген очеркин чыгъарады. Анда журналист окъуучуларына бизни жерлешибизни юсюнден кѣп огъурлу сѣз айтады.

Къыргъызстанны эл мюлкюнде урунганлары кеслерини ишлеринде болдургъан уллу жетишимлерине жораланган кенгешлерине жыйыладыла. Ол жыйылыгъа КПСС-ни Ара Комитетини генеральный секретары, СССР-ни Баш Советини Президиумуну председатели Леонид Ильич Брежнев алгъышлау къагъыт жибереди.

Анда Леонид Ильич Къыргъызстанны малчыларыны иште хорламларын черте, Маштайны атын энчи сагъыннганын билдиреди «Сельская новь» журналда Александр Поляков.

Битеу дуняда окъулгъан, тиражы кѣп миллион болгъан «Известия» газетде (1967 жыл) Юрий Кузнецовну «Стихи сочиненные в седле» деген уллу статьясы басмаланады. Андан да бир юзюк бла сизни шагъырей этейик: «Бу назмула стол артында жазылгъан сунмагъыз. Ала ат белинде, иер къашда, поэтни тобугъунда жазылгъандыла. Бу назмуланы автору сабийлигинде устаз болургъа термилгенди. Алай сур къадар анга ол муратын толтурургъа онг бермейди. Маштай урушну къара бораныны хатасындан устаз къаламны орнуна къолуна къойчу хыжыны алады. Табийгъат берген факмуну тунчукъдурур кюч табылмады да, ол белгили поэт болду. Аны СССР-ни жазычуларыны союзуна членнге алдыла. Сыйлы да, жууаплы да атха тийишли кѣрдюле Къудай улун...»

ЖЮНЮСЛАНЫ АБУ-МУСЛИМ

Суратда (солдан оннга):

Бейпайланы Муталип, Джалиль Садыков, Къудайланы Маштай

МАЛКЪАРНЫ, КЪЫРТЪЫЗНЫ ДА АЙТХЫЛЫКЪ УЛАНЫ

Аргъамакъ тулпарла кишнеген къыйырсыз, чексиз тюздеде, бийик тѣпелеринде солургъа жулдузла къонуучу таулары этеклеринде минг-минг жыл жашай келгендиле бизни ата-бабаларыбыз. Малла кюте, будай, зынтхы, арпа ѳсдюре, кеслерини халал къол къыйыларын ашай, жетгендиле бюгюнлюкге, башха миллетле бла бирге, тюрк тилли халкъла да. Биз бек кѳп ат жюрютебиз, алай барыбыз да бир ананы, бир атаны сабийлеричабыз. Аны юсюнден Къулийланы Къайсын бла Чингиз Айтматов болмагъанча бек тап айтхандыла: къаныбыз, тилибиз, табынган къудуретибиз, динибиз да бир. Бизге аны бир заманда да унутургъа жарарыкъ туююлдо.

Ол алапат къарындашлыкъны, бирликни да бютюн игирек ангыларгъа, сезерге, тюшонюрге болушады таулу поэт Маштайны жашау жолу, тутхан иши. Къудай улуну Къыргъызстанны ара сахары Фрунзеде бир къауум китабы къыргъыз, орус тилледе, кеси заманында тохтамай басмаланганлай тургандыла.

Маштайны бар тюрк тилли адабиятланы байлыкдырырча кѳп алапат назмусу барды. Алай ала ол къойгъан дефтерлеринден ары-бери чыкъмагъанлай, атылганлай тургъанлары, сѳзсюз, бизни, аны ызындан баргъан назмучулары, жерге къаратырча шартды. Ол, кѳгет жулдузлу тизгинлерин, къой сюрюуле кюте, жыйганды, жаратханды, атына мингенлей, жамычысы да къанатларын къайыргъанлай, къакъгъанлай, учургъанлай:

*Къанжалбаш юйсе –
Желде, боранда,
Къуш къанатыса –
Кийип баргъанга!*

*Атала кийген-
Андий жамычы,
Таулу къызланы-
Дум – къара чачы.*

*Къанаты сенде-
Ёхтем къушланы,*

*Сыфаты сенде-
Къара къашланы!*

*Макъамы сенде-
Таулу жырланы,
Тауруху сенде-
Жортуулланы!*

*Келин келтириу-
Туугъан жеримде,
Окъ да сызгъыру-
Къанат желингде!*

Тянь-Шань тийресинде 33 жылы ѳтгенди таулу поэтни, суйген Чегеминден, Малкъарындан узакъда, кенгде. Алай къыргъыз жери, къыргъыз къудурети аны асыл сют анасыча суйгенди, ийнакълагъанды. Ёз жашауунда 50 мингден аслам къой ѳсдюрген андан сора жер-жюзюнде жазыучу не хазна табарса.

Сюрюуюн кютген, шулпулу, сууукъ, узун кюнледе, кеси да сезмеген ууахтылада, аны, не заманда да тѳгерегин къуршалагъанлай тургъан табийгъатны кесинден жаратылгъанчадыла ол тизген тизгинле:

*Къанжалбаш юйсе,
Желде, боранда,
Къуш къанатыса-
Кийип баргъаннга!*

Зауаллы жамычы шуёхуну, тенгини, нёгерини юсюнден быллай ала-матлыкъ, тамашалыкъ, къарындашлыкъ сёзлени андан айталады поэт.

Кертиси окъуна женгил да женгил, бек да бек , не чакъда да санга билеклик этгенлей, кёз –къулакъ болгъанлай тураллыкъ юс кийимди жамычы. От жагъалыкъ, къанатлылыкъ, къанжалбаш юйлей, жылыу берлик да,- жамычы.

Туугъан жерине тартылыу, табыныу, аны кёрюрге, къучакъларгъа термилиу, эшта да, бизни таулулукъ къаныбызда, жаныбызда башха халкъладан эсе асламыракъ, кёбюрекми болур деригим келеди...

Къыргъызны айырмалы акъыны Османкъулну жырлары аны Тянь-Шань тауладан ёз Ата Журтуна элтгенчадыла. Энди ол баргъанчады тенгши сабийле бла бирге. Чегем тарында:

*Уууртларымы да дугъумгъа бояп,
Ол бурунгулу сабийли жолуму...*

Къудайланы Маштай «Жауун жаугъан кече жашлыкъны эсгердим» деген назмусун къайтарып-къайтарып окъуп турлугъунг келеди. Бу чыгъарма огъурлу, булутсуз, чууакъ заманыны сыфатына жазыгучуну тансыкълыгъын, сюймеклигин, термилиуюню бийиклигин ачыкълайды. Хар окъуучуну да жюрегин жашлыкъны татлы ууахтысына къайтаргъанчады, анабыз ичирген сютлей, тазалыкъгъа, тазаланыулукъгъа чыгъаргъанчады жангыдан:

*Мен къонакъдама бюгече мында,
Османкъулну жырына тынгылай...
Жыр кёзюме суратлана алай,
Исмайыл Этте жырлай тургъанлай.*

*Жауун а тохтаусуз жауа-жауа,
Атабий арбазда ийнек сауа,
Доммай мени къучакълап олтура...
Мени кёзюме ол кюн келип тура.*

*Анам ёшюнюне къысып жата,
Ол кече тангым алай тынч ата.
Мени жашлыгъым, къум ауулда,
Эсиме тюшдю бу сакъ жауунда.*

*Манга жокъду энди аны жетиу,
Файдасызды ардан бушуу этиу,*

*Кетди жашлыкълым туманнга кирип,
Бармаз Ахманны атына минип.*

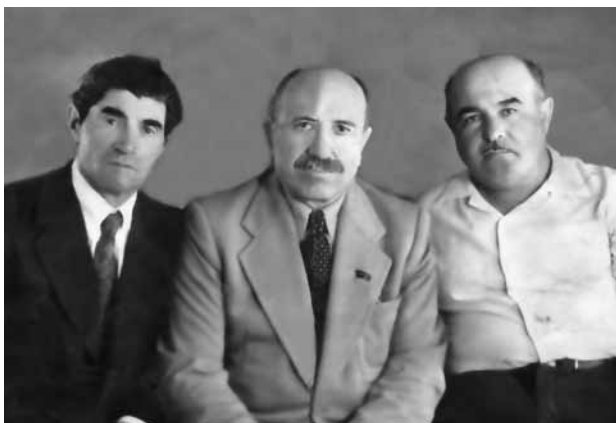
*Ахманнга жокълча жол бу дуньягъл,
Къыйынд жашлыкългъл артха къайтыргъл.
Алай ол жюрекде жазылып къала,
Бюгюн – бюгече да сакъллаулукъл сала...*

Не узакълда айлансанг да, не бек иги кърсенг да сен кеси журтунгдан кенг жерде жашагъланланы ёз къарындашларынгыча къучакълласанг да, алай, жюрегинг бла уа кеси суу аузунгдаса. Нек дегенде, анаг от тиргизген от жагъласыны жылыууна жетген зат жокълду жер жюзюнде?!

Алай палахланы, не уллу къыйынлыкъланы да, кишилигинги унутмай, кълсюзлюкге къарыусузлукългъл бой салмай, бар санга жетген гурушхалыкъланы ышарыу бла ашырыуда болур, баям, эрликни эм бийик ышаны.

Къллай огълурлу ёхтемликде себилгендиле къагълыт бетге таулуну жигитлилингин суратлагълан, бизде тауларыбыз болгълан къадарда жашагъланлай къаллыкъл, туудукълларыбызны сабанларын да жарыкъл кюн тюбюнде толкъунландырып турлукъл зынтхыны, фикирни, будайны урлукъллары. Бошунакългъл махтануулукъл мындан кери. Бу «Мен таулума» деген назмуну хар тизгини таулуну батырлыкългъл элтген атыны тепсей баргълан туякълларыны таурух жюрюшюдю.

*Булутну юс терин саууп,
Жаун болуп, жерге жаууп,
Жазда-жауун, къышида-къарма:
Таула барда-мен да барма!...*

*Суратда (солдан онгнга):
Кълдайланы Маштай, Кълулийланы Кълйсын, Кълулийланы Исмайыл*

Жалил Садыков Къыргъызстанны бек улуу поэтлеринден, драматургларындан бириди. Ол Маштайны кѣп назмусун ѳз тилине кѣчюрюп, газетледе, журналлада басмалагъанлай тургъанды. Къудайланы Маштай Садыковну 50-жыллыгъына мени да нѳгер этеди ол улуу байрамгъа барыгъа.

Анда кеси кѳзюм бла кѳрдюм, сездим, ангыладым эки халкъны да адабият, маданият, санат жууукълукъларын: Жюзле бла адам жыйылгъан улуу отоуда, шум-шумаллакъл болуп къалай тынгылай эдиле къонакъбайла хар Маштай айтхан сѳзге.

Ма ол деменгили, юзюлмезлик бирлик ючюн жазылгъандыла бу тизгинле да улуу термилиулюкде, терен сыймекликде къыргъыз жерине, къыргъыз къудуретине, аны келбетли адамларына. Къудай улун бу огурлу журтдан айырылыу уахты, баям, назмучуну, акъынны жюрегин, жанын экиге бѳлгенчады:

*Кѳзлерим кѳгюнгю кюню болалсала,
Кюнча жеринге къарап туралсала.
Тансыгъымы алгъан болурма анда,
Жеринге кѳзлерим кюн болуп тургъанда!..*

*Кѳзлерим жеринги жаууну болалсала.
Битеу жеринги юсюне жауалсала.
Тансыкълыгъымы алгъан болурма анда,
Кѳзлерим жеринге жауун болуп жаугъанда!..*

Жанынг эрттеден тартдыргъан жеринги кѳрюу. Ол заман кимни да эсинде къалырчады. Мен да унуталлыкъл туююлме бизни вагонлада ашыгъышлы келгенибизни Къазахстандан. Темир жолну келе таматаланы хар айтхан сѳзлерин ач, кѣп заманны ашарыкъ табалмай тургъан адам, ѳтмек бурхуланы жутханлай, эсибизге, кѳлюбюзге ѳмюрлеге унутулмай къалырча алалгъаныбыз, битеу санларыбыз ол айтылгъан сѳзлеге кеслерин асыры бергенде, бар чархыбыз тынгылагъандан башха затны унутханлары... Кѳчгюнчюлени эслеринден бусагъатда да кетген болмаз.

Аллай алапат кезиуню суратлаялгъанды Маштай кесини «Ургъуюкъ» деген назмусунда. Тѳппесинде булутла жаратылыгучу, жулдузла къонуучу ѳмюрлюк къаяны ийилталгъанчады кесини аллына назмучулукъл фахмусу бла алапат поэт:

*Ургъуюкъ, ийилчи бери,
Унна этейим тѳппенги.
Ажашып кетген, эрттеги,
Бир жашынгма да мен сени.*

Чингиз Айтматов! Дуниягъа белгили, деменгили акълман. Аны танымагъан къыралыбызда, тышында да хазна адам болмаз. Ленинчи

саугъланы, къырал саугъланы да лауреаты. Къыргъызны халкъ жазычу-чусу. Бизни жерлешибиз Къудайланы Маштайны ол татлы тенги, уллу шуёху эди. Ала бир бирлери бла терк-терк тюбеше да тургъандыла.

Чингиз Айтматов Къудай улуну уллу илхамлы фахмусун сезип, аны чыгъармачылыкъл ишине бийик багъа бичгенди. Маштайны Къыргъызстанда чыкългъан китапларыны бирине ал сёз да ол жазгъанды. Мен сёзюмю ахырында Малкърны, Къыргъызны да уллу поэтини юсюнден Чингиз Айтматов айтханы бла сизни шагъырей этерге сюеме:

«Кавказ кеси бешик жырлары бла къучагълында кёп акъылман ёсдюргенди. Бу жер болгъанды Мекка, Медина да, бийик илхамлы орус жазычулагъа. Бери терк-терк келе тургъандыла Пушкин, Лермонтов, Толстой, Тихонов...

Бу сыйлы жерде ёсюп тебиреген гюлно юсюнде уя салгъан булбула – малкър поэзияды. Ол гюлно чапыракъларында жаратылгъанды Маштай да. Алай аны, чапыракълныча, юзюп, тургъан, туугълан тамырларындан алып кетеди къара жел къайгълылы кенгликеле.

Болсада, къара жел аны не бек кёкге суурууп кюрешсе да, жуталмайды, гунч эталмайды. Кёк теренинде аны учуп баргъланын кёрюп, къысады кеси къойнуна чапыракълны акъл булутчукъл (Ала-Тоодан Кавказгъа келген къонакъл). Аны болушлугълу бла тюшеди ол бир Жер – Суу Анасыны къойнундан, бирси Жер-Суу Анасыны огълурлу къучагълына.

Отну, бир заманда да, мамукъл бла ёчюлталлыкъл туююлсе – жаланда жарыкълдан-жарыкъл жана барлыкълды ол от. Тюз аныча эди Маштайны фахмусу да. Таулу жашны юсюне къыйынлыкълны ауур ташы аууп басса да, къысыр, гыйы ташны эки жарып, аны уллу илхамыны гюлю чыгълды, къудуретни жарыкълыгълына.

Сокълур адамны къолуна бош ташны да, алтынны да бер – ангылаялыкъл туююлдю кёзлеринден къыяулу инсан аланы башхалыкъларын.

Кавказ бла Ала - Тоону къучакъларында ёсген Къудайланы Маштай, алайсыз да ёчюлмезлик от эди. Бизни къыргълыз жазычула кеслерин иги жанындан кёргюзталгъландыла аны аламат, тамаша, таза ёнюн эшиталгъланлары бла, дебери кётюре билгенлери бла да.

Маштай Кавказда туугълан эсе да, ол жюреги, ниети, фахмусу, къудурети бла да бизникиди!»-дегенди Чингиз Айтматов.

**БЕПЛАЙЛАНЫ МУТАЛИП,
жазычу.**

КЪУДАЙЛАНЫ МАШТАЙ

ЖАМЫЧЫ

Машалла сени
Тикген къоллагъа
Айыпсыз кийип
Чыгъаргъа жолгъа.

Машалла сени
Этген анагъа,
Къузгъун къанатча,
Бояп къарагъа.

Къанжалбаш юйсе
Тюзде къалгъаннга.
Къуш къанатыса
Кийип баргъаннга.

Эрлеге юйсе
Желде, боранда.
Кюбе боласа
Сууукъ ургъанда.

Сакъ жауунлада,
Тау жабулада,
Къар ауушлада,
Къая жоллада.

Къанатсыз къалгъан
Къуш къалай учад,
Сенсиз эркиши –
Къанатсыз къушчад.

Анди жамычы,
Туугъан жеримде,
Ана жүрекни
Жылыуу сенде.

Ана тилимде
Жамычды атынг.
Учхан тау къушха
Ушайд сыфатынг.

Атлы чапханда,
Къуш къанатынлай,
Шуу-шуу этесе,
Къузгъун учханлай.

Атала кийген
Анди жамычы –
Таулу къызланы
Думкъара чачы.

Къанаты сенде
Ёхтем къушланы.
Сыфаты сенде
Къара къашланы.

Макъамы сенде
Таулу жырланы.
Тауруху сенде
Жортууулланы.

Келин келтириу
Туугъан жеримде.
Окъ сызгырыула,
Къанат желингде.

Къууанч, бушуу да
Кёрюнед сенде.
Хар батыр кийине
Келгенд ёмюрде.

МЕН ТАУЛУМА

О, мен таулума,
Таулада ёсген,
Бийик чынгылда
Сабанла сюрген.

Кийик жолланы
Таудан аууучу,
Тау кийиклени
Тутуп саууучу.

Къысыр къаяны
Жюрегин силген,
Учхан къушланы
Тиллерин билген.

Бек ыранлада
Чалгъы чалыучу,
Анда къош салып.
Малын багъыучу.

Къуш уя кибик,
Жух кекелинде
Туууп ёсгенме
Мен тау элинде.

Жумушакъ жастыкъ
Салмадынъ манга,
Деп кёлум къалмайд,
Къонакъбай санга.

Ат териликде
Жатып келгенме.

Къыйынлыкъ, тынчлыкъ
Да кёп кёргенме.

Эрге къыйынлыкъ
Дегенинг неди?
Къыйынлыкъ эрни
Сынап кёреди.

Ол, хорлатмасанг,
Хурулдай кетед.
Къыйынлыкъ деген
Кимге да жетед.

Хомух тынчлыкъда
Суююнюп чабад.
Къыйынлыкъ жетсе,
Къабышыб къалад.

Къыйынлыкъ жетсе,
Темир да сынад.
Чынтты таулу уа
Тюрленмей турад.

Жумушакъ жастыкъ
Салмадынъ манга,
Деп кёлум къалмаз.
Къонакъбай, санга.

Ат жерими
Сал жастыгъыма.
Чулгъанып жатма
Къой жамычыма.

ТАУЛАТЪА

Кесим туугъан ёхтем кюмюш таулагъа
Назму этеме жюрегимден саугъагъа.
Тауу, ташы накъут, налмас, мермерден,
Дарман суула бюркюп чыкъгъан жер жерден.

Къышы, жайы нарат, назы кёгерип,
Шындык ёсюп, бир бирине чёргелип.

Аяз урса, баш уралла, ийилип,
Къаймишелле, тюрлю-тюрлю кийинип.

Кёзю тиймегиед дерсе биреуню,
Жайлыкълары жилин жырмас гелеулю.
Алтын, кюмюш жылтырайла, жаналла,
Тёгерекге ариу келбет салалла.

Жюрегинден гара бюркюп тёгюле,
Шаудан суугъа, къулакъ суугъа бёлюне.
Аналары кюмюш чыран кебинде,
Дарий къапдан чыкъмай жата ёмюрге.

Тёппелери булутлагъа тирелип,
Тил тутханча, шум къатханлай сюелип,
Тюзле таба ёшонлери керилип,
Къымылдаргъа тургъан кибики эринип.

Аркъаларын бир бирине кийирип,
Жортууулгъа чыкъгъан кибики тизилип.
Боран урса тёппелерин юйюрюп,
Эринлерин бир бирине чойюрюп.

Буз таракъла башларындан салынып,
Юслерине тепмез кибики тагъылып.
Жылы кюнден ёшонлери жарылып,
Бугъей болуп ауузлары ачылып.

Булутла да ары-бери сырына,
Къая ранда жумарукъла сызгъыра.
Къойчу жашла сыртдан сыртха къычыра,
Бир бирлерин эришиуге чакъыра.

Чыран суула саркъадыла тап-таза,
Къырла ичинде алф бугъала жер къаза,
Мёнгюрдейле кючлерине базаына.
Сейир ариуд, къарап турсанг барына!

Жауун туман аллыкъ кибики жанларын,
Тюрлендирип тохтайла бет къанларын.
Боз булутла тюбешелле сермешип,
Дюнгюрдейле жюрексинип демлешип.

Тау чатлагъа желим халда жабыша,
Чулгъаналла быжгъылдылы туманла.
Жер жерлеге хуртдак-хуртдак сюртюлюп,
Жия чакъгъан жанкла кибики титилип.

Таза суула боза бетли бокъланып,
Тебирейле, лахор эте, атланып.
Лахорлары кьулагъынгы тешдире,
Ёшюн уруп, деу ташланы тепдире.

Шорхалары чайыр ийис кекире,
Тютюн этип, ташдан ташха секире.
Мыллык атып тенгизлеге жетерге,
Ары жетмей амал жокъча этерге.

Жан-жанына талыштакла бёледи,
Ташны, агъачны мадул этип келеди.
Тузсуннганча, къаяланы жалайды,
Тау жолланы кёпюрлерин талайды.

Бир талайдан тохташалла ёкюнюп,
Чал башларын булутладан кётюрюп.
Бийик кёкден кюнню нюрю кёрюнюп,
Тейри кьылыч тюрсюн-тюрсюн бёлюнюп.

Тау ёрюшле къанауатла жайгъанлай,
Кёк жибекге алтын окъа сокъгъанлай.
Гюл хансчыкъла тюрлю-тюрлю кийинип,
Окъаларын кётюралмай ийилип.

Окъа башы тауну отча кьызарад,
Кюн аязды деп, кьойчу да кьууанад.
Къара андини этегинден суу агъад,
Быкьысында кьозу кьуйрукъ агъарад.

Къайын чыхыр шалбар, ышым кьурутад,
Къарт кьойчу да сыбызгъыны улутад.
Кьозу уча тегенени толтуруп,
Хапар айта кьойчу жашла олтуруп.

Жауурунну алып къарайд тамата,
Жашлагъа да кьулакъ тигим узата.
Жаш кьойчула базук сюек ууата,
Базук бла кьарыуларын таныта.

УРТЪЮКЪ

Ургъуюкъ, ийилчи бери,
Уппа этейим тёппенги.
Ажашып кетген, эрттеги,
Бир жашынгма да мен сени.

Сени сакъ жауунларынгда
Да мен аз жууунмагъанма.
Жер этегинде турсам да,
Бир кюнде унутмагъанма.

Жашлыкъда Темирчи къолда,
Къалгъанымда дугъум жыя,
Ёрлеп чыгъыучем башынга,
Белиме жетген ханс жыра.

Азмы эрттенлик чыгъында,
Бузоула ызындан чыгъа,
Тауболатдан гюлле жыя,
Жюрюгенд жашлыгъым мында.

Кёзюме кёрюне тура,
Къарайма Чегем аузуна,

Кесими ёлмезлик суна,
Ёлген тенглеге къычыра.

Бир элде ёсген тенглерим,
Бюгюн кёбюнгю эгердим.
Мен энтда да къайтып келдим,
«Къайдасыз, къайдасыз», - дедим.

Дуния монглугъу Чегемни
Къучакълап турад эрттенли.
Бийик чинар тереклери,
Берекетден толгъан жери!

ЖУЛДУЗЛА

Мени кибик сизге кёпле,
Тюбюгюзден ёрге-кёкге,
Жашау сагъышларын эте,
Къарагъан болурла жерде.

Ненча бир тюрлю ёмюрле,
Ётдю сизни тюбюгюзде?
Сиз ненча жанны кёзюне,
Сиз ненча жанны кёрюне

Къарадыгъыз кёк кенгинде,
Ёмюрле кечклеринде,
Тенгизлени кёклюгюне,
Таулары бийиклигине.

Ненча сахарла къурулду,
Ненча ёмюрлени турду,

Ненча къанлы уруш болду,
Къалай ётдю ёмюр жолу?

Ненча къызны кёзю сизге
Къарап, тюбюгюзден ёрге,
Сюймеклик назмусун эте,
Олтургъан болур жай кече.

Белгисизд аланы саны.
Алай аз болмагъанлары
Аланы кёз къарамлары,
Аланы бет сыфатлары

Кёкню жарыкъ жулдузлары,
Белгилид сизде тургъаны.
Мен да бириме аланы,
Жерде тургъан адамлары.

БАХСАНЫ СЮЛЕМЕНДЕ КЪОНАКЪДА

Алгъыш

Келген келининг – ариу акъ жаякъ,
Юйюнге кирсин огъурлу аякъ.
Келинигизни аузу чакъмасын,
Палах босагъангы жолун тапмасын. –
Барад Сюлемен, барад Сюлемен!

Келген келининг сёзню къуумасын,
Аны ызындан палах туумасын,

Келин болсун уланла анасы,
 Бал бла тюк болсун къайын арасы –
 Барад Сюлемен, барад Сюлемен!

Палах басмасын ымжылыгъызны,
 Эл тауусмасын гыржыныгъызны.
 Арбазынг палах кюсеменлей,
 Босагъанг болсун кесинг суйгенлей. –
 Барад Сюлемен, барад Сюлемен!

Аман туумасын келинигизден,
 Тенгле къачмасын этегигизден.
 Юйюнде алтын терек орналсын,
 Келип юйюнге жарсыу къонмасын.
 Барад Сюлемен, барад Сюлемен!

Мудах от тютюн этмей ожагъынг,
 Къобуз тауушу болсун къонагъынг.
 Юйю сууусун, угъай дегенни,
 Деп алгъыш этед санга чегемли. –
 Барад Сюлемен, барад Сюлемен!

Рахат болсун келин бла арагъыз,
 Ёмюрлю болсун юй бачамагъыз.
 Тейри къойсун мудах жилиуукъдан
 Кюнюгюз кюнде батсын зауукъдан. –
 Барад Сюлемен, барад Сюлемен!

ПЕЛИУАНЛА

Узакъдан учуп келген булутчукъ,
 Жашил жибекден ийиред урчукъ,
 Аны жастыгъы болуп Ургъуюкъ,
 Кесине излейд энчи уллулукъ.

Чегет жанындан Зыгытлы сырты,
 Масхара этип, мынга сызгъырды.
 Аны юсюнде жашил жамычы,
 - Ургъуюкъ, - деди, кёп махтанмачы.

Эки пелиуан Чегем ичинде,
 Бири чегетде, бири кюнлюмде.
 Эришгендиле бири бирине,
 Экиси эки деу кёрюмдюде.

Тёпелеринде булутла тите,
 Жулдуз аллыкъча узалып кёкде.

Жашил чинардан жамычылары,
Булут юзмелтден акъ башлыкълары.

«Башым Чегем, аягъым Къабарты», -
Деп кычырад Ургъуюкъ сырты.
«Къачан къалгъанма мен сенден жарты?» -
Деп Зыгытлы башын бери узатды.

Ургъуюкъ сырты ёзен туманны
Юсюне жапды этмеген сынамлы,
Тенгизге батхан кемеча аны,
Тюз алай болду бюгюнню халы.

Ёзен туман къоргъашин маталлы,
Нарт пелиуанны юсюн тумалады.
Этеклеринде агъач сырланы,
Тюбюне тартып къаты жукълады.

КЮЗ АРТЫНДА

Къымыжа терекле мында,
Чапыракъсыз къалгъандыла,
Ала сап-сары саргъала,
Жерни юсюн жапхандыла.

Жур терекчик, къалкъыу эте,
Жатад назыны тюбюнде,
Бюгюн журчукъну кёзюне
Жай суратланад тюшюнде.

Жел а аланы сибире,
Чыгъады аулакъ кенгине.
Шыбырдай-шыбырдай жерде,
Учалла жел бла бирге.

Балдыргъан чапыракъланы
Жай кюнде отлай тургъланы,
Тауладан салкъын аязны,
Шууулдай энишге озгъланы.

Ары-бери эхчелелле
Къымыжа болгъан терекле.
Баш ура бири бирине,
Турралла дуня кенгинде.

Бюгюн аны татлы тюшо,
Болуп тюшюнде кёрюндю.
Жел а, акъ къарны кётюрдю
Да, аны юсюне тёкдю.

Чиммакъ акъ къар а таулары
Кебинлеп кёйгъанд арталлы,
Анда, жашил назыланы
Чиммакъ болгъанд бутакълары.

Сора, жукъусу сагъая,
Башын кётюрдю дунягъа.
Мудахлана, тунтуйлана,
Къарады аулакъ табагъа.

КЪУШУ ТИЛИН БИЛГЕН КЪОЙЧУ

Чыран суу – ана эмчегим,
Къуш къанатдан Гебенегим.
Мен учуп таулагъа миндим,
Къар теппанда от тиргиздим.

Жугъутур къабыргъа къоншум,
Чиммакъ дарий чатыр къошум.
Кёк жумарукъ танг тауугъум,
Алайды кёйчу жашауум.

Талгыр кыуш кыойчу нёгерим,
Кыуш бла таугыа ёрледим,
Кыушну тилин терен билдим,
Юй ахлумача сёлешдим.

Гюл чапыракъдан тёшегим,
Жашил гелеуд тёгерегим.
Дух ийисли тау гюллерим, -
Юсюме кийген кёлегим.

Дух ийисли тау гюллерим,
Жилин жырмаз ёрюшлерим.
Шаудан суула кюзгюлерим,
Тау жайлыкъда жай кюнлерим.

Таулада жулдузлу кёгюм,
Ненча жай кечени кёрдюм!

Жоргыагыа минип жюрюдюм,
Ёрюшледе кыойла кютдюм.

Тау жайлыкъда жашил нюрюм,
Барып ичине кёмюлдюм.
Жарыкь ётдюнг жаш ёмюрюм, -
Кыууанчлыкъда кечем, кюннюм.

Таулану тёппелеринде,
Боз булут юзмелтле тите,
Келеди аязчыкь энишге,
Гюллени чыкъларын элте.

Ол эки кыулакь жегиме,
Шыбырдайды шош-шош тилде.
Бери кыойнума шош кире,
Хошлукь салат жюрегиме.

МЕН ТАУЛУМА, ТАУГЫА ЁРЛЕЙМЕ

Мен таула таба ёрлейме,
Соргъаннга таулума дейме,
Сюймесенг, ызымдан келме,
Мен таулада учхан желме!

Булутну юс терин саууп,
Жауун болуп, жерге жаууп,
Жайда – жауун, кыышда кыарма,
Таула барда мен да барма!

Булут бёрклю, окыа бузлу теппе,
Кимди десенг, ол менме.
Кыар – жамычы, жел атымды,
Тауча, ёлмезге антымды!

Жюрегимден гара бюркген,
Чынгыллада кийик кютген,
Бишлакь сыкыгъан кийик сютден,
Шишлик этген чий шаугютден.

Жел болуп учуп келеме,
Келсем, кыаягыа минеме,

Мен кыая кызын сюеме!
Манга осал таулуд деме.

Мен таулума бек жараулу,
Балын эмген кюмюш тауну.
Гара суудан эркин жутуп
Айыгуну жыгъама тутуп!

Кыысыр кыаяланы тешген,
Булутладан юзмелт этген,
Жерни жыртылгъанын тикген,
Чынгылда тирлик ёсдюрген.

Мен таулума, таула тенгли,
Тау сууума тенгизлени.
Кёк черекме, булут сыгып,
Жылтырайма, тюзге чыгып.

Тигим берип, тенгиз кыызгыа,
Кыайтып келеме ызыма.
Суула иеси уллу тенгиз
Жашаяллыкь тюйюлд менсиз.

АДАЙДА

Отуз юч жыл мындан алда,
Энтда тюрленмей бир халда,
Къарт эмен терек Адайда,
Жап-жашил чакъгъанд алайда.

Мен къарт атамы бетине
Къарагъан кибик, эменнге
Къарадым жүрегим суюе,
Кюнюм да башхача тие.

Ол мени сабий бешигим,
Гитчеликден сабий тенгим,
Ол мени дуня кёпорюм,
Кибигед тансыкълап кёрдюм.

Сабий бешигим къарт эмен,
Жап-жашил чатырым эмен.

Учунуп кетип Чегемден
Кёрмей турдум бек эрттеден.

Бир кече, бир кюн эсимден,
Кетмегенсе жашил эмен.
Бюгюн да сени тюбюнгден
Суююп къарадым танг эртден.

Сабийлик кюнюмю сенде
Табарыкъча, сен кёзюме
Кёрюндюнг бюгюн жеримде, -
Жашил жулдузум кёзюмде.

Жашил жулдузум кёгюмде,
Жашил жулдузум жеримде,
Бюгюн да, къартлыкъ кюнюмде,
Суююп олтурдум тюбюнгде.

КЪОНШУЛА

Борис Ахкобековха

Танг ахшы болсун, жангы къоншула,
От тютюнубюз бирге къошула,
Боз юзмелт кибик кёкге созула,
Къоншу болалла кёк толкъунуна.

Юйюме киригиз къабыргъа къоншула,
Чакъырмайма сизни кёзбаугъа, бошуна.
Къазан асханма тыпыр отума,
Усхар ашайыкъ бирге, къоншула!

Отум ёчюлсе от сууап берлик,
Къыйын кюнюмде чабып жетерик,
Халал юй ахлумча жанымда сюеллик,
Къадар берсин сизге саулукъ, эсенлик.

Бир палах кёргенде башымы жулдукъ,
Къарындашымча, къатымда турлукъ,
Къоншуларым, сизге жаным къор боллукъ.
Сизсиз жокъ манга жашау огъурлулукъ.

Юсюмден ауур жюгюмю сермерик,
Кесимча кётюрюп аркъасы терлерик,
Юйюме от тюшсе чабып ёчютюрюк,
Керекли кюнюме айтмай ётюрюк.

Хапарым баргынчы узакъда ахлулагъа,
Къоншула юйюмю жангыдан къаларла,
Татлы тиллери кёлюмю жапсара,
Бурунча, юйюмю башын жабарла.

Келигиз, къоншула, бюгюн той этейик,
Тамблагы кюн да былай болсун дейик.
Тёгерегимде халал къоншула,
Бар ахлумдан да юйюме къаршыла.

ТЕМИРКЪУЛ УМАТАЛИЕВНИ ЖАРЫКЪЛАЙМА

Кёзлерим кёгюнгю кюню болалсала,
Кюнча жеринге къарап туралсала,
Тансыгъымы алгъа болурма анда,
Жеринге кёзлерим кюн болуп тургъанда.

Кёзлерим жеринги жаууну болалсала,
Битеу жеринги юсюне жауалсала,
Тансыгъымы алгъа болурма анда,
Кёзлерим жеринге жауун болуп жаугъанда.

Кёзлерим жеринги кырдыгы болалсала,
Жеринги жап-жашил этип туралсала,
Тансыгъымы алгъа болурма анда,
Жеринги кырдыгы болуп тургъанымда.

Кёзлерим жеринги кёгю болалсала,
Кюндюз кюн, кече ай болуп туралсала,
Тансыгъымы алгъа болурма анда,
Жеринге ай да, кюн да болгъанымда.

Кёзлерим жеринги таулары болалсала,
Таулача юсюнге къарап туралсала,
Тансыгъымы алгъа болурма анда,
Кёзлерим Ала-Тауунг болуп тургъанда.

Кёзлерим тау сууларынг болуп келселе,
Битеу жеринги ичине сингселе,
Тансыгъысы алгъа болурма сизде,
Кёзлерим жеринге суу болуп синггенде.

КЪЫРТЪЫЗЛЫЛА, САУ КЪАЛЫГЪЫЗ

Къонакъбайла, сау къалыгъыз.
Чиммакъ-акълай тауларыгъыз,
Тюрленмей жерни кёклюю,
Таркъаймай сууну кёплюю.

Тюгенмей туз гыржыныгъыз,
Берекетлей ымжылыгъыз.
Тангларыгъыз жарыкъ ата,
Юйюгюзде тынчлыкъ жата.

Жилямукъ сынамай кёзле,
Юйюгюз барсын ёсе.
Насып жауун жеригизге,
Жаууп турсун кёгюгюзден.

Къара палах – сизден кери,
Жюрек ырахматлыкъ – бери.
Алай болмасын дегени,
Сыйламагъан сизни жерни.

Кёзюн сокъур этсин къадар,
Буту болмай къалсын басар.
Жер тапмасын сенде жашар,
Кёзю болмай тангнга къарар.

Жел ургъан къуу чапыракъга,
Тенг болуп кетсин аулакъга,
Сени туз гыржынынг уруп,
Турсун тыгъырыкъда улуп.

Сау къалыгъыз, къонакъбайла,
Туз гыржыннга ачыкъ байла.
Кёзбау сёзюм жокъ былайда,
Билмесем да кючлю айта.

Ач кюнюмде гыржын болгъан,
Ажашып къалгъанда жолдан,
Ат тизгиним кетип къолдан,
Жел учуруп босагъамдан.

Ол кюнюмдеги къонакъбай,
Мени этегингде сакълай,
Игилигинги мен да унутмай,
Андан жаздым бюгюн былай.

Бу сёзле бир мени угъай.
Битеу Малкъарнылла саулай.
Сизни къонагъыгъыз Малкъар,
Бу дослукъну кёпге сакълар.

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

*В редакцию балкарского журнала
«Минги тау»*

Дорогие друзья!

Приятно отметить, что редакция балкарского литературно-художественного журнала «Минги тау» публикует циклы стихов поэтов Дагестана - аварских, кумыкских, лакских, даргинских, лезгинских в переводе на балкарский язык.

В свою очередь на страницах дагестанских литературно-художественных журналов публикуются произведения балкарских, кабардинских, карачаево-черкесских, чеченских, ингушских, осетинских, калмыцких литераторов.

Это заметное событие в культурной жизни наших братских народов, способствующее глубокому, крепкому единению создателей духовных ценностей.

Хочу выразить искренние слова признательности и благодарности за внимание к литературе, духовному наследию, прошлому и настоящему наших народов.

Тёплые и сердечные отношения связывали известных всему литературному миру наших великих современников - балкарца Кайсына Кулиева, кабардинца Алима Кешокова, калмыка Давида Кугультинова и других с выдающимися дагестанскими поэтами и писателями Расулом Гамзатовым, Юсупом Халпалаевым, Ахмедханом Абу-Бакаром, Анваром Аджиевым, Фазу Алиевой, Аткаем Аджаматовым, Шах-Эмиром Мурадовым и многими другими. Эти классики кавказской литературы оставили нам великое наследие - взаимное уважение и братскую дружбу.

Стремление к укреплению взаимопонимания между народами продиктовано глубоким пониманием того, что у нас общая судьба, общее будущее, неразрывно связанное с нашей Отчизной - великой Россией.

Желаю творческому коллективу журнала «Минги тау», литераторам Вашей республики вдохновения и успехов на избранной стезе!

Дружественной Кабардино-Балкарии процветания, мира и добра!

*Председатель Комитета
по печати и массовым коммуникациям*

У.Г.Гаджиев

Анхил МАРИН

Келип кьал, кёз жарыгъым
Менме жауаплы Аллахны аллында.
Кел да кьал, боллугъу болсун, жарыгъым.
Къошулайыкъ, кери бола кьаллыдан,
Сора жашау этсин бизге жагъынын.

Къор болсунла къошулгъан кюнлюбюзге
Алайсыз озуп кетген кюнлерибиз,
Урияла, урунмай кёзлюбюзге,
Болушханларын да кёре келдик биз.

Сюймеклик кызыгу солууун бёлдюрген
Акъ ёшюннюю жилин окъун урсун,
Сюймекликни тёр башыга ётдюрген
Кёзлерими жинклерин жер суутсун.

Ёлюмню ауур жюгюн билир ёлген,
Мен жер башында туююлмеми экен?
О. кьабыр таш, насыпсыз сюймекликден
Ауур а не хазна болалырса сен.

Мен гюняхсыз туююлме, не жашыру,
Межгит ыспассызмы болур, мен кирсем?
Абдезлини, мен болсам да ташада,
Абдезими бузулур, мени кёрсе?

Кючюм кьарыр эмиликни эмилин
Сууутуп, кюмюш ат керек салыргъа.
Темиртырнакъ къушну уучулукъ халын
Юйреп, жиберирме мен кьоян уугъа.

Сюйгеними не болур акъылында? –
Айтчы манга, башын ачып, торгъайым.
Сен да, ой кьаш, айтчы бу арт заманда
Не умутда атдырады тангларын?

Къарайма да, лячиним, жолларыбыз
Башха болургъа ушайдыла энди.
Жаннган отха суу къуйгъанча, арабыз
Суууп кьалыр, – эл бизге илиннгенди.

Тёппелеге учуп да орналырма,
 Къаргъаладан-сёзчюледен узакъда.
 Баргъан сууда агъачдан юй салырма,
 Къутулурча сёзчю къургъан тузакъдан.

Эртте-кеч болса да, уулу жилияла,
 Уу ийнегизни чанчырсыз этиме.
 Халкъ аузуна тюшсем да, мен жилиямам,
 Тобукъланмай жашарма ёретинлей.

Инхочу АЛИ-ХАЖИ

АЧ БЁРЮЛЕ

Ач бёрюле къозуну алгъан кибик,
 Алырла да, ашыгъырла мазаргъа,
 Бири да къыйналмаз къырс бети жибип,
 Къабыргъа терк кёмерге уялмазла.
 Обангы бир ишлемиш кибик этип,
 Хылыф-хылыф жетерле да юйюнге,
 Кёзбаугъа дууа алдырып ёретин,
 Юлеширге кириширле мюлкюнго.

Арбазынга табылмагъан да къалмаз,
 Хари бири да орирге санап кесин,
 Болгъанынгы тоноуда жукъ аялмаз,
 Сабийлеринг къалырла гыржын кюсей.
 Артда уа, ташдан, агъачдан да уялмай,
 Намазгъа уюп, тилек да этерле.
 Сора сибирип, жугъунгу аямай,
 Соргъан-оргъан да болмайын кетерле.

Къызыл ташдан эди кермен,
 Акъ ташдан а – томпасы.
 Къабыргъасын а акъдёрден
 Кёгюрчюн – эте асыл,
 Гюлчюк сунады кёрген.

Некди бауурум амалсыз?
 Аны къандырып суу жокъ.
 Гюл бахчадан гюльно юзсенг,
 Болалмазса сен ансыз,
 Этме аны аясуз,
 Ансыз санга чыкъмаз жол.

Гюняхды биреуню затын
Сансыз кьояргъа атып.

Сен тогъуз кере аманлыкъ
Этип, бир а – игилик
Этсенг, сени махтамакълыкъ
Ётюрюкдю, кьал билип.

Жашауда бир кере намарт,
Болуп, тогъуз а – жигит,
Анда сени этселе нарт,
Ийнанма, ол тюйюл иги.
Кюбюрню ачхычы – менде,
Эсли киритге амал
Тапсын да, ма бу сёзледе
Элберни ачсын алай.

Ругуджили ЭЛДАРИЛАВ

ТЮШ

Сыйлы Аллах, барны-жокъну иеси,
Мен сейирликле кёргенме тюшюмде.
Къууанмазлыкъ жокъду аллай тюш кёрсе,
О Аллах, бары да сени кючюнгден.

Мен кёкюрек къангамы тенглигинде
Къолларымы чолпу тутуп, о Аллах,
Тилек эте, кьалкып кьалдым жеримде,
Тюшюме олсагъатда келди Хунзах.

Кимни кьошундама, айтчы ай жарыкъ,
Азанда азанчы береди ууаз:
Хунзах сууда абдез алып, жал барып,
Къылама жамычы юсюнде намаз..

Алайлай кьошха бир кьарт кирип келди,
Сакъалы бийикледе кьардан да акъ.
Ызындан – аллайны биринчи кёрдюм, –
Бир хора кьыз кирип келди, бир омакъ.

- Къайданса, – деп сорама да ол кьартха,
- Жашайма туугъанлы Хунзах тарафда.
- Бу кьыз а кимди? – деп сорама, къайта.
- Бу кьыз а – кьызымды, Аллах арада.

Акъ сакъалын сылай-сылай алайда,
Чыгъып кетди къарт, экибизни къоюп.
Къучакъладым къызны – башым айланды,
Ол да манга ачып къойгъанды къоюн.

Аллай кѳрмегенме, керти, туугъанлы:
Кеси кибик дуняда бир къыз болмаз,
Атлашы – жюзюп баргъан жаз тауукълай,
Сыфаты уа – тамам да бир чий налмас.

Жырлагъанына тынгыласанг, – булбул,
Тепсегени – эсиртеди, чагъырлай.
Акъ булутда уюдум, тентек болуп
Тепсеуюнден, кюлюуюнден, жырындан.

Этими-женими да къолгъа этди,
Ингил къарамындан болама гъашик.
Экибизни да тин-тери жамлады,
Жолну ача суймекликге агъачы.

Уяндым да, сагъайдым – тапсанг къойма.
Тюшюмю юзюлгенине жарсыдым.
Я Аллах, суймеклик къаламы ойма,
Не болду къыз? Тапмай, жаным тыкъсыды.

Нечик къыйынды тюшюне алданган.
Менден насыпсыз жокъ энди дуняда.
Ийнанган иш болурмамы шайтаннга?
Олму болур мени былай уялтхан?

Аллахым, кеч, бир амалынг бар эсе, –
Унуталмам тюшюмде келген къызны.
Мен жаралымы болгъанма, огъесе
Аурупмамы? Себеп бол дармансызгъа.

О эсим, тилейме, былай къыйнама,
Алайсыз да ачыу тюгентди мени.
Тюшюмде кѳрюнгенине ийнанмай,
Тюнюмде да болсун деп кѳрюнгени.

Азыгъымы келтирселе тепсиде,
Къонакъ иш айланган болса да бери,
Узакъды аланы барын кюсеуден
Жарлы жаным, жукъу да къачды кери.

Да, тура кетип, тюшюм къайтыр эсе...
Къызны къоллары бойнума чулгъанып...

Жашау татыуун сынарма, мен эсеп
Этмей тюнлени, кюнлени, жылланы.

Башкес тюккючдеча, кюндюз мудахма,
Къызла къарап да кьоймайдыла манга...

Баргъаныгъыз иш болса Хунзах таба,
Бир хапар билдиригиз, табу, анга.

ТАЖУТДИН (ЧАНКА)

ГУЛИШАТ

Кёкден тюшген алтын тауукъ,
Чий алтын харфлы Къуран
Санга тюбегенли ауукъ
Заман тынчлыгъым – къуруп.

Сени унутургъа къолдан
Келлик туйюлдо, ийнан,
Башха туйюлсе маралдан,
Адамлыгъынг да – ийман.

Сюймеклик кызыуу томпа
Тутдуруп сурагчыгъа,
Акъ къагъытха сени, тоба,
Тюшюртгенди, от чагъа.

Сен юсюнге не кийсенг да,
Жарашады санынга.
Атласанг – барсанг, келсенг да,
Марал къарайды анга.

Шининг, кёрюмюнг бир тапды,
Сёзюнг да – анга кёре.
Жангыз къарамынг тамамды
Мермерни эритирге.

Къызгъыл болур булут тангда,
Алай, ол кюнню озмаз.
Бир къыз да сени къатынгда
Сюелирге да базмаз.

Кюн къуруталыр шауданны.
Урлар жаяу жолну къыш.
Тилими урладынг дамын,
Этер болсам да алгъыш.

Хар кимге да тейри кылыч
Рамазан айда – саугъа.
Ол, сени кьойнунгда къалып,
Тюшген болурму аугъа?

Хар бармагъынг – якъут сени,
Къашларынг – эл багъасы.
Акъчыкъларынг а – серрай,
Санынг – бели агъазны.

Этинг, гергебиль бишлякъча,
Кечени кюн этген акъ.
Сен чыкъсанг, эл алгъышларча,
Тийре болады омакъ.

Сюйсенг черкес жыйрыкъны кий,
Сюйсенг – кьумукъ габара:
Жангы болуп къалыр эски,
Жаныбар санга къарап.

Къылыгъынг да шинингча – тап,
Аллахны сюйген кьулу.
Сен – Арабда чыкъгъан китап,
Аны сурасы болуп.

Жаз тауугъум – тёш башында,
Ол тёш а – Мединада.
Ач манга бир кёз-къашынгы,
Гъашик кёрюрге анда.

Тынгылайса. Жюрегинги
Ачдынг, баям, башхагъа?
Манга шо бир эригенинг –
Ол да сыйлы ушагъынг.

Чомпараш тюшон жиберип,
Унутдурурму сени?
Хашкенинге къара бери –
Тас болгъанды эсенлик.

Ёшонлеринг – таш кертмеле,
Акъ къанкъазны – боюнунг.
Алай тергеусюз этгенинг
Бил гюнях иш болгъанын.

Жигитсе дейдиле, алай
Тюбесем – къойдан жууаш.
Агъачынгы бир къучакълар
Умутум болады таш.

Шаудан сууну тогъугъанынг
Сау дунягъа туурада.
Чокъуракълай тамагъынгы,
Сейир этип сууласан.

Оба ауананы сансыз
Этген болмайды, алай.
Жангыз сенсе ауанасыз,
Къыз нюрюнг – жангы айлай.

Акъсайда болдум, Чеченде,
Кёп башха жер таныдым:
Бар къызланы ичлеринде
Санга жетген тапмадым.

Сюйгеннге сюймеклик – насып,
Ол элге белгили шарт,
Тауусулду ахырысы,
Сени сюйюп, Гулишат.

Къахаб Росочу МАХМУД

МАРИЯМ

Къызгъан жүрекни мудах ёкюнююн
Кеч къарангы, алырмы эдинг кесинге?

Къара булут, алалырмыса сен да
Амалсызлыгъын къалтырауукъ санны?

Не къыйнайды, жарлы жанны тохтаусуз?
Башын ачыгъыз бизге, тау бийикле.

Кёкюрекни тыкъ толтургъанды къайнар,
Аны айтчы, бетлени жарытхан кюн!

Айтчы акъ эчки, чыранны бокъурунда
Кесими жангыз къоюп кетгенинги.

Ёхтем жугъутур, сен айт халкъгъа мени
Жигитле арасында кёргенинги.

Тёшек сынамагъан санларым къуруша
Айланган мени кёрмедингми тюшонгде?

Элсиз-жерсиз таулада жангызма кесим,
Санга тюбер амал чыгъармы манга?

Къагъыт тапмай къаллыкъ тюйюлме жазаргъа,
Алай жазгъанымы кимден иейим?

Кийик жаныуарла арасында да мен
Сени сурай кечинеме жангызлай.

Табанынгы малтап айланнганым
Халкъны аузуна тюшгенди кетмезден.

Энтта да киши жеринде жангызлай
Къалгъанма – къайда тюбер ажалым?

Не болгъанды? Нек тынгылайса былай?
Шо бир хапарчыкъ окъуна берсенг а.

Сени бла саламлашып юйден кетгенли,
Мен кёзюю къысханма деп билмейме.

Жукълама дейди жукъу, жукълама,
Сюйгенинг жокъ эсе къатынгда.

Ыранлада ажашхан кийик хайыуан,
Не жол табар, не ажалына тюбер.

Къыш озады, жаз жылыуу келеди,
Не ёлюрме, не сени табарма мен.

Хамзат ЦАДАСА

ЖАШАУ ДЕРСЛЕРИ

Жашлагъа къарап, этеме тауусум,
Айтама тууратын мен, бир къарт киши:
«Кийимингден къылыгъынг ариу болсун,
Сёзюнгден этген ишинг болсун сыйлы».

Китапны окъугъан табады билим.
Алай, адам баласыны ёмюрден
Бери да Жашауду дерслик бийик,
Андан уллу устаз жокъду бу Жерде.

Кече кьоркьюу туудурса да ичингде,
Кюндюз тутса да кыйынлыкь ауунда,
Ишинги тынгылы эт хар заманда,
Сабырлыкьдан да чыкьма жашауунгда.

Айтхандыла менден да таматала:
Насыпды Туугъан журт ючюн жоюлуу.
Ийнаныгъыз манга, сибиртгиууатла,
Мындан ары да алайды боллугъу.

Жауунну, кьарны, жазны, кышны сынай,
Жер башыны бар эллерин арышлай,
Ким эсе да чыпсыз адам бар суннган,
Аны жолу болур тауусулмагъан.

Балгъа да тюшерге болур бир кьара,
Кьой бишлякьда да табылыр бир тюкчюк.
Айыпды, алай менде да табаргъа
Боллукьду чып, жарсыйма аны ючюн.

Барындан да ата башды юйюрге,
Жашау дауурбас да аны кьолунда.
Аякь бюгерге иш тюшсе бир кюнде,
«Макьамы сениди» де да, кьууандыр.

Аман кылыгъынг элге бир айтылса,
Ол кёз жашынг бла жуусанг да, кетмез.
Иги ишинг терек битдирсе уа, сау
Кёгетинден бир кьапмай киши ётмез.

Айтхан сёзюнде магъана бар эсе,
Сёзюнг иш болуп кьаллыгъын бил да кьой.
Аузундан ант сёзюнг бир чыгып кетсе,
Анга миндеу туююлдо не тау, не кьол.

Жукьугъа алданган кёзле кечени
Билмезле узунлугъун, кысхалыгъын.
Сюйгенни кёзлери уа, кёкге кёчюп,
Жулдузланы санай чыгъарла тангнга.

Эслилик жылларыбызны созарла,
Къоншу-тийреден да табар ол намыс.
Акъялсызлыкъ этер адамны жарлы,
Жиляу-сыйыт сынатырдан да къалмаз.

Узун хапардан бир тюз сёзюнг иги,
Не тюрлю антны да къояр ол артда.
Угъай де да, ариу айт этмезинги,
Ол игиди сёзге табылмагъандан.

Файгъамбарлагъа санап кесибизни,
Кёрмейбиз кеси юсюбюзде кемлик.
Аланы кёрюрге юйренсек, бизни
Ызыбыздан киши къарамаз, кюлюп.

Кесини тилин кертиден тыялгъан
Махталыр да, эслилеге тенг болур.
Кесини эссизлигин ангылагъан
Эркин атлар, жолу да эркин болур.

Тел баш аякълагъа этмез хатыр,
Атлатыр сау кюн, бир солуу да алдырмай.
Ишбитдирмез хапарны бек кёп айтыр.
Ётюрюкню керти ишден айырмай.

Расул ГАМЗАТОВ

ЭКИ ЖАУЛУКЪ

Тыш къыралгъа баргъан эдим солургъа.
Жаз башы эди. Жауунла да жаууп.
Ол узакъ жерден келтирдим саугъагъа
Эки тиширугъа эки акъ жаулуку.

Экисин да къадар шорха булгъайды.
Жашауну уа бир да жокъду сёкгени.
Бирини суюгени кетип болгъанды,
Бирсине уа къайтып эди суюгени.

Биринчиси – ачыууна тюбеген –
Ахшы кюню, кырдык кибик, жулкъуннган,

Дум къара кече кибик, къара бетге
Бояп къойду мен келтирген жаулукъну.

Экинчиси – насыпдан кеф – къатында
Таш окъуна болур эди эрирге,
Жанына жагъылгъан кюнню атындан
Акъ жаулугъун боягъанды къызылгъа.

Хар кимни да ичер сууу, мангылай
Жазыу кибик, келип къалыр бир кюнде.
Эки тюрслю жаулукъ къысып, ма алай
Турадыла экиси кёз юсюмде.

Жашау жюгю умбашымы басады,
Къууанч, къайгъы тюрсюнле да сёгюлюп.
Мен да, жолда-жолоучуда болсам да,
Кёп тюрлю бетге бояйма сёзлени.

Мен бюгюн къагъытха къара къаламны
Тартып, тырнаргъа кюрешген затланы
Къама учу бла жазып, къамада
Къойгъанларын билеме аталаны.

Манга бюгюн шакъ берген затланы,
Абаданла, бугъунмайын ташада,
Сермешледе алышдыра атларын,
Къанлары бла жазадыла ташлада.

Эрттен, ингир, кюн бла кеч къарангы
Акъ чабакъчы бла къара чабакъчы.
Дуниягъа тенгизгеча къарадым:
Биз – чабакъла, теренинде суу – ачы.

Жашау, тенгиз. Сакъдыла чабакъчыла.
Аулары да, ыргъакълары да – хазыр.
Кече – аугъа, кюндюз ыргъакъ учуна
Къачан тюшюрлюк болур мени жазыу?

«Къууанч, сабыр болчу, къайры учаса?»
«Сюймекликни оту жаннган жүрекге!»
«Жашлыкъ, бир жерге къайтыргъа ушайса?»
«Сюймекликни оту жаннган жүрекге!»

«Кюч-къарыу да, сиз а къарайсыз, къайры?»
«Сюймекликни оту жаннган жүрекге!»
«Жиляу, сыйыт, къайрысыз бир да къалмай?»
«Сюймекликни оту жаннган жүрекге!»

Адамла, эрттен төшекден тургунчу,
Ышарабыз, кюнню да сормай иги.
Кюндюз бир бирге ант эте тургунчу,
Къарап-къарагынчы жетеди ингир.

Кючюбюзню не сурагъан, не айтхан
Болмай, кюн алады, биз а – жалынчакъ.
Сабыр акъыл артдан келеди, айхай,
Ол а – жауундан сорагъы жамычы.

Жашар заманлары тюгене келип,
Жашаргъа беш минутлары къалгъанла,
Энтта да жүз жыл жашарыкъла кибик,
Бир да артын юзмейдиле къаугъаны.

Шумсуз таула – не заманда да бийик –
Бу къайгычы адамлагъа, дау айтып,
Къарайдыла, мудахлыкъда сын къатып,
Жашаргъа шо беш минут къалгъан кибик.

Юч сыйлы жыр барды халкъны эсинде,
Къууанч, сыйыт да табады аланы:
Биринчиси жарыкъды бирсиледен –
Ол бешик жырыды сыйлы ананы.

Экинчиси да жырыды ананы:
Ол, кесини чачын-башын да жулкъа,
Басхычына жабышады жашыны.
Ючюнчю жыр а – битеу къалгъан жырла.

Кюз, ызындан сууукъ желни да тагъып,
Жерге чыгъы-жаууну бла тюбер.
Жазны узуну жерине жыр тагъып
Тургъан къанатлы излейди жылы жер.

Ма къушла уа, тынгылауну ийгенлей,
Къарайдыла тешиннген тереклеге,

Къаладыла антларына иелей,
Келмей туугъан жерден кетериклери.

Не дертибиз барды эртте заманнга?
Кесибизни игиликден къоймай кем,
Бюгюн бизге ушамагъан затланы
Аталагъа атап къоябыз эркин.

Ол – мыртазакъ, бу – харам, бирси уа – зар.
Кёлуюзню чыгъарадыла ала.
Аталада уа не терслик? Ол осал
Сёзлени билмегендиле атала.

Келгенибиз да, тап, кёрюнмей кёзге.
Поезд кибик, уф-туф эте, биз барлыкъ
«Жашау» деген станцияда бизге
Хар заманда тюбейди халабалыкъ.

Заманым болады жолгъа чыгъаргъа:
Узакъ жол, мычымай, мени да кюсер.
Станцияны ол къызыл чырагъы,
Барлыкъ жолуму тыйып тур бир кесек!

– Къушла, бу чыран таулагъа къагъылып
Нек келгенсиз, ала ышыкъ берликлей?
– Ышыкъ туююл, аш да туююл къайгъыбыз, –
Азат жаныбыз излейди бийикни.

– Жерлешлерим, нек келгенсиз таулагъа,
Табийгъат жүген салдырмагъан жерге?
– Да, келгенбиз, не жылыу, не мюлк угъай, –
Бийикликди да бизни азат этген.

«Къалайды къолайыгъыз, эрле-кишиле?»
«Къатын отаууз болса, жашау да кырты!»
«Къалайды къолайыгъыз, эрле-кишиле?»
«Къатынынг иги болса, къыш чагъар кырдык!»

«Къалайды къолайыгъыз, эл багъасы къатынла?»
«Эринг тырманчы эсе, жашаудан тюнгюл!»
«Къалайды къолайыгъыз, эл багъасы къатынла?»
«Эринг иги болса да, иш хоча туююл!»

АНА

Орусча «мама», гюржю тилде «нана»,
Авар тилде да бир татлы сёз «баба».
Минг сёзден айырып алгъанда аны,
Бар сёзледен да ма ол сёздю табы.

Биринчи сёзю тилленген сабийни.
Къазауат кюн бауурун отха салды,
Анда, ол адыргы солууу бийлеп,
Ахыр сёзге аны айтханда солдат.

Ол сёзню урляялмайды ауана,
Ол себепден къуллукъ эте заманга,
Айтадыла, төрге ётдюрюп аны,
Бирси сёзле аманатларын анга.

Къара шаудан, толу этип къошунну,
Жортдура ташла юслеринде кесин,
Ол сёзню таугъа айтмайды бошуна, –
Анасыды да аны тау тёппеси!

Булутха бичакъ болады элия,
Жауун, кесин бизни таба атханлай,
Эшитеме, саламлашып эл бла,
Жерге жутула, ол сёзню айтханын.

Къама бели кибик къайгъы, менсинип,
Жетип къалып, амалсыз болгъанымда,
«Къайгъы этме, бир хатам жокъду мени!» –
Дейме жарлы анама хар заманда.

Кеси жанына да артыкъ ийнанмай,
Сабийни суймекликде къарыу таба, –
Орусча «мама», гюржю тилде «нана»,
Авар тилде да бир татлы сёз – «баба».

Гуртуланы Салих кёчюргенди

Юч жыр берилгенди жерде адамгъа –
Къууанч да – бар,
 жарсыу да бар алада...
Биринчисин айтадыла анала –
Бешик тебирете – кече арада.

Экинчи жыр – бушуу жырыды аны –

Жашы ёлюп, сарын салган ананы.
 Кёлюн такъыр этген ёз къайгъылары...
 Ючюнчю жыр –
 жырланы къалганлары.

САУСУЗ КЮНЮМДЕ

Больницаны арбазында кызып,
 Кюн бурууну башы бла ауду...
 Келип кьонду ингир къарангысы –
 Тереземе салкын аяз урду.

Кёреме мен
 да узакъда къара
 Агъачны шош сагъышда аумасын,
 Эштеме мен,
 терезеден къарап,
 Ийнек кютген
 сабий кызы ауазын.
 Кериди ол,
 баям,
 бу жолланы
 Дауурундан –
 къаугъа тийресинден,
 Ингир кёкде
 къайгъылы
 жабулу
 Турналадан,
 мени тереземден.
 Кёксюл чарс ау атды кёзкёргеннге,
 Жюрегиме ышанмайма –
 угъай:
 Къыйнап турду,
 саулукъ кюсегенде,
 Салта бла ургъан кибик – ура.

Мен чынгылгъа кетмез ючюн, келип,
 Чал доктор да тынгылады анга,
 «Онгузду», - деп, бу халими кёрюп,
 Хар кюн сайын жазып турду алай.

Чыгъады Ай,
 сары чачын ийип,
 Мен тюш кёрдюм,

аз кълкыугъа кирип,
Битеу дуня шо саусузла ююю
Болуп,
анга кесим бакъгъан кибик.
Сездим да мен борчну уллулугъун,
Да
«махтаудан –
сагъыш иги» -
дедим.

Жазама мен адам улусуну
Жарсыуларын,
ала болуп дертим.
Хакимме мен.
Хыйла сёз айталмам –
Не айтыркъ тюйюлма ёмюрде.
Да мен къалай къалырма адамлай –
Бир саусузну къутхармай ёлюмден?
Мен
алайсыз
сени да
жарангы

Сау эталмам,
бёлмезча ишингден...
Сенден къалай аярма жанымы,
Къалай кюймез жаранг да ичимде?

Мен ёлейим андан эсе -
угъай.
Билесе сен нечик сюйгеними.
Андан болур
ачыгъаны,
айхай,
Жангы жара кибик,
жюрегими.

Бабаланы Ибрахим кёчюргенди

ЖЕТАЛДЫ ЁРЛЕУ МУРАТЫНА

Шуёхларым – Чингиз, Давид, Мустай,
Ёксюзлюк жетди – къарындашсыз къалып.
Ол Элбрусха жюрек сёзюн къатлай,
Кетди кери, кёзкёрмезге, арып.

Аны бла эсде, алгъаракъда,
Кунцевода тюбешгенибиз жарыкъ.

Бизден ол энди узагыракъда –
Кёз-кёулакъ болгъан а къаясыз къалдыкъ.

Жарсы, Россей, жиля, Чегем, ачы,
Кавказны жалды бушуу жамычысы...
Сау кыралда къара кюнню къасы:
Элбрусну кёйдү закий, деу жырчысы.

Тюз тюнене болур эди манга,
Къайсынны кёуанч халда тюбегени.
Ол айтханны: «Жарар дарманнга,
Ёлюмден сакълар кюлкю ёмюрлени.

Бир жыялсакъ бери бар тенглени,
Махтаудан, кычырыкъдан мында, кенгде.
Атха жер салгъаным ала эсни...
Ат да алышындырмай кечиуледе.

Эсге тюше акъ парашют, уруш:
Украин кече, ол полча чакъгъаны...
Гончар, Павличко – болурла дурус,
Ангылай неден жюрек апчыгъанын.

Эсде сюргюн жели, Къыргъыз жери,
Жокъ бола халкъны ныгъыш асыллары.
Болушургъа сёзю жетди бери –
Дууалай, Пастернакны къагъытлары...»

... Къайсын талып, врачны терк чакъыртды,
Тер басхан бетин кёлу бла сыйпай.
Мыйыкъ тюбюнден ышара айтды:
«Мен кетмем бар тенглени кёрмей саулай.

О, Зульфия, Иракли, Шукрулло?..
Барына салам, артыкъда Сильвагъа.
Жазу иги, баям, шукур Аллах,
Не къадар шуёх берди ол саугъагъа.

Нечик болур Андронников, къалай?
Миша Дудин, Гранин Даниил къайда?
... Кетер чакъда жер жюзюнден, алай,
Не медет, кёрмем, болмам Ленинградда.

Мен энди баралмам ол тау журтха,
Тенгизге да къарамам Тарки-Таудан.
Къалай, нечик анда тенгим Аتكъай?
Айт хапар, абхаз лячин Шинкубадан...

Козловский, Гребнев?.. Бек керти досла,
Музабызны кѣп тилли тилманчлары.
Жарсырчады... Энди аякъ ала,
Махтамам жазыу ишни алчыларын».

... Кече. Наратлада жел бѣленди.
Кунцево. Саусузла юю. Экеу.
Не кѣпдю... Эсибиз да элгенди:
Ёчюлген, кетген жанла – бара тергеу.

Вургун, Твардовский, Симонов, Бажан,
Чиковани бла Мирзо Турсун-заде...
Тюз тузакъгъа тышген чыпчыкъча жан,
Эсгериулени алам бийигинде.

Бек терк жетген бу къарангылыкъда,
Огъесе манга алаймы кѣрюндю –
Жабыу. Сарьян а суратчылыкъда,
Гетендеча, ол ахыр иш юсюнде...

Къулийланы Къайсын ёлдю... Угъай,
Сыйытлыкъ макъам керек тюйюл мында:
Халкъы ючюн жанын берди саулай,
Жулдузла дууа тута къабырында.

Шуёхларым – Давид, Мустай, Алим,
Келигиз жууугъуракъ сиз къатыма.
Ол ишинде болду закый, залим –
Жеталды бийикге, ёрлеу муратына.

Малкъар, кетди бек айырма жашынг –
Бир адам да жокъ андан артха къайтхан...
Къычыр, Элбрус таугъа къарай:
- Къай-сы-ы-ы-ын! –
Жангыдан жерге тышер ол аламдан.

Беппайланы Мутип кѣчюргенди

Магомед АХМЕДОВ

ТАУЛУ ШУЁХУМА КЪАГЪЫТ

Беппайланы Муталинге

Къайсынны мен эсгердим кече арасында,
Биз алгъаракъда болдукъ аны къабырында.
Ол айтды: «Шуёхларым, сиз уланла Таугъа,
Топуракъ уууч менден элтирсиз Расулгъа».

Расулну асырадыкъ тюзде, жарсыгъанлай,
 Таулары, журту – анга жилигъанлай.
 Поэтни шош ууазы бёлдю эсибизни:
 «Энди бирди элибиз Къайсын экибизни...»

Дуния зияратха келди төр Чегемге,
 Баш урду ада мулу саулай Цада элге.
 Малкъарны, Дагъыстанны кётюрдюле бийик,
 Этдиле ала азат акъыллада бийлик.

Шуёхум, къалай бу жүрекле насыплылай,
 Тепдиле ала бла бирге жырлай-жырлай.
 Бар башхаладан кете кери, бизге – жууукъ,
 Кюн сайын, эте ушакъ, алабыз зауукълукъ.

Жыйырма къыш кёзлерин Къайсын да жапханлай,
 Жыл тамам Расул жашау жолун алышханлай.
 Мюрюдлеча экеу сюеле къабырлада,
 Дерс алабыз, ашыра жулдуз, төр жоллада.

Чегемге барсам – жаным туугъанча жангыдан,
 Цадагъа келсенг – жүрек сенде да жангыргъан.
 Ёмюрлюк дууа эшитиле жер жүзюнде,
 Акъылман поэтлени жаухар тиллеринде.

БЕППАЙЛАНЫ Муталип кёчюргенди

ИНГИРГИ АЛГЫШЛА

Къамамагъан жел урады,
 Сабанны сын къатдыра.
 Кюн да бугъуна барады
 Акътерекле артына.

Жюрегимде уа халкъ кюйю –
 Жыр макъамын таргады,
 Къыш да, жаз да – башха тюйюл, –
 Журтум орун табады.

Бийик къауурала урлап
 Тургъан эски гыгыла
 Жаныма шош орналырла,
 Жангы сёзге табыла.

О, Журтум, эшитемисе?
 Мен – сениме, сен – мени.
 Ол ишни – киши тепмесин, –
 Биз кёрмебиз сёнгерге.

Органы ёлом юзсе уа,
 Ол да болур журтумда,
 Отчапыракъ кюз, кюсей да,
 Сарнай да турур мында.

Ийнан манга, оспар сёзюм
 Тюйюлдю не атдым:
 Не кюнюмде да ол сезим
 Тюрлендирмез къууатын.

Сюймеклик жүрек кянымы
 Ойнатхан хар такыйкыа
 Эсимде кёпге кяаллыгын
 Билдиреди жастыгым,

Уста биледи – атынгы
 Ангымдан кетмегенин,
 Кечеден чыгъама тангнга,
 Жастыкыны ийлегенлей.

Кёп чурукъ тауусдум, сени
 Излеп, кёзом ау бола,

Сен а аны нек эсегин,
 Кюн-кюнюме ау сала.

Да, кялай болду эсе да,
 Ортада буз эриди,
 Босагъамда кёрюндюнг,
 Жерине келди эсим да.

Атын тепсетди жүрегим:
 Хауанг болурча аллында,
 Тилегинг болуп кяалырча
 Жукъларынгы аллында.

Гуртуланы Салих кёчюргенди .

Фазу АЛИЕВА

ТИШИРЫУ – БОЗА АЯКЪ ТЮЙЮЛ

«Тиширыу – боза аякды»
 деген эди бир поэт,
 Эр киши болгъанына да
 ахырда этмей хурмет,

Алай туююлдю деп, ачыкъ
 сюелирге хазырма:
 Туююлдю тиширыу боза
 аякъ – ийнанып турма:
 Женгил алып, ичип кьояр
 акъыл этмесин киши,
 Эсиргенинден жайыкмай
 тындыргъан кирик ишин;
 Тиширыу бектур кялады,
 кялаууру уа – гъашыкъ,
 Эшигин а, ким кякьса да,
 ачып иш кьойма, шашып;
 Сакълауулла уллу кёллю
 болсала уа, бир башха
 Къутулур да, ол кяланы
 иеси болуп башлар;
 Боза аякъ туююлдю ол,
 тиширыу – тау бийиги,

Анга ёрлетирикди ол
 жангыз да бир жигитни;
 Ол жангыздан башхаланы
 кьатына да нек кьойсун!
 Ёмюрден ёлюмге дери
 ол жангыздыды усу;
 Бузла эрип, шаудан суула
 саркъып, гюлле чагъарча
 жазда – жаз кюнню таягъы
 тюбесин, кёз багъарча;
 Тиширыу тёзюмюн кёп жыл
 кечиндирип ичинде, –
 Сени сюймеклигинг аны
 бузуп эритгинчиннге
 Сюймекликни чёмючюне
 жол табаргъа болурса,
 Ёхтемлик бузун, жаз кюнча,
 кылытып, эриталсанг.

ТЕНГИЗТЕ ОЛ АТ БОШДАН БЕРИЛМЕГЕНДИ

Бош берилмегенди тенгизге ол ат,
 Къууанчы, бушууу да, бир бирге бет
 Этмей, анда кечинедиле бирге,
 Амал жокъду аны халын билирге:
 Юзгеле этип къояды кемени
 Толкъунну уллу тау болуп келгени,
 Толкъунла, бош ойнагъан кибик эте,
 Кемелени силкедиле тенгизде;
 Ариу къайыкъчыкъны, эшигин жаба,
 Батдырады, этерге къоймай жабы,
 Жаным, сен кемсиз ушайса тенгизге,
 Насып тежеп, тартып кетдинг терсине,
 Къарайма да – унамазгъа къарыу жокъ,
 Тенгизге – не, ариу къайыкъ – бир бужукъ.
 Сен ойнарса, топнуча, ары-бери
 Ата, жылыуунг бошалгъынчы дери,
 Анда да мен, кюрешмейин ойсурап,
 Тенгизгеча, батарма намысынга.
 Тенгиз а? Ёхтемленеди кемсиз,
 Кюн жарыкъдан тоюп жатхан суу – кирсиз.
 Сакълап турады ол жангы кемени,
 Алдан къоркъутмай, къояды келмеге...

АДАЛЛО

ТАМУР*

О, харх эт! Сарнагъан да эт!
 Боралансын тийреде.
 Къолумда къаушалгъан да эт,
 Къызча, «аугъа» тюшгенде.
 Алай сюелир чынгылда
 Бийиклеге учарыкъ,
 Алай кюер – суйген къыздан
 Кесин алып къачарыкъ.
 Акъ чакъгъан алма терекде
 Дидин зуу-зууун къууар;
 Алай – кёк шулпу этерде,
 Шошлукъну элия бузар.
 Ауур кючсюн! Сарна! Жилия!
 Андан сора уа уян!

* кыыл къобузну бир тюрлюсю.

Сюймеклик – тартылган жия –
Кёкюрегинги оя;
Эки кьолунгу талчытхан
Озган заман сюелир,
Тырмыланып, от ачитхан
Терекча, эте сейир;
Сынтылланмагъан жаранг да
Туура болур кёзюнге,
Къарангы болуп жарыкъ да,
Юзюлюп да ёзенгинг;
Аналаны жилиулары,
Аталаны кюйлери,
Бар сауладан жан алырлай,

Ныгъышлагъа келирле;
Къылычынгы жел къыздыра,
Атылырса сермешге,
Озган заманны ызындан
Сюрюю туююлдю ишден;
Атынгы туякъ тауушу,
Зынгырдатыр тауланы...
Алай ол да тауусулур,
Шошлукъ хорлап сауланы.
Тамур да, чюйге тагъылып,
Теке къалкъыуун этер,
Къаячы къая тагыда
Къалкъыгъан кибик, терлеп.

Жер, – саугъа болуп къала,
Бир тёлуден бирсине.
Ёмюрле, такъыйкъала
Да – кетмезле терсине..

– Жер жюзюн а сиз къайры
Элтесиз бу узакъгъа?
– Борчду аны чыгъарыу
Къарангыдан жарыкъгъа.

Омар-хажи ШАХТАМАНОВ

ЛЕРМОНТОВ

Поэмадан юзюк

Жыр юсюнде биз тенглебиз,
Заманлашлабыз жырда,
Къара, жүрегими жарып, –
Кимлик – не! Бир тийреденбиз.
Мен – Омар-Хажи Шахтаман,
Сен – Лермонтов Михаил, –
Бирден болсакъ, эт айып
Жан кётюрсе бизге табан.
Адамны ачыуларына
Жанларыбыз да къурман,
Шумсуз къарапды заман
Дагъыстанны тауларына.
Жырны уа жырны! Тыйып да
Болмазла тауда, тюзде.
Валерик болур эсингде –

Ажал Сууу. Ыздан тайыпды.
Жокъ эди тюбешир акъыл,
Да, сууурулду къылыч.
Болду мамыр жол къыланч,
Къамадан бош болду къын.
Болса да... Сени аяды
Ахульго тийреде окъ:
Тууарыкъ жыр, болмай оу,
Сени ёлюмден сакълады.
Жырынгды сени жокълагъан,
Бир сор, ийнанмай эсенг!
Алай, жаланда Россей
Туююлдю поэтин жойгъан...
Аяп кьоймагъанды душман,
Энтта бир тагъар деп.

Алай дуня тар туйюл – кенг,
 Биз туйюл тенгсиз жашагъан.
 Хар жерни да – ёз кылыгы:
 Патчах Николай муртат,
 Пирогов Николай – тап
 Къоймай, жарама къарагъан.
 Кылыч – не!
 Атып къойсанг – тот.
 Жыр а! Жырны жерге атсанг,
 Ёлгени да этеди сау,
 Жагъып от жагъада от.
 Сёнгер амалы жокъ аны,
 Заманны да жангыртыр,
 Сени, жюз жылны артда
 Туууп да, излейди жаным.
 Валерик сууда, мен угъай, –
 Къарт атам къалса тюбеп,
 Санга болур эди кюбе,
 Душманынгы атып суугъа.
 Санга къол узатыр эди
 (Бузмайым тау адетни),
 Сени ючюн уруш этип,
 Махтау табар эди элден.
 Къаргъашына баш урмаучу
 Жыргъа баш ургъан эди.
 «Сиз» деген сёз жокъ тилимде,
 Жарсыма сен аны ючюн.
 Танышыргъа сую эдим,
 Да келип къалдынг кесинг:
 Ачыкъбет, боюнг – сюнне,
 Бештауну тийрелеринде
 Къуш къалкъады кеси жангыз,
 Шахар кеси уа – уюп.
 Бар этер ишин къоюп,
 Жал барды санга жаным.
 «Поэт жоюлду!» – элия
 Ачы хапар келтирди.
 Жилия, турма да кенгде,
 Поэт, – тозурады уянг...
 «Кёз жашы къурупду, –
 Россей кёп жилия этгенди,
 болгъан перекети
 анга кетгенди»
 Ингир аяз
 чапыракълагъа букъду.
 Кечеги агъачха

къонмады букъу.
 Аламны уа тынгысыз
 жулдузлары
 Турадыла Жерге
 къоркъуулу къарап.
 Ма келеди ол...
 Келеди жолгъа чыгып...
 Мангъылайындан
 сууукъ тери агъа.
 Къадар эди
 оноу этген алайда:
 Россейни уланлары,
 къайдасыз, къайда!
 Тыйыгъыз муртатлыкъны!
 Да къайда ала?
 Бирле – Сибирьде
 кюрейдиле къарла
 Бирлери – Даргода,
 бирлери – Чеченде,
 Айтыгъыз: болмаз
 ол ишге кечимлик.
 Жырла сыгъындыла
 битеу Россейге,
 Минги тау –
 болунган ишни сёге.
 Биягъы кече къайтды,
 энтта аяз,
 Поэтни отоууна,
 бере нияз,
 Къарайды Россей –
 аллайны кёр – кёрсенг:
 Къабыргъада тагъылып
 керох, кылыч,
 мойюшде уа – иер.
 Поэтге кыланч
 жол тежеп, таулуну огъу
 жыгъар эсе уа дегенле
 тюбемедиле ниетлерине,
 анга буюрулгъан окъ
 жокъ эди таулулада,
 Башхаладан келди ол.
 Бу отоугъа битеу да Россей
 Келтире эди къайгъыларын,
 къууанчларын да:
 поэт уста биле эди,
 эшикни жабылырын да,

аны ачылырын да.
– Туююл эдинг да гулай!
Ачыкъ эт ауазынгы!
Таула зынгырдасынла!
– Къачаннга дери былай
Турлукъдула адамла
Бир бирге жау болгъанлай?
Къолайсызла – амалсыз,
Къарыулула – иймансыз,
Нек тынгылайса, Россей,
Ауруу къызыуунг бир сел
Болмады, ахырысы!
Къаламымы къанынга
Сугъуп, сёзге къаныгъа,
Андан башха жукъ кёрмей,
Кёрлюгюме эс бёлмей
Тура уа болурмамы?
Азат болсанг, сюеме,
Аны ючюн ёлеме,
Жарлылыгъынгы къабыр
Ташы болургъа хазыр
Жашма, ийнан, – тилейме.
Къаргъашлыкъны отуна
Суу къуюлсун да, туура
Болсун азат байрагъы!
Ол байракъда сабанчы
Атын жазсын да ачыкъ,
Эте кёрсюн байрамын!
Сюймеклик баш болсун да,
Харамлыкъгъа бойсунмай,
Азатлыкъ ат тепсетсин!
Атыш-тутушха кетсе,
Ма кесинг бла кесинг
Къал да, тауусум эт сен...
Ма ол кезиуде керох
Атылды да, Жерим: «Ох!» -
Деп ахтынды, сескенди.
Таулу окъ туююл эди,
Муртатны огъу жетди
Таула бек суйген жашха.
Кавказны къоюнунда,
Тюз жүрек ауузунда

Жатхан кибик жатады.
Сарна, хар сёзюм, сарна
Деу Кавказны сырына
къошул – къол аязында
жатады Кавказны ол.
Кавказны къаргъашлары –
къаргъашлары аны да,
ала этгендиле оу
жашны. Кавказны уа, жаш,
жырчылагъа бола баш,
керти жырчысы болду.
Бюгюннгюле окъуна,
Аныча кыр тагъалмай,
тийшли сёз табалмай,
турадыла ёкюне.
Жырла десенг а, ала
аллай жырла эдиле:
ауушла, тюзле, таула
шахарчыла, эллиле
бирден бирге ётдюре,
сыйлы саугъаны кибик,
шамны саламы кибик.
– Сабыр бол, – деп кесими
буюрама эсеме:
Болгъандыла поэтле,
энтта бардыла ала,
жоюлгъан а – чынтгысы,
къарасакъ ачыкъ бетден,
кемсиз жарсыды алам,
адам къалай чыдасын?
Эки керох атылып,
элде, жерде айтылгъан,
кюн таякъгъа тенг болгъан
жашынды, Русь, жоюлгъан!
Алай ёлюм Жашауну
тыялмаз, бюкмез, жыкъмаз:
сауду, кёрчю жашынгы,
ажал жыргъа жол тапмаз.
Жырын юзмей жоюлгъан,
ёмюрлюкдю, ёлюмсюз:
жыргъа жанын атагъан –
Жерни этмейди ёксюз!

Абдулла ДАГАНОВ

АХУЛЬГО

Дастан

1

Ата-бабаланы жигит ишлерин
Сакълагъан Ахульго элге ёрледим.
Къая жухлагъа илинип, кёзлерим
Дагъыстанны жараларын кёрдюле.

Бёркюнгю тюшюрлюк тойюю – бу таула,
Кёп таула бар былагъа тенг болалгъан,
Бу – бийикледе орналгъан бир тала,
Бир элчик – таула ичинде орналгъан.

Ненча эсгерме къойгъандыла Жерде
Патчахла, кеслерине сала эслик
Алада жулдузла алтындан, жезден
Ишленип, ала да ёлюмсюз кибик.

Сюеледи Санкт-Петербургда бийик
Александр патчахны эстелиги.
Башында булутла уа – къара кийип,
Европа, ала жарсыйдыла кимге?

Ахульго уа... Ол бир адамгъа эсге
Ишленмегенди, не бир махтаугъа деп,
Келгендиле, жаралары къан сие,
Ары жашла жигитлик керек кюнде.

Бу сермешде жигитликге жангы бет
Жазылды деп, сейир эте, эштада,
Жулдузла, ол къаты сермешге тюбеп,
Сейирсиндиле жазда да, къышда да.

2

Ырыслайма атларгъа да бу жерге,
Тилегими, Аллах, къабыл эт мени
Эс табар ючюн сыйлы элеслери
Былайлада жоюлгъан жигитлени.

Не дей болурла бизге бу гелеуню
Къармап айланнган бийик тау аязла?

Айтыгъыз хапар, мында ёлгенлени
Шагъатлары – тау къушла – бизге сызлап.

Къарачыгъыз, битеу тийре – къаяла,
От жандырыгъа хазыр топла кибик,
Сурдула, бугъоу сынжырлача, ала,
Бюгюн да турадыла къара кийип.

Аланы инбашларында габула , –
Чечме чачхан бёрю териле кибик.
Терен чатлада саркъгъан шаудан суула, –
Адам къаны кибик, къызарып келе.

Тёгерекде таш хурулагъа къара,
Кимит окъла кибикдиле хар бири,
Мюридле, сермеш отха кирип бара,
Алагъа, окъалагъача, къарыу бере.

Тёшле, тёбеле – топланы ишлери,
Жаз тауукъланы мудах ауазлары.
Мында къабыр къангаланы кёзлерим
Кёрмейдиле – кюлтюмдюле да бары.

Кюн ортада, Ахульго, бийигингден
Къарайма энишгеде Дагъыстаннга.
Тау бийиги туююдю ол, – кенгледен
Кёрюнеди къадар жулдузлай манга.

3

Кюн, от къуюлгъанча, энеди кёкден,
Терим саркъады , ушап кёз жашлагъа.
Тамагъыма тыгъыла къайгъым, келдим
Ахульгогъа, окъла тешген ташлагъа.

Хауаны ийлеген къанатларынга
Ал да, элт мени, эсим, ол заманнга.
Галакур сынжырыча турналаны,
Думп кезиуню жюгенин тутдур манга.

Элт мени биргенге ол жюзжыллагъа,
Халкъымы ол апчыгъан кюнлерине,
Мен да чегейим аллай жараланы,
Мен да батылайым аллай кюулеге.

Топ атылыула, бир къужур ауазла, –
Къаяла ишми къагъыша болурла,

Окъланы сызгыргъанларын тау аязда,
Ёлгенлени ынчхауларын да урлап?

Отну да, ёртенни да бирге къатыш
Толкъунлары кетедиле кёкlege,
Жилтинлери чачырайдыла къаты
Урушда къылычланы,

Ол жанындан – «Ура!» деген ауазла,
Мында уа – «Аллаху акбар» дегенле.
Бу жанындан къычырадыла къызла:
«Ким артха турса, ол саналмаз эрге».

Жерни хурттак-хурттак этдиле топла.
Къая жаркъала тюшедиле, сынып,
Алларына тюшгенлени да малтап,
Халек этедиле жаны барланы.

Терен чатда тёбе-тёбе болдула
Бу сермешде ажымлы жан бергенле.
Бийикледе уа – бар дуниягъа туура
Ата журт ючюн къаты сюелгенле.

– Ашильтини эфендиси, тюш намаз
Къылыргъа нек чакъырмайса сауланы?
– Межгит оюлгъанды, ансыз – жарамаз,
Къан къызылгъа боягъанды сууланы.

Ол жауапны эшитип, Шамил сагъышха
Къалгъанды, акъылындан шашар бола,
Сёзю тамагъында тохтап, суу ташлай
Болуп къалды, санын, жанын да байлап.

Халкъын къутхарыр ючюн ол палахдан,
Жашын ол жесирге берди арсарсыз.
Алай антларын буздула мулжахла,
Жашын тас этди, къалай болсун ансыз...

«О. орус ийнарал, берген сёзюнге
Табылмадынг, сакъ энди башынг!
Къамам жютюдю алыкъа сизлеге,
Алыкъа эрттеди сермеш бошаргъа!»

4

Ахульго таргъа кёп халкъ жыйылгъанды,
Таулула – Аллах онг берсин алагъа.
Айтчы, тарыхчы, ненча жыл озгъанды

Уруш кьаны тегюлгенли былайгъа?

Китап чапыракъланы аудургъанча,
Къаялагъа тюрсюнлеп къарайма да,
Кёрмейме бир жазыу, кёз урунурча,
Урушда жазыугъа заман бармыды?..

Жашауну этмегендиле кьайгъысын,
Азатлыкъланы алыуну салып алгъа.
Ахульгода бир ёзенчик къарасы
Уллу ыз кьойгъанды тарыхчылагъа.

Ётюрюк илмучула уа къаламны
Ишлетип Ахульгону аумалаугъа,
Былайда дагъыстанлы къамаланы
Азат жумушларын атдыла аугъа.

Тёзюмлю таулула уа, тау адепден
Чыкъмай турдула, заманнга ышанып.
Ол а халкъланы тюзлюгюне тубетди,
Жигитлени сюнлери отча жанып.

Ахульго ауузгъа жыйылгъанды халкъ,
Алимле да, хажиле да бар анда.
Тиширыула да – жыйрыкълары чиммакъ, –
Кёгюрчюнлеча, эрлени ызындан.

«Лаилаха илаллах!» - деп, зикирни
Тартадыла бары керти жүрекден,
Азатлыкълан ючюн къара кёрге кирген
Жанлагъа тынчлыкълан тиледийле жерден.

Ёлгенлени эсгериудю бу зикир.
Кеслери уа, сермеш тютюню бууа,
Бир кюнде да этмегендиле эски
Зикирни, адетге кертичи бола.

Къан къуса, аугъандыла ала мында,
Ёлюклерин исси жауунла жууа.
Акълан журун да табылмай асламында,
Чепкен этекден да этилмей жула.
Кёз аллымда – кьысыр къая къангала,
Къан тамгъала кьалып жагъылгъанлай.
Хар окълан тырмы да, – агъаргъанлай кьалып,
Жигитлени санларындан жазгъанла.

Къарайма да, ол жигитле окъладан
Жыгъылгъан угъай, жигит жюреклери,
Душманнга къан ачыулары къысхандан,
Жарылып тюшгендиле ала бери.

Халкъ жыйылгъанды Ахульго талагъа,
Аллахуутала онг берсин алагъа!

5

– Къаячыла, – ёрге ёрлеп баргъанла,
Сиз да, жашла, – энишге энип келгенле,
Аузугъузгъа тары къууут алгъанлай,
Нек тынгылайсыз, хар затны кёргенле?

Айтыгъыз манга бийик Ахульгону
Кёзюгюз бла кёрген хапарларын,
Къушла, аны тёппелерине къонуп,
Айтмай къоймагъандыла сизге барын.

– Айтырыкъ асыры кёпден, барысын
Айтып бошаргъа жокъду амал, къарыу.
Бек игиси – кесинг ары баралсанг,
Кёп затны кёрюрге боллукъса, къарап.

Бу гитче тауну хапары уллуду,
Анча жылдан бери да бошалмагъан,
Жел аны башында ачы улуйду,
Кёлю толуп, энишге тюшалмайын.

Мени жюрегимде да ол улууну
Бир кесеги къутургъан черек кибик,
Бирде селейип, бирде уа – уллугъа
Кетип, отдан-ёртенден кёлек кийип.

Шулатлул тау, энишгерек ийилип,
Бетиме къарап, айтады тюзюнлей:
«Сен не зат билирге сюесе, келип?
Ма – менме, окъу, китабы ол кезиуню»;

Сен а туугъан-туудугъуса былайда
Таш-топуракъ болуп къалгъан эрлени.
Ала да, – сени, менича, баулада
Малла тутуп, сюргендиле жерлерин»

Аланы юслеринден сагъышларым
Басхандан, башымы ёрге алалмай,

Сюелеме, къулакъ сала къушлагъа,
Аладан окъуна да уялама.

Къушланы тауушларында Шамилни
Мюрюдлерини ауазлары да бар
Ахульгону башларындан шам тилим
Манга атагъан ууазлары да бар:

«Лаилляха илляллах. Аллахым – бир!
Къуллерынг, къарауашларынг – тилейбиз,
Бу къыйын кюнлерибизде къарыу бер,
Къолунгдан келгенни уста билебиз!

Кёп туююлбюз, тенг болуп сюелирча,
Кёпдюле бизден бизни суймегенле,
Алай, Сен Кесинг кёрюп келгенингча,
Къачмайдыла сермешге бир киргенле;

Къоркъмайбыз ёлюрге да биз. Ол хакъды.
Жашау берген Сен алгъан да этерсе,
Тутхан ниетибиз тазады, акъды,
Терс болсанг да, Сен бизни тюзетирсе.

Ахульго – ачыубузду ёмюрге,
Ахульго – ёхтем да этенди бизни.
Артха жол жокъду энди ол Сен кёрген
Жумуш аманатыды элибизни.

Лаилляха илляллах! Аллахым – бир!
Къуллерынг, къарауашларынг – тилейбиз,
Бу къыйын кюнлерибизде къарыу бер,
Къолунгдан келгенни уста билебиз!»

Сермешген жигитлени дауурлары
Тунчукъдурмайды ауазын Шамилни, –
Ол мюрюдлерине келирча къарыу,
Ууаз береди, халны толу билип:

«Кимни жютюрек эсе да къылычы,
Кимни бар эсе жазмаучу ушкогу,
Мени къатымда сюелсин да ачыкъ,
Ахульгону жакъласын аны огъу!»

Эшитиледи, сёлешгенча обала,
Ауазы Албердилава Магометни,
Имамгъа айланып, айтады былай:

«О, имамым, мен къатындама сени!»

Алыкъа мыйыкъ тюгю да урмагъан
Жигитни Ахульго тюзю эсима
Салады, изим сора да турмайын,
Анга борчлугъа санайма кесими.

Имамны ана къарындашы кеси –
Бортихан – былайда ташлагъа ауа,
Таш габуну жастыкъ эте желкеси,
Душманлагъа къан болуп чыкъды дауу.

Кёкню кьюурдула отла, ёртенле,
Къабырчакъланды ол, къарны туююле.
О, тау эли, бир зат къалмай ёретин,
Тюп болгъанынги кёрдюк биз тёлюле.

Къан талагъан такъыр орамчыкълада
Жигитле буюкъмайдыла сермешден,
Къолу, буту, тап, башы да чартлагъан
Ёлюкледиле мени бла сёлешген.

«Имамгъа сакъ болугъуз!» деген ачы
Къычырыкъ элия ургъанча жетди.
Дылымлы Солтанмек, битеу эл ачыу
Этерча, имамны къоруулай кетди.

Энтта бир жигит жан берди алайда,
Имамгъа керти адамладан бири.
Терен ёкюнюп, имам сёзюн айтды,
Айтды сёзюн, бушуу къабына кирип:

«Аллах, энди уа сен манга не амал
Бересе, бу арысланым да кетди?»
Кетди, алай не этериксе анга,
Аллай кёп жигит ажалгъа тюбеди.
Алада мени да бар эллилерим,
Гецопчула: Муртазаали Дахдул,
Шейхмагомед, Мухут да – нёгерле,
Эл таныгъан жигит Магомед Тинкул.

Къабырлары, обалары да хансда
Табылмазча болуп къалдыла метге.
Табаргъа уа керекбиз уо Дагъыстан,
Тапмай къойсакъ, боллукъ туююдю бетлик.

Ала кылычлары бла жазалгъан,
Къанлары бла усхаргъан тарыхны
Бир-бир ётюрюк алимле, жарсыугъа,
Ангыламайбыз дейдиле, тарыгъып.

Ёзге зат болмаса да, шо ташла уа
Табыллыкъ эди атларын жазаргъа,
Ала эдиле, окъгъа жол ташламай,
Ахульгода тюбегенле жазыгъа.

Шулатлул тау, окъут сен китабынгы,
Жигитлеринги ишлери жазылгъан,
Букъусун сыйпап, ол уруш табынгы
Ачып, туура этейик биз жашлагъа.

Уллу халкъланы юслеринден китап
Жазылыр ючюн къалмады заманда,
Мени адамы аз халкъымы да, тап
Къарасакъ, уллуду тарых сабаны.

Анга шагъатды бюгюн Ахульго тау,
Таулулагъа къурч къалалыкъ эталгъан,
Ол эсгермеди сыйлы табийгъатдан,
Саула кёрсюнле деп, табийгъат салгъан.

6

Къоюгъуз керексиз даурну мында,
Керексиз сёзден толуду жер жюзю.
Ахульгону этип микрофон майдан,
Сууну керексизге турмагъыз сюзюп.

Жарлы халкъны къоюгъуз бир жеринде,
Чырмамагъыз Аллахха табыныргъа,
Халкъыбыз чайпалмаз, таймаз жеринде
Сизни хатагъыздан тюшдю таяргъа.

Кимле болурла ол ишни этдирген?
Бармыды анга изим сурагъанынг?
Андан эсе, танг ала туруп эртген,
Окъусагъыз а Къуран сураланы.

Неге тиеди керексиз ёхтемлик?
Андан эсе Ахульгогъа тобукълан.
Махтау ючюн угъай, мында – бир бийик
Ниет ючюн жанын бергенди улан.

Къуллукъла, сыйлы атла сизни ёрге
 Кётюрген да болур, жокъду айтыуум,
 Алай Ахульгону аллында ёге,
 Не ёз жокъ, барыбыз да – бир сатырда.

Абидезсиз ол бийик Ахульгогъа
 Ёрлерге умут да этмесин биринг,
 Хар биригиз ары чыгъардан алгъа
 Кетерсин аман ниетлерин, кирин.

Ахыры болсун даурну былайда,
 Керексиз даур кёпдю жер башында.
 Ахульгода тарых жаза болгъанда,
 Ёлюмден кьоркъмады бири жашладан.

7

Жар башында сюелеме. Къаяла
 Жарылгъанларында улуй жерешти.
 Андий Къойсуу,* жагъасында ууала,
 Сарыукча ёкюреди энишгеде.

Ыргъанай тарны терен чатларында
 Аллын тыйгъан индекге уруп, кесин
 Бузады Къойсуу, жолдан чартлатырыкъ
 Кибик, ишленирик ГЭС-ни иесин.

Бийикден къарап кёреме: жаш къызла
 Къанкъазлача жууунадыла сууда.
 Эртген сайын, улакълача, антсызла,
 Къаялагъа ёрлейдиле, хорсунуп.

Биле болурламы ала: Ахульго
 Бир заманлада кьоргъашин жауунну
 Сынап, бийик таула, юшюген гьойгъум
 Бетли бола, тьюйгенлерин жаулану?

Ахульгогъа бетсиз душман киргенде,
 Аллаи зулмулукъгъа кёз ачмаз ючюн,
 Ол суугъа атханын кесин, биргелей
 Сабийи бла, Шамилни эгечи?

Кенгъанат къушла, къалай чыдадыгъыз
 Табылмай ол тиширыуну къатына?
 Топла атылгъан тауушдан чачылып
 Ишми кетдигиз туурадан артлагъа?

• сууну аты.

Суу кибик саркъды андан бери заман,
Дагъыстаным да тюрленди кѣп кере.
Отланы, отун угъай, сауут-саба
Къабындыргъанын жашла, кызла кѣре.

Ушкокну тамагъын къайры бурсанг да,
Огъу, келип, нек табады Кавказны?
Татлы къабынлыкъ болсанг да, осалды,
Анга жолну ызлайдыла къансызла.

Нек билмезге керекдиле да ала
Гитче халкъла жигитле болгъанларын?
Терилерин таугъа чапхан жаллыла
Даурбасха тартыргъа кьойгъанларын?

Тохтамайдыла сермешле, урушла,
Кѣз къаплагъа жюк бола жилямукъла.
Ахульгоча болмаз ючюн гурушха
Болуп турабыз, кавказлылай къала.

Озгъан ёмюрню сал да эсибизге,
Айт, тарыхчы, керти хапарны бизге:
Чыгъа барама Ахульго табагъа –
Дагъыстанны эски жара табына.

КЪАР ЖАУАДЫ

Къарчыкъ жауады! Тереземи ачдым,
Тилимде эрийди, эсирте, къарчыкъ!

Эрттен юшютгюде адамла – жарыкъ,
Ишге барадыла, къарчыкъны жырып.

Ызларындан ышара, ашырырма,
Кесим а эрттеннге уюп къалырма.

Хончаларымы агъарта жаусун къар.
Рахат жаусун къар ансы, чачым, агъар!

Жашауну толу тогъургъа сюеме,
Тамырына, тагысына да жетип.
Жер теренинден чыгып сюеле да,
Хар такъыйкъа дерс болады ёретин.

Терен кьарны жырып, айлана кетип,
Тюбей барама сейир кьююлагъа...
Тыжын хырылдайды: – Мени танг эрттен
Уртлай тур, жашаудан жокьду уялыу.

Мени уа антым барды: горча отха
Тюберге, шаудан суудан да кьанаргъа.
Хаят тамычысы уа, бош ачитхан
Угъай, кюйдюрген этеди, кьайнарлай.

ТОЛГУРЛАНЫ ЗЕЙТУН

ЖУТАЙ

(Баргъаны)

Кёзню кёзге урсанг да кёрмезча, кече къарангыды. Жамычы къанатынлай, къапкъара агъач суу жагъа бла ёрге жортуп, тау тюплерине жетип, аны жухларына ёрлеп, жулдузланы жарыкъларын жутуп, тийрени бютюн къарангы этеди. Жулдузланы жарыкълары Черекни толкъунларында ёчулмей, анда-мында къабынып, жана, тас бола, жангыз атлыны кёзлерин къаматадыла. Алай ол тийрени иги таный эди да, тири жюрюшюн селейтмей, сууну кюнлюм жагъасындан башха жагъагъа тынч ётдю.

Элни энш этегине кирип, келип турду. Сора Басханукъну картоф бахчасына тюшюп, тийреге къулакъ салды – абери эшитмеди: эл жукълап эди. Атын адеж алып, шош келип, арбазгъа жетди. Атыны жюгенин жангыз къотур терекни бутагъына илиндирип, кеси эшик юсюнде тохтады. Юйге кирип барыргъа тартынды. Басханукъ парий болгъанлыкъгъа, сабийлерин алындырыргъа керек туююлдю. Сора юй бийчеси ол да хатасыз таулу тиширыуду. Аллахы болгъан жарлы инсан. Аллахына ассы болгъан Басханукъ эди. Кечени къарангысын жырып-жыртып келген узун бойлу, субай адам энди, нек эсе да сокъуранып, босагъадан бир жанына кетди. Алаша жербаш халжаргъа барып, чыпыннга таянды. Къоншу ит, тийреде адам айланнганын сезип, юргенин тохтатмай эди. Тынмай юре, Басханукъну алаша таш хунасына минди да, арбазгъа айланып, бютюн бек «къазауат» этди. Халжардагъы адам да, кетемекъалама бола, шошайып кёп сакълады. Басханукъ тышына чыгъар деп да ышанмайды. Кёп-аз сакълады эсе да, бир заманда эшик кыжылдап ачылды да, босагъа юсюнде адам агъарды.

Басханукъ ич кёнчеги, кёлеги бла чыгъа келип, «ир. . .ppp» деп, итни кыстады.

– Бош къалып мени хунама минип, тамагъынгы жыртмасанг, жер къуругъан болур санга. – Басханукъ халжарны мюйюшюнде агъарып туруп, ызына бурулгъанлай, кечеги адам шырт деп чыгъып, аллын тыйды. Басханукъ, тили тутулуп, иги кесек мычыды.

– Кимсе сен, кече ортасында мени арбазымда не излейсе? – деди ахырында.

- Сени излей эдим да, Аллах болушду, – деди келген.
- Сенмисе, Паша?
- Да кѳресе, ким болгъанымы билирге керек эдинг, – деди Паша.
- Уручуса деб’ а турмай эдим, – деди Басханукъ, къалтырагъанын тыялмай. – Не таба эсенг да, урла-тырна, былайдан терк къуру ансы.
- Ассыры тынч къутулургъа умут этесе, харам, – деди Паша, кече къарангыда окъуна Басханукъну бети тюрленнгенин эслеп.
- Мен ким болгъанымы унутуп, асыры баз сѳлешесе. Кет былайдан, думп бол. Жауум эсенг да, узакъдаса, минг жыл жаша, тиймем, – деди Басханукъ.
- Айхай, тиймезсе. Ким болгъанынгы да уста билеме. Кесиме этген палахынг ючюн келмегенме, эллилеге этген хатанг боллукъду деп келгенме...
- Аллахынгы унутма. Сени атанг Аллахны суйген къулуду, беш ууахты намаздан бирин къоймагъан, – Басханукъ, Пашаны ниетин ангылап къююп, тобукъланды.
- Аллахны уа энди бош эгересе. – Паша, къамасын сермеп алып, Басханукъну боюнун тартды. Сора, мычмай атына минип, къарангыда тас болду.
- Танг жарыгъы къозгъалыргъа, Басханукъну юй бийчеси, кишиси тѳшегине келмей асыры кѳп тургъанына къайгъы этип, тышына чыкъды. Олсагъат арбаз ортасында, акъ томуроулай болуп, кишиси сойланып тургъанын кѳрюп къююп, къычырыкъ-сыйыгъ этди. Аны къычырыгъын эшитип, анда-мында итле юрдюле, къоншу тауукъла гузабаланып къанкъылдадыла.

Танг атып, кюн тау артындан къарагъынчы окъуна Басханукъну юсюнден хапар, орамла бла ѳрге-энишге да жортуп, жюз аякълы болуп, арбазлада эшитилди. Къоншула, бир бирден узакъ жашамагъанла, эр киши, тиширыу болсун, жыйлышып, анда-мында тюбешип, ким ѳлтюрдю муну, ким кесип кетди жазыкъны, къойну кесгенлей деген соруулагъа жууап излей эдиле. Кими сансыз, кими уа кѳл кенгдирирге ырыслап, Аллахны эсгере. Кимге ишекли болургъа билмей эдиле. Къайсы эсе да Хутайны сагъынды:

- Суймей эди Хутай аны, арт кезиуде бютюдюнда.
- Ким сую эди да Басханукъну, – деди башхасы, – Аллахха сѳзюм ауур бармасын ансы, керегин тапханды.
- Хутайны жеринде къююгъуз, тиймегиз анга, – деп чамланды орам ушакълагъа къатышханладан бири – ол аллай киши туююдю.
- Хау, хау, керти айтаса.
- Кеси да энди аягъы юсюне бола турады.
- Сиз не да айтыгъыз – аны къаплагъан Паша боллукъду, – Къолан

итли алаша киши алай айтып, сора нек эсе да буюгъуп, тынгылауну ийди. Къалгъанла да, биз аны къалай ангыламай тура эдик дегенча, бир бирлерине къарадыла.

– Къоюгъуз аны, кишиге эшитдирмегиз, – деди дагъыда къайсы эсе да. – Ол «бласны» адамы эди, «блас» кеси терсни-тюзню табар.

Хапар Хутайгъа да жетди. Комиссар, эки къол аязына эки жаягъын салып, отоу мюйюшконе сагъышлы къарап, иги кесек заман оздурду.

«Ай, аман Паша уа, как ашагъанса», – деди ичинден. Ахлусу женгилик этгенине жарсыды. Басханукъну ёлгенине да къууанмады. Аны сабийлерини, юй бийчесини юслеринден сагъыш этерге керек эди. Къызлары ёксюз болдула. Мындан алда Хутай Басханукъгъа тырман этип кетген эди – комиссар анга да сокъуранып жарсыды. Аманнга аманса деп ачыкъ айтыргъа керек болмаз, ол артыкъ сёздю, женгиликди. Энди уа сау кёрейим, Паша кесини къадарын шау этди, аны бла бугъуп айланганланы къадарлары да – оу. Атыш-тутушдан башха онг жокъ. Хутай агъач тюплеринде жюрюгенлеге болушлукъ излерик эсе да энди къоярыкъ туююлдюле. Ойнагъанмы этесиз «блас» бла, шуёхларым, деп, Хутай кимлеге эсе да къызды. Аман иги эсе да, ол да «бласны» адамы эди, «блас» берген эди анга къуллукъну – Хутай, белин тюзетип, эринлерин къаты къысыды. Угъай, тейри, алай жарарыкъ туююлдю, озуп башлагъансыз, шуёхларым. «Бласха», ол иги эсе да, аман эсе да, къол кётюргенле жерлерин табаргъа керекдиле. Тейри тапдырырбыз. Хутай, тышына чыгып, таш хуналарына таянды.

Кюнню кёзю иги да ёрге кётюрюлгенди – хауа уа жылынмагъанды. Комиссар, ызына къайтып, аяз ётмезча кийинди. Басханукъну арбазына эллиледен артха къалмай барыргъа борч эди. Асыраргъа да къатышып, жамауат аллында сёлеширге, башхаланы да сёлешдирирге керекди.

Эки кюнмю, юч кюнмю озду – элге женгил, «къысхажух» мешина кирип келип, адамланы сагъайтды. Хапарын эшитген болмаса, кёрмеген затларын кёргенде, сабийле андан-мындан арбазладан чыгып, жыйын болуп къалып, «кеси аллына пырхылдап» баргъан мешинаны ызындан чабышдыла. Артха къала, дагъыда жууукълаша. Ол халда къуллукъ мекамгъа жетдиле. Мешина тохтагъанда, ала да тохтадыла. Жууукъ келип, аберисине къатылыргъа базынмай, кенге шошайдыла – кими хунагъа минип, кими уа бийигирек жер сайлап. Мешинадан тюшген алашаракъ, семиз кишини сабийле биринчи кёре эдиле. Къуллукъ мекамны тийресинде кечинген, аны тазалыгъын сакълап, гёзетчилик этген жашаулу киши Бекир' а, танып, аллына барып сёлешди.

– Кел, кел, Хажбий, жууукъ бол, маржа.

Хажбий, Бекирни саламына салам къайтармай, аны таба бурулуп да къарамай, мекамгъа кирип кетди.

Налжикден келген уллу къуллукъчу бла татахлыгъын тийреде адамлагъа кёргюзтюрге умут этген Бекир, абызырап, ачыуун сабийледен алды.

– Не жыйылып, бери аралып турасыз? – деп кычырды. – Къуругъуз былайдан, шайтан балалары!

– Окъумай молла болгъан, кычырмай къаргъа болгъан. – Жашчыкъладан кыйсы эсе да ол сёзлени къатлап-къатлап кычырды да, сора кюлюп къачды. Къалгъан сабийле да ызындан чабышдыла.

– Уй, чечекден ёллюкле, тохтагъыз бир, сизни мен, тейри. . .

Бекирни ауазы тийреге жайылып, тамам ёчюлгюнчю, экинчи мешина да келди. Эски, жюк мешина, сауут-сабаланган онеки кызыл аскерчилери бла.

Хажбий алгъындан эсе арыгъыракъ болгъанча кёрюндю Хутайгъа. Къара чачына да акъ уруп.

– Жаралы болгъанынгы эшитип, жарсыгъанбыз, – деди къонакъ, саламлашхандан сора, – энди къалайса, аягъы юсюнге туруп, тамамландынгмы?

– Сау бол, бусагъатлада ачыгъан манга төре тюйюлдю. – Хутай Хажбийни суймей эди. Кесине жетмеген ишлеге оноу этерге кюрешгени ючюн, къуллугъуна ёхтемленип, элдегиледен ыспас излеги ючюн да. «Бласдан» аперимлик излеп, къатылыкъ бла кесин танытыргъа кюрешген адам эди ол. Бюгюн а, Хутайны жюреги жумушап, аны айтханына угъайы болмады.

– Тёзюм къалмагъанды, – деди Хажбий, – бу эки кюнде аланы артларына чыкъмасакъ, бизни къоярыкъ тюйюлдюле. Элек бла суу ташыгъанлай этип турсакъ, партия башыбызны сыламаз.

– Хажбий, тюз сёлешесе, ол кеслерини къошларына чапханланы жолларын тыймасакъ, элден тынчылыкъ элгенирикди. – Хутай айтыргъа умут этип тургъан оюмун айтмай, башын жабып сёлешди. Партияны XV-чи съездинде мюклени бирикдирип, колхоз-малхоз къуаргъа оноу этилгени аны эсинде эди. Ол не болгъанын, къалай къураллыгъын ангылаялмай, арт кезиуледе къоркъуп-сагъайып жашай эди.

– Эллеге къууанч, тынчылыкъ, токълукъ келир кезиуледе этер ишибизни тири тамамлайыкъ деп келтиргенме, кёресе, ма ол жигитлени, – Хажбий, терезе аллына барып, арбазда кызылжагъа жашлагъа къарады. Аланы келгенлерине комиссар ыразы тюйюл эди. Къачып, бугъуп айланганла элли адамла эдиле. Аланы излеп барлыкъла да эллиледиле – Хутайны къаууму. Не десенг да, ахлу, къоншу бар, бир бирлерин таныгъанла. Табар эдиле келишим. Келгенлени уа ким тыяллыкъды, тыяма десе уа – душман. Пашаны хатасы, жилин уу болуп, аман жайылды. Ай, хомух Паша уа, – деп ичинден, комиссар да терезеден тышына къарады. Сора, нек эсе да, сёзню башхагъа буруп сёлешди.

– Алан, бир зат сорайым, – деди Хутай. . .

– Сор, сор, – деди Хажбий, ашыгъып.

– Сен мындан Налжикге ашыргъан кыйыкъкёз Кундур не болуп турады?

– Бош айтаса кыйыкъкёз деп, ол тири адамды. Болуб’ а не боллукъду – милициялыкъ пунктха салгъанбыз да, анда окъуп, бошай турады. – Хажбий, уллу жигитлик этгенча, Хутайгъа, алайда башхалагъа да ёхтем къарады. – Туугъан элине келир да санга билеклик этер.

– Ары дери аны билеги юзюлсюн, – деди комиссар.

– Алан, къатын кибик, къаргъыш этерге уста болурса дейме.

Хажбий бла Хутай, сездирмеселе да, бир бирлерин ангыладыла. Комиссар кѣп кере тырман эшитдиргенди – мурдаргъа болушханса деп. Хажбий энди кеси да ангылагъанды терслигин. Хар жарлы адам жарлылыгъын билип, кесичалагъа болушургъа суймейди. Алгъын жарлы эсем да, энди бир кѣрчюгюз дерге суюди. Не медет, Хажбий терслигин букъдуруп жашаргъа керек эди. Палахны башына кеси сатып алгъанды.

– Линкпунктлада Кундурчала кѣп эселе, «бласха» мах деп бергенсиз, – деди Хутай, къарамын терезеден бурмай.

Хажбийни бетинден къаны къачып, агъарып къалып, сора жангыдан къызарды. «Бласха» душманлыкъ этгенсиз деп терслегеннге келе эдиле комиссарны сѣзлери, ол ниетни аны жюрегинден, акъылындан да тамыры бла тартып алыргъа эди. Къалайлыкъ бла этсин ансы? Къамай къоркъа билген адам туююлдо Хутай. Кесинден уллу къуллукъчуну терслеп, не заманнга дери кечинирикди бу? Охо да, Хажбий ашыгъышлы иш этгенди, Кундурну тутурмады, Хутайны онгун сыйырды. Кесинден уллугъа кѣзюнгде чѣбюнг барды деп турургъа жараймыды, сангыраугъа эки азан къычыргъанлай. Ол сѣзле бла бирге Хажбийни башына аман акъыл да келип, жюрегинде къууанч сезим къабынды. Тамбла баргъан жеринден къайтмай къалыргъа боллукъду. Кѣпле жоюладыла аллай жерледе. Барсын аман жолгъа, тамбладан озмай атлансын салысы къайтырыкъ жолуна.

Хажбий тирилип, эс да табып сѣлешди:

– Бир жарлыгъа болушлукъ биргенибизни нек къарыулайса сен? – деди. – Партия аллайлагъа болушугъуз деп юйретеди. Ол партияны ишиди.

– Партия «бласны» душманларын къурутугъуз дейди ансы, къубултуп, от жагъаны башына ѳтдюрюгюз демейди.

– Кундур душман туююлдо. Аны сен да, мен да билебиз. Ол жалчылыкъда тургъанын да иги билебиз, – деп къызды Хажбий.

– Гергокъ улу аны юйюне жюрюп болгъанды. Аны айтханындан чыкъмагъанды.

– Ким айтханды аны санга? Гергокъ кесими айтханды, ол дуниядан келип?

– Гергокъ бла жюрюген жашла айтхандыла.

– Не жашладыла ала? – деп, сагъайды Хажбий. Хутай тынгылауны ийди. Окружкомдан келген къуллукъчу да шошайды.

Жыйырма бла тѳрт атлы Черекни Чегет жагъасы бла иги да энишге, Паша атасын азатлагъан жерге, тигелеп, кѣпюр бла кюнлюмге ѳтдюле.

Гергокъ улуну къаууму Уштулу ичин сайлап, баш чегетледе, шыякыла тийресинде жюрюрге, бугъаргъа ѳч эди. Аны да аллай жерледе излегенле, тапхандыла. Шамил, хапарлагъа кѳре, Гергокъ улун суймей эди, аны бла бир къош болгъан угъай, андан кенгирекде турургъа кюрешгенди.

Чегем жанына тынч да, терк да ётнуп кетерча жерледе кечинедиле деп, тасха бергенди, соктуранып, юйюрюне кьайтхан элли киши. Темукады аны аты. Эки жыйырма жылдан иги да атлагъан. Ахлулукъ жаны бла Хутайдан узакъ туююлдо.

Комиссар аны айтханларына кьулакъ салып тынгылагъан эсе да, жаратмайды Темуканы. Бир от жагдада жылынып, биргелерине гыржын ашап тургъан киши энди кесине онг излеп, нёгерлерин сата эди. Ашыгъып, сёз излеп да кюрешмей, Шамилни кьауумуну юсюнден, ётюрюк-керти эсе да, хапар айта эди. Басханукъну да ол ёлтюргенди деди, башхала аны билмегенча. Бичагъ' а санга да билей эди, не эталлыкъ эди ансы деп да кьошду.

Хутай, хауу, угъайы да болмай, Темукагъа азирейли адамгъача, кьарады. «Бу да, кишиме деп, сакъал-мыйыкъ жюрютеди, – деди ичинден, – бюгюн нёгерлерини тасхаларын береди, тамбла уа кимни сатар?»

Хутай адамларыны алларында эчки жолчукъ бла барады. Кьалгъанла – ызындан тизилишип. Комиссарны кьатына кьысылып, алгъаракъ ёте, артхаракъда кьала – Темука. Кьазакъ бла Апо да узакъ туююлдоле. – Шахардан келген онеки аскерчи башха кьауум болуп, таматалары Пётр Сидоркинни ызындан.

Хутай Сидоркинни танымайды, тюнене бла бюгюн болмаса, кёрген окъуна этмегенди. Сары шинли, бир кёзюне кьырау тюшген отуз алты-отуз сегизжыллыкъ кишиди дерчады. Алай онг кёзюнде кьырау сыфатын бузаракъ этип, жыл санындан иги да таматагъа ушатады.

– Сени кибик малы-мюлкю болмагъанла ючюн кьуралгъан «бласха» кака кётюрюп, нек терилген эдинг, харип, «шамилчилеге»? – деди Хутай шош ауаз бла. – Жантемир бийни малын-мюлкюн «дорх» этгенибизде, санга бир ийнек бла беш кьой берген биз туююлмедик?

– Терслигиме женгдиреме, – деди Темука, буюкгъанын жашырмай, – энди аны бармакгъа чёргеп турма, маржа. «Блас» манга кечгинлик берирча эт ансы, мен анга керек затдан артха турлукъ туююлме. Не да этерге хазырма...

Ангылап турама халынгы, – Хутай, андан сора абери айтмай, тынгылауу ийди.

Киши жукъ айтмай, иги кесек жол кьоратдыла. Агъач ичинде шош сёлешип, бир бирни эшитирча да туююлдо: кьайдан эсе да ургъан аяз терек чапыракъланы, бутакъланы шууулдатады. Агъачны шууулдаууна кьанатлыланы жырлары, элгенип учхан тауушлары кьошулуп, кёкню да, жерни да жашырынлыкъларына атлыланы сагъайтдыла. Жюрегинде кьууанч бла мудах сезимле бир бирлерин алышындыра, кьууа, Хутай кьызара башлагъан тукъузгюлеге, улёкьулагъа кьарай. Шош эди. Ол билмеген – танымагъан терекле да анда-мында симсиреп.

Агъач ичи терк тюрлене эди – бирде, кече келип-жетип кьалгъанча, кьарангы бола, дагъыда олсагъат терекле кенг тохташып, кюн таякьла атланы жалкъларын жылтырата, ушкок быргъыланы кюмюшлендире.

Кёпмю-азмы бардыла ол халда – терекле толкьунланып, эки жагъагъа бёлюндюле да, талачыкъ ачылды. Хутай, кёпню кёрген, туугъан

жерини кыйыр-бухчагъын да таныгъан адам, сейрсиннгенин сёзлери бла билдирирге ашыгъып, кьолун булгъап, ызындан келгенлени тохтатды.

Тереклени шуулдагъанлары бла чапыракъланы шыбырдашханлары ёчюлюп кьалып, таланы бийик кырдыгы толкъунланып, сызгьыргъаны эшитилди. Гюлханийле кьызарып, баш кьакъдыла, кёкчечекле кьалын кырдыкга жашил суу тамычылай тёгюлдюле, эркедигенле жашилленген кырдыкга акъ кьырмакыла тёкдюле, анда-мында акъ жаурукъчукыла тегереклендиле. Анасыны акъ гыранчасы, ол эгечлери бла ийлеучю кийизле да Хутайны эсине тюшюп, мудах макъам эшитилди. Таланы узунлугъуна, кенглигине да чабып, сагъышлы байрымгюлле нек эсе да кырдык юсюнде кьан юйюшгенлеге ушадыла.

Мени жерим кёкчечек кёзлю,

Эшитилип турсун улан сёзюм:

Сени азатларгъа кьама, акъыл да керек,

Кырдыгынг шууулдасын, саркъсын Черек, –

деди Хутай, тийрени кьарамы бла ийнакылай. Аны сагъышын, ич сёзюм да кьаргъа кьычыргъаны бёлдю. Комиссар, ёрге кьарап, кьыстау учуп баргъан кьузгъунну кёрдю. Ызындан дагъыда экинчиси, ючюнчюсю да. Ачы кьычырыкълары, кьара туман жайылгъанлай, тереклени чукуйларындан оюлуп келип, талада жайыла. Хутай, нек эсе да ырыслап, атын онг жанына бурду.

– Тюзюнлей таланы юсю бла кетип кьалайыкъ, – деп сёлешди Темука.

– Угъай, таланы малтап барыргъа жарамаз, – деди комиссар.

– Талала кёпдюле, кьайсы бирин аяргъа кьолубуздан келликди? – Темука ыразы болмай сёлешди.

– Хар бирин да, – деди Хутай, ачыкъ жер бла жюрюрге кьалсакъ, тузакъгъа тюшербиз. Огъесе сен суйген олмуду? – Комиссар Темукагъа кёз кыйыры бла кьарады.

– Ёлюрге ашыкъгъан жерим жокъду, – деди жол башчы.

– Болсун алай, – деди Хутай, тийре шошайып кьалгъанына сагъайып.

Сора, сунмай тургъанлай, бешатарын ёрге айландырып атдырды. Ызындан келгенле шкок тауушну сан этмедиле: комиссарны кьылыгъы эди ол.

Сидоркин, атын жортдуруп келип, гузабаланды:

– Что случилось, кто стрелял?

– Я стрелял, – деди Хутай.

– Зачем, кому это понадобилось будить тишину?

– Маленькая проверочка, не волнуйтесь, – комиссар ачыуланмады, сабыр сёлешди.

– Ничего себе проверочка, маскировка значит к черту, – Сидоркин, сейрсиннгенин, ишекли да болгъанын сыфаты бла сездирип, адамларына кьайтды.

Агъач тюплеринде бугъуп айланганлагъа тюбеп кьалып, аланы тутмакъ этерге, иш анга жетсе уа – ёлтюрюрге Хутай суймей эди. «Бласны» душманларына кьызып, жолгъа чыкъса окъуна, артда жумушап кьала

эди. Мал ёсдюрюп жашагъан, сюрюуню ызындан жюрюген къарангы адамлагъа ушкок кётюрген гюнях тюйюлмюдю деп, сагъышлана. Эртде-кеч болса да сокъуранырла, къайтырла юйлерине, ишлерине. Бюгюн ангыламагъанларын тамбла ангыларла да «бласны» жумушун этерле дей эди комиссар. Ала уручула, бузулгъан эллиле тюйюлдюле, тюз жолда ажашханладыла. Ажашхан адам' а тюзелмеймиди – анга болушургъа, онг берирге керекди. Угъай дей эсе, не этериксе, жамауатдан айыр. Башха амал жокъ. Бусагъатда да ушкок таууш андан этдирди. Бу тийреде эселе – эшитсинле да, кетсинле деп. Ёлмеселе сокъуранырла да чыгъарла, ёлком излей эселе уа, кенгирекле кетсинле да, башхала бла атыш-тутуш болсунла.

Тынгылап иги кесек жол кьоратхандан сора, Хутай Темука таба бурулуп сёлешди:

– Не айтаса, кёрмеймисе бир белги, ыз-мыз дегенча?

– Мен кёргенни сен да кёре болурса деп тынгылайма, – деди Темука – кырдык малтанып турады. Бизни сезип, эндими кетдиле, тюненеми – былайды деялмайма.

– Аны уа мен да эслегенме, андан башха дейме ансы.

– Андан башха уа не – бузулгъан чырпы кьошларын да кёрген болур эдинг, – деди Темука.

Хутай жукъ айтмады. Айтып да не айтырыкъ эди! Темукадан эсе жю-тюдюле аны кёзлери. Шамилини кьаууму бир жерде кёп турмазлыгъын да биледи. Кёп хапар этмей, тийрени сынчылай, таууш-мауушха да кьулакъ тиге, ингирге дери барып турдула. Сора Хутай кьонуш жер сайлады. Атларыны иерлерин алмадыла, кишенлемедиле. Эки жашны гёзетчиле этип, атларын кьол ичинде кырдыкга бошладыла. Тау шаудандан узакъ кетмей, кими терек, кими таш тьюбюнде солургъа жарашдырылдыла.

Хутай, эмен терек бла кьадау ташны ортасында жер сайлап, жамычысын жайды. Алгъа кьабыргъасындан таянып туруп, артда кьолларын башына жастыкъ этди. Къарамы кьалын ёсген тереклени бутакъларындан, чукуйларындан кьутулуп, айгъа жетди. Ол толуду, жарыкъ, комиссаргъа кьубулуп, кёз кьыса, дагъыда симсирей. Тийресинде боз булут хурттакла быттым эте.

Хычыуунду сыртынгдан тьюшюп, кьайда эсе да бирде – бийикде айны шош жарыгъына кьарагъан. Санларынг ырахатланып, кирпичлеринги ауурланганларын сезген. Тийре да шошду. Анда-санда терекле сескене, чапыракълары ууакъ кьалтырап, жауун таууш эте да дагъыда кьалкьып кьала...

Хутай кьайры эсе да узакъгъа кьарап, билмей тургъанлай, жел шырылдап, гюрюлдеп келип, тереклени силкиндирди, чайкьады. Тийрени кьутургъан суууму сыйырды, не болду деп, Хутай сагъайды: кьутургъан

сууну кѳрмеди – тауушун эшитди сора кѳрап-кѳрагъынчы тереклени чапыракълары, жауунлай, энишге сыдырылдыла, тѳгюлдюле. Терекле бутакъларын атып, чапыракъларын тешип, кѳмыжа болдула. Кѳмыжа адамла аулакны толтурдула, неге эсе да басындыла. Сюелип туралмадыла – бир дерге бири кѳалмай бауурландыла. Бетлерин киши кѳрмезча букъдурдула. Энди, ѳрге, кѳкге тартынып, чѳпле, терекле да сюелмейдиле. Аулакъ, кѳз жетгеннге дери – узунуна, кенгине да ачыкъ болду. Хутай, ушкогун кѳолундан тюшюрмей, бауурланган адамланы юслерине сюелип сѳлешди:

– Эй, аланла, саумусуз огъесе кѳырылыпмысыз?

Киши баш кѳтюрмеди, кѳмылдамады.

– Сау эсегиз, туругъуз, хомухлукъ этмегиз, манга да болушлукъ керекди. Хутай бауурланганланы ичлеринде ѳрге-энишге да барды – жаны болган адамгъа ушагъан кишини эслемеди. Ушкок кѳалагъы бла кимини аякъларына, кимини уа жауурунларына кѳатылды – анга эс бурган, сѳзюне сѳз кѳошхан табылмады. Тийрени шошлугъу, кѳара булутлай болуп, бютюн бек ауурланды. Комиссар тюнгюлмеди, алай бауурланган жамауат да уянмады. Жукълап тѳююл эсе да, кѳз ачмады.

– Сизни бийигиз хомухлукъ кѳреме. Жокъмуду ѳтю болган биригиз, кѳарындашла, эгечле, жерге бауурланып кѳп турсагъыз, ауурсуз. – Хутай, жюрюй-айлана, дуниядан хапарлары болмагъанча этип турганланы уяталмады. Кѳп жюрюгенден арып-талып, солуу алыр муратда, жерине кѳайтып, жамычы этегине олтурду. Алай олтуруп кѳп туралмады – нек эсе юсюн-башын тин-тери басып, санларын бир тюрлю кѳарыусузлукъ сыйырды. Кѳолунда ушкогу да ушкок тѳююлдю – бош чычкын – аны бир жанына быргъап, кюч алыр муратда таянды. Азмы-кѳпмю мычыды ол халда – жерге бауурланып, ѳлген ѳлюле болуп турган жамауат кѳозгъала башлагъынчы сагъайды. Кѳарап-кѳарагъынчы тѳммекленип жатхан адамла бирден аякълары юслерине болуп, кѳабукълары сыдырылган тереклеча кѳымыжала, Хутай таба толкъунландыла. Алда келгенле комиссарны юсю бла оздула, аякъларын-кѳолларын малтап, кѳкюрегине, кѳарынына табанларын жетдирип.

– Неди бу этгенигиз, сиз таулула тѳююлмюсюз, биз бир суу ауузунда жашамайбызмы? – деп сѳлешди Хутай.

Киши аны сѳзлерине эс бурмады. Комиссаргъа баш кѳтюрюрге кѳоймай, кѳара тынгылауну ийип, юсю бла озуп турдула. Ташмы эди, агъач огъесе зыгъыр – сан этмедиле. Юсю бла атлагъанланы, бу бети, ѳшюнюдю деп кѳарамай озганланы кѳыйыры – чеги жокъ эди. Сангыраула, тилкъулача, сокъурлача, ары-бери сюрюше, Хутайны юсюне абына, – жыгъыла, дагъыда кѳоба...

Хутай, бети, санлары кѳаралганларын сезип, чамланды. Ёрге туругъа кюрешди. Туралмай, солууу тѳыйылып, болалмай уянып кѳалды...

Уянганлай, жанында жамычы кѳыйырында жаныуарны эслеп, сейирсинди.

Мен да билмей-кѳрмей, итим ызымдан келгенди деди ичинден. Алай башын кѳтюрюп, тынгылы кѳарагъанында, алданнанын ангылады: ит

туйюл эди ол – жютю кьулакълары сир, жуху да жютю, боюну базыкъ. Хутайны сан этмей, тынч жата эди. «Ырахат жаныуар кёреме, харип», – комиссар жютюкьулакъны сыртын сыларгъа умут этип, кьолун узатды – кьолу жютюкьулакъны тапмады: къарады, онгнга-солгъа да къарады – жаныуарны кёрмеді.

Хутай, сейирсиннгенин хорлаялмай, жангыдан шошайды. Сора, нек эсе да, неге эсе да тынгысыз болуп, ёрге турду.

– Темука, уянганмыса, Темука! – деп сёлешди.

Хутайны ауазы танг къарангысында тас болду.

– Эшитемисе, Темука. – Хутай ары да, бери да барып, жол башчыны изледи, табылмады ол.

– Нек тынгысыз болгъанса? – деп сёлешди Къазакъ.

– Темука жокьду, думпду, – деди Хутай гузabalанган ауаз бла, алдатханын ангылап кьоюп.

Комиссар да, Къазакъ да, терк къармашып, жашланы уятдыла. Энди кьонуш жерлеринде кьалыргъа жарамазын билдирип, кёп мычытмай, тау суучукъну сол жагъасында кьапхакъ тьобюне кёчдюле. Кьапхакъ тьобю кенгди, барысы да сыйынырча. Сыйыныр кереклиси да жокьду – жан-жанында терекле ёседиле, бугъарча, ташлары да кёп. Жашла кьайры къарасала да, къарамлары тийреге тынгылы жетерча эди.

Шамилни кьаууму тургъан жер алайдан узакъ туйюлдю – кёп эсе, эки кьычырым боллукьду. Темуку кече ортасында келип, Хутайланы тасхаларын билдиргенден сора, Шамил Пашаны кесин, атасын да кенгешге чакъырды.

– Сау кьаллыкъ Темуку, айтханыбызны этип, ол фасыкъланы тамакъ тьобюбюзге дери терилтип, жукълатып кетгенди, кезиу энди бизниди. Не оноу, айтыгъыз. – Шамил, Ахиягъа къарап, тынгылауну ийди. Элге «блас» келгенли бери агъач тьобюнде дорбунлада жашагъан Къазакъны экиге айланган къарындашы жыл саны жетгеннге ушап кьалгъанды. Бусагъатда анга кьырк жылдан кёп болмайды, къарагъан кёзге уа къартайгъаннга ушайды – азып, агъарып.

– Манга къарап тынгылайса да, – деди Ахия, – мен айтырыкъ олду: биз бир миллетни адамларыбыз, киндигибиз муслийманнга кесилген, керек туйюлдю бизге уруш.

– Сора уа не амал? Биз кётюрмейик алагъа сауут, келсинле да бизни кьырсынла. Тюзмю ангылагъанма сени сёзлеринги? – деп, Шамил чибилеп сёлешди.

– Тауларыбызда таша жерле кёпдюле. Кетейик да, дуня тюзелгинчи чыдайыкъ. Аллах буюргъанлай болурбуз, – деди Ахия.

– Дуня тюзеллик туйюлдю, – деп, Темуку сёзге кьошулду. – Мен эшитген хапарлагъа кёре, элибизге жаханым энди келликди: адамланы кьол кьыйынарнын сыйырып, «чачиризм» деп бир зат кьуараргъа айтадыла.

«Чачиризм» угъай, «колхоз» дейдиле.

– Мюлкюбюзню сыйырырдан артха турмагъандыла. Ёлмегенбиз. Энтга ёлмек, – деди Ахия.

– Охо да, сиз экигизге дауубуз жокъду. Келигиз демеген эдик, бир болайыкъ деп да айтмакъ, – деди Шамил, – бизни борчубуз а къазауатды.

– Атам, сен барма бизни бла, экибиз бирге жоулсакъ, анда къалгъанланы бютюн жарлы этербиз. Мени уа къадарым, жолум да Шамил блады. – Паша, ушкогун къолуна алып, мудах сёлешди.

– Экибизге энчи къадар излеп айтмайма, – деди Ахия, – къан излеп келгенлеге къан бермейик да бир жанына кетейик дейме.

– Къайры кетсек да, тынчлыкъ табарыкъ туююлбюз. Не бола эсек да, туугъан жерибизде болайыкъ, – деп, Шамил ашыкъгъанын билдирди.

Шамилни адамлары танг аласыны шошлугъун бузмазгъа кюрешип келгенлерин Хутай эшитип тура эди. Адамлары эшите эселе да абери билдирмедиле, комиссарны белги беририн сакълап.

Кёп сакъларгъа тюшмеди: Хутай алгъа экеуленни эследи, ызы бла ол экеуге ючеулен къошулду. Танг аласы таза хауада не аз шыхырт да иги эшитиле эди.

– Темуку бизни алдагъанды, былайда киши жокъду, – деди къайсы эсе да.

– Жатхан ызлары барды, ма кёремисиз. – Ауазындан Хутай Пашаны таныды. – Кетгендиле, къайры кетген болурла ансы? – Пашаны къатына жууукъ келип, дагъыда бир ауана сёлешди. «Баям, ол Шамил кесиди», – деди Хутай ичинден.

– Келигиз да къырыгъыз деп, бизними сакъларыкъ эдиле? Бизден тели ала да туююлдюле.

Кёп бармай, Хутайны адамлары бу тийреде жокъ сунуп, батырланып, Шамил бла Пашаны къатларына башхала да келдиле. Барысы да онеки-онтёрт, комиссар ангылагъаннга кёре. Ала лахор эте, тегерекге къарай тургъунчу, эрттенлик туман ёрге къачып, адамланы шарт кёрюп, танырча болду. Хутай ашыкъмады: тийреде ары-бери тюртлюгенле, тегерекге сагъайгъанла, барысы да уллу кёллюлюк этип, бир жерге жыйылгъанда, Хутай, нёгерлерине белги берип, таш артындан, артыкъ алгъа ёшюн урмай сёлешди:

– Къырылыргъа суюмей эсегиз, ушкокларыгъызны жерге салыгъыз. Мычымагъыз! – Хутай, окълары адамланы башлары бла сызгъырып озарча, бешатарыны сампалын эки кере тартды.

– Юйюгюз къурурукъла, Хутайды бу, – деп хахайланды ол къауумдан ким эсе да. Аны хахайы ушкок атылгъан тауушлада жутулду. Бир къауумла, ушкокларын быргъап, бауурландыла, юч-тёртюсю, келген ызлары бла къачар умут этип, ёрге айландыла. Алай Сидоркинни аскерчилери, Хутайны адамларындан теркирек къармашып, къачаргъа къоймадыла. Бир Пашадан сора аягъы юсюнде Хутай кишини кёрмеди.

– Сидоркин, прекратите стрельбу, – деп кычырды комиссар.

Къарап-къарагъынчы тийре шошайды. Хутайны, Сидоркинни да адамлары иги да алгъа атлап, ушкокларыны къалакъларын жерге жетдирмей, Шамил жыйыны уа баурланып. Ёлгени, сауу да белгисиз. Жаланда Паша бойсунмады, жангыз тереклей, сюелип турду.

– Паша, бош эришленесе, этме алай, – деп сёлешди Хутай.

Паша жеринден тепмеди.

– Хорланган адам хорланнганын билирге керекди. Сюелме, сал ушкогунгу жерге, ахлунгча айтама, – деди дагъыда комиссар.

– Къыйнама кесинги, ахлулукъ этерге сүйсенг эди, ызынгдан аскер тизип келмез эдинг бери. – Паша ушкогун атмады, ёргерек кётюрюп, балан бармагъын сампалына илиндирди.

– Сүйюп айтама, сылхыр болма да, мен айтханны эт, – Хутай хыны сёлешди. Тели ёхтемликден эсе жашау игиди.

– Сизни аякъ тьюбююзге тьюшюп жашагъандан эсе, жерими ташларындан бири болайым. – Паша ушкогуну къалагъын инбашына тюгел жетдирмей, сампалын тартды. Окъ, ташны мюйюшюне тийип, Хутайны бегине букъу къатыш таш «чечмеле» чачдырды. Ол заманда комиссар да тартды ушкогун. Сидоркинни ушкогуну тауушу да анга къошулду. Къайсыны огъу тийди Пашагъа огъесе экисидамы тийдиле – Паша артха-алгъа сюрюшюп, сора юч-тёрт атлап, тохташды – жыгъылмады. Ушкогуна къармашып, Хутай таба дагъыда атдырды. Ол да таш артындан чыгъып атдырды.

Сидоркинни жанындан да ушокк тауушла бир бири ызындан тунчукъдула.

Паша, сир болуп къалып, иги кесек мычыды. Киши ушкогуна узалмады. Адамланы къулакъларына мамукъча буштукъланып, ауур шошлукъ тохташды. Пашаны ушкогу энишге оюлуп, бауу сол къолуну чыкына бармагъына илинди. Аны да сүйреп, Паша алгъа, Хутай таба сюрюшдю, сора, къайын терекчикни баласындан тутуп, тохтады.

Терекчик да сир, ол да сир. Алайдагъыла, тынгылауну ийип, къарап турдула. Паша къымылдамады.

Хутай бла Къазакъ дагъыда тёрт-беш жаш къатына жууукъ келдиле. Пашаны кёзлери, мияланып, къайры эсе да узакъгъа ачылып эдиле. Къол бармакълары терекни баласына гыжыланып, къабугъуна къатып.

Къазакъ аны гыжы бармакъларын бирен-бирен тюзетип, терекден айырды. Сора жашла жамычы жайып, Пашаны аны юсюне салдыла.

Узун санлы Паша сау заманындан эсе энди узун кёрюндю. Эрин къыйырларына кюлюмсюреу къонуп тургъаннга ушап. Бир кёзю жарты къысылып, башхасы мияланып, кенгнге ачылып, Хутайгъа айып этгенча, ёпкелеп, анга къарап.

Хутай энишге ийилип, Пашаны кёзлерин жумду, мангылайын, жаякъларын шош-шош сылады. Жамычыгъа чулгъатдырып, бауурундан атха салдыртды.

Хутайны да, Сидоркинни да къаууму энишге – ызларына – атланганларынды, кюн ортадан озгъан эди. Агъач ичинде жол ызланы сайлап, атлыла тынч барып турдула. Ачымай, сау къалып, юлерине къайтып келгенле жарыкъдыла – энди терек, таш артларынды чыгып, киши ушок тартырыкъ болмаз. Мындан ары тынч жашарла, нек къууанмайдыла! Къууанып, лахор этселе, кюлселе да кимни дауу барды? Кюймей, бишмей отдан чыкъдыла эсе, Аллахха жанлары къурман болсунла. Алай жашла, тынгылауу ийип, къууанчларын теренде букъдуруп, шошдула. Отуннга барып, неда атларын уулагъан кийикледен жюклеп келмейдиле, бир элде жашагъан, тап, бир элде жашамагъан эселе да, таулу жашланы атларына баурларынды салып, къаргъышлыкъ ишден келе эдиле.

Хутай мудах эди. Баштёбен болуп, Пашаны атыны къатына кишини къоймай, адеж тутуп келе эди. Къууанчларын Окъуп бла Басханукъну къарындашынды туугъан Мачак жашырмай эдиле. Экиси да, Хутайгъа терс къарап, хапарлаша, кюле.

– Пашаны ёлгенине жарсыгъан этгенча кёрюнесе, – деди Окъуп.

– Сен а къууанганмы этесе? – Хутай башын кётюрмеди.

– Элни къууанчына къууанама мен. Бизни элибизге бюгюнден уллу къууанч кирмегенди. Эл той этерге керекди, – деди Окъуп, Сидоркинден махтау излегенча, анга къарап.

– Керти айтаса, – деп, сёзге къошулду Мачак, – отуз беш жылгъа жуукълашхан, чечекбет жаш.

– Ёлгенге къууанган, эртте-кеч болса да, кеси да онгмаз, – деди Хутай.

Кюнню таякълары терек бутакъладан, чапыракъладан, элекден ётгенча, халылача иничгерип ёте, атлыла да, желкелери бла аны хычыуунлугъун сезе, барып турдула.

Бираздан а кюнню кёзю мутхузлана, кёк да къарала башлады. Атлыла эс бурмадыла: бу жерледе кюн бузула, жайыгъа туруучуду деп, сан этмедиле. Иги кесек жол къоратдыла. Агъачны ичи терк къарангы болуп баргъанына Хутай, Къазакъ да артда сагъайып, атларына къатылдыла. Къалгъанла да ашыкъдырдыла. Сора, кюнню кёзю арталлыда ёчулюп, кёк деменгили къара жамычы жайылгъанлай болду. Къалайда эсе да, атлыладан ёргерекде, кёк гюрюлдеп, элия къарангы агъачны жарытып ёчулдю. Дагъыда эки-юч кере ачы-ачы уруп, агъачны ёртенлендирип, титиретди. Атлыла да титиреп, жоллары кесилип къалгъанча, жолларын кёралмай, бирге жоккуландыла. Атла, къулакъларын жумуп, пырхылдап-сызгырып, жерлеринде тохтамайдыла: юркюп, иелерин жыгып, алынып, агъач тюбюнде тас бола эдиле. Башхалары, къалтырап, кишнеп, бир бирлерине къысыла. Кёпмю-азмы къабынып турду хауа ол халда, анда-мында жанган элия къурукъла ёчулдюле, кёк да шошайды да, агъач тынгылауукъ болду. Сора ызы бла тереклени бутакъларына, чапыракъларына жан кирип, шыбырдашып, шуулдадыла: Ол жел туююл эди, ол сакъ жаууун эди. Кёк оюлуп, сууун сыкъгъанлай, сакъ жауун алай къуюлду. Къарап-къарагъынчы тереклени чапыракълары саркъып,

жауунга кьошулуп, агъач жаланнгачланды. Андан-мындан саркъгъан ырхыла, бир бирге кьошула, тереклени аралары бла энишге-энишге кьюушдула. Жерни топурагъын талап, ташларын жютюлендире.

Хутай, жюреги таралып, инжилип, Пашаны юсюн экинчи жамычы бла да жапды да, къатындан кетмеди. Бёркюн жауунму, желми учурду, башын, жаланнгач чачын, жаякъларын суу жууа.

Табийгъат гюрюлдеди, чамланды, –

Ахлуму ёлтюртдюле.

Кёк чарлады, кёз жашларын текдю

Жашла ёлдюле – кёк бизни сёкдю, –

деди комиссар, ырхы сууда инчигине дери батылып, жеринден тебалмай.

Жауун мени талады, тешиндирди –

Таулу жашланы ёлтюртдюле.

Аман кюн келди, аман кюн.

Жеримде терекле ачыудан кюйдюле.

– Кажется, ты что-то – сказал? – Сидоркин, сагъайып, Хутайгъа къарады.

– Нет, ничего. О чем теперь можно говорить?! – Комиссар кючсюндю, башын кётюрмеди.

Жауун тохтагъанлай, атлыла жол кёллю болдула. Ала агъачдан чыгып, Черекни жагъасына жетерге кюн ачылды.

Черек гюрюлдеп, кьутуруп келе эди. Хауаны таш ийисге сыйыртып. Кёпюр жокъ эди. Жагъаларын талап, ёзен этеклерине къайырылгъан суу аны да талагъанды, тап, былайлада къачан эсе да кёпюр бар эди деп айтырча окьюна тюйюлдю. Хутайны бла Сидоркинни жыйыны, Черекни жагъасы бла ёрге келип, суугъа хорлатмагъан кёпюрден ётдюле. Энди кюн да, тюшлюкден аз аууп, хауаны кызыдыды. Анда-мында саркъып, къайры эсе да ашыгып, мурулдап саркъгъан илипин суучукъла терк шошайып, жутулдула.

Атлыла элге кирир заманнга бу жерледе кёк къаралып, табийгъатны жауун тюйгенди дерча тюйюл эди: хауа исси, таза, жолу, орамы да къургъакъсып.

Ёлюлени, Пашаны ёлюсюнден къалгъанланы, барысын да къуллукъ юйню арбазына элтдиле. Пашаны ёлюсюн а анасы жашагъан юйюню юсю бла оздурургъа Хутай къоймады.

Элни адамлары – тиширыуу, эр кишиси да, сабийле-субийле да орамны эки жанында тохтап, ёлюлени алып баргъанланы къарамлары бла ашыра эдиле. Тап, ала озгъандан сора да кетмей, сюелген жерлеринде уюп-симсиреп турдула. Элни тюп-баш орамларында, анда-мында

арбазлада сыйыт-сарнау кенген-кенг жайыла, адамлары ачымагъан тиширыулары жылатып, эр кишилени жүреклерин жер бла тенг эте эди.

Пашаны анасы Капалау – жыл саны келген келбетли тиширыу – жашыны ёлюсюн алып келгенлерин эшитип, арбазда сюеле эди. Аны жанында – кичи жашы Ибрагим, Пашаны юй бийчеси Къудас. Барысы да сын болуп, бетлери акъ кисейлей болуп.

Атлыла сюеленлеге жетгенлеринде, Капалау жанындагылага къарап сёлешди:

– Къынкъ этмегиз, жиляп-сарнап биз этерик жокъду – душманларыбызны къуандырмагъыз. – Тиширыу, белин тюзетип, ёшюнюнде билеклерин чалдишдирип, ёхтем бет алды.

– Нек къууанмайсыз, арбазынга аудуруп-жаудуруп келген къонак-лага салам нек бермейсиз? – деди Окъуп, къолун жан сюегинден айырмай.

– Сени арбазынга да аллай жюклени аудуруп-жаудуруп келсинле. Къызгъанып, чачыбызга-башыбызга узалмакъ, – деди Капалау, сюелген халисин тюрендирмей.

Окъуп бла Мачак Пашаны ёлюгюн ат боюнундан алып, келтирип, анасыны аллына атдыла: «Бу былай гитче къара гыстычыкъ болгъанлыкъга, элге келтирген къууанчы уллуду, – деди Окъуп, Капалауну аллында сюелип. – Элни айтхылыкъ къобузчусу, хайда энди сокъ къобузунгу – элни къууанчына къууана билгенинги кёргюзт».

Тиширыу, жууап къайтармай, Окъупну бетине тюкюрюрге кёлленип, тюкюрмей къойду.

– Нек чирелесе, сокъ къобузунгу дейме да...

– Нек сокъмайма, сизни кибиклеге къошулмай, кишича ёлгенине къуанырга керекме... Капалау юйге кирип кетип, андан къобузун алып чыкъды. Тюекледе иничке бармакъларын жортдуруп, къобузну тиллендирди. Тиширыу къобузну хыны-хыны тартханлыкъга, макъамы шош чыгып, алайда сюелгенлени симсиретди. Сора шош макъам кюч алып, ёрге къанат къакъды. Капалауну арбазына, къоншулары арбазларына да жайылып, юйлерине кирип, тышына чыгъарга термилип, чыгълмай, бууула тургъанча болду.

– Тепсеген да эт, аман хомух, тепсе, – деп къычырдыла Окъуп бла Мачак, къычырыкъларын къобузну сарнау тунчукдуруп. Тиширыу а эшитген эди.

– Айхай, тепсерме, нек тепсемейме. Жашым сизни кибик бир итни къаплагъанына ким да къууаныр. – Капалау, къобузун къыстауландырып, Пашаны тегерегине гюрен айланып, сора алга-артха сюзюлдю. Кёзлери ачып, кишини кёралмай, кёралмаса да кёзлеринден тамычы жилямукъ чыгъармады.

Къобуз таууш, минг-минг тиширыу бирге жыйылып сарнагъаннга ушап, ёрге итинип, ары ычхынып, элни башында, тёшледе, сыртлада къалтырады, сора, уюп къалып, жангыдан жан кирди.

Капалау, тепсегенин тохтатмай, къобузу бла бирге жырлады:

Мени жашым жамычыга чулганып жатады –

Ой, мен анга жилямайма,
 Элиме къара кюнле келдиле деп,
 Къобузуму, ой, анга сарнатама.
 Элибизде ауругъаныбыз жокъ эди,
 Энди жашларыбыз жүрек ауруу тапдыла
 Ой, элибиз а, тюп-баш болуп,
 Сен бай, мен жарлы деп, итлей талашдыла.

Къобузну жырлагъан-сарнагъан тауушу учуп келип, къуллукъ ме-
 кямны башындан, жауун болуп, ёлгенлерини юслерине сюелип, сыйыт
 эте тургъанлагъа саркъды. Алайдагъыла шош болдула.

– «Бласны» душманларын аярыкъ тюйюлбюз, кёресиз, «бласха»
 табан кётюргенле табандан ёллюкдюле деп, сёлеше тургъан къуллукъ
 иелиле сёлзлерин жутуп тынгыладыла. Къайдан келе эсе да, адамланы
 сюелген жерлеринде уютуп къойгъан къобузну тарыгъыуун ёчюлтюрге
 керек эди – жокъ эди аллай онг, мадар. Ол а, ёседен ёсе, кёкде булутлагъа
 къошулуп, узая, дагъыда къайтып арбазлагъа кирип, терезелени, эши-
 клени къагъа эди...

Хутай, иги кесек заманны симсиреп туруп, сора, тёзалмай, тынгы-
 лагъан халын тюрлендирмей, кетип къалды.

Къайры барса да, анга башха тюйюл эди – къобуз тауушну эшитмез
 жерге барсын ансы. Къайда, къалайда табарыкъ эди жер тешик, ары
 кирип бугъарча, таш тубюне кирип, сангырау болуп къалырча.

Хутай барып турду. Сабийле окъугъан мекамны къатына жетгенин
 эслеп, ары къайтып, устазла бла сёлеширге да бир умут этди – къайтал-
 мады.

Бара кетип, Чотайны жер юлюшюню баш жанында дуппурда тохта-
 ды. Чотайны ташына олтуруп, сагъышланды.

Былайдан къарап ол энди ёсе тургъан элни, къол аязындача, толу да,
 ачыкъ да кёре эди. Бийледен сыйырылып, жарлылагъа юлешинген жер
 юлюшледе къызыл къошун башлы юйле Хутайны жүрегине асыулукъ
 этип, сабырландырдыла. Терк ишленгендиле мекамла деди комиссар
 ичинден. «Бласны» иги ишлери да аз тюйюлдюле – кёп эллилеге мюлк
 этерге, жерден тирлик алыргъа онг бергенди...

Хутай, олтургъан жеринден къарап, Къзакъны жангы юйюн кёрдю.
 Ариу къаланнган, кенг терезелери бла. Терек бахчасы да айныгъанды:
 алмалары, кертмелери бутакъларына ауурлукъ этип.

Къзакъны мекамьндан берлакъда Апону юйю сюеледи. Башында
 къошунлары байракъча къызарып. Кюннге айланнган терезелери кю-
 мюшленип. Аллында жаш тереклерини кёгетлерин жыярча болуп...
 Ишлей билгенни жашауу къуралады. Эринчекге уа, башха тюйюлдю,
 «блас-мылас» да болушмайды анга деди Хутай, бир-бирлени жер юлюш-
 лерин ханс басып тургъанына жарсып. Охо да, жер юлюш алгъанланы
 асламы жерлерине уллу кёллю болмагъанды деп, Хутай дагъыда кеси

кесин жапсарды, чакъгъан-жашнагъан жангы элден къарамын бурмай. Сора жюрегине къалай эсе да ол иги ангыламагъан жарсыуу тюйрелип, халы тюрленди. Жюреги кѣпден бери инжилип, сынсып-улуп тургъаныны сылтауун эсине тюшюрюп, «биягъы «калхоз-малхоз» деп, шыбырдады. Ангыламай эди Хутай ол сѣзню магъанасын, эллиле уа бютюнда ангыламазла. Айтханларына кѣре, адамланы «калхозгъа» жыяр ючюн мюлклерин тенг этерге керекди. Биягъы уруш-тюйюш, жияляу-сыйыт деп кючсюндю комиссар.

Пашаны, башха ългенлени да асырап, дууалары тохтагъанда, элге тынчлыкъ келип, адамла шошайдыла. Туура алай тюйюл эсе да, эллиле бахчаларыны тирлигин жыйгъандан башха къайгъылары болмагъанча жюрюйдюле. Апо, Къазакъ да биз этерибизни этдик, энди башыбызгъа да жарайыкъ дегенча, жангы мекямларыны арбазларында, терек бахчаларында кѣбюрѣк кѣрюнедиле. Тап, Воронин окъуна жангы жер юлюшюнде жарты ишленген юйюне кѣчгенди. Сидоркинни да аскер къаууму элден кетгенди.

Жаланда Хутайда тынчлыкъ жокъ эди. Бютюнда облысполкомгъа бла районнга чакъырылып къайтханлы, алгъындан эсе мудахды, сагъышлы. Беш-алты кюнню ичинде азып, жыл санындан иги да тамата кѣрюнеди. Къысха къалын къара чачына къулакъ артларында къырау къагъып.

Облысполкомда аны кибик инсанланы жыйылыуларында колхозла къурауну юсюнден айтханлары эсинден кетмей, инжилтип тура эдиле. Кеси къыйналса да, къалгъанланы къыйнамайым деп, хапар айтып кюрешмей, жарсыуун ичинде тутады. Элни оноууна къатышханла Аубекир, Кърым Хутайны къатындан кетмейдиле. Шошайып, тюрлениуле къаллай боллукъларын билмей, бир бирлерине сагъайып.

Басханукъ ългенли Якуб тюрленгенди – сѣзю аз, Хутайны айтханындан чыкъмай, «ким не десе да мен сени этегинге къысылып жашарыкъма, ишлерикме» дерге окъуна ыйлыкъмай.

Сейит, Магомет, Далхат да Хутайгъа алгъынча ѣр сѣлеширге базынмайдыла. «Бирибиз айтханнга барыбыз да къулакъ салыргъа керекбиз, партия айтса, барыбызны бир суугъа атарыкъды», – дерге ѣч эди Далхат. Элли жылдан атлагъан, сары шинли, уллубаш киши. Бусагъатда уа къуллукъ юйню Хутай олтургъан отоуу шошду. Комиссар Ворониннге, нѣгерлерине да кезиу къарай, кимни къайры барлыгъын, ким не этерин билдире эди. Кеси уа, школгъа барып, сабийлеге, аланы окъутхан устазлагъа, юйюр таматарлары жоюлуп, тул къалгъан тиширыулагъа да жолугъургъа керек эди.

Кюнню къушлукъ кезиуюдю. Кѣк тазады, сууукъ къакъмагъан эсе да, кюз жууукълаша келгенин хауа билдиреди.

- Хайдагъыз, турмагъыз, жумушубуз кѣпдю, – деп, Хутай ѣрге туругъа Къазакъ бла къоншуда жашагъан Мариям, солууун айландыралмай, эшикден чабып кирди. Олтургъанла, жангыдан шум болуп, сагъайдыла.

– Не болгъанды, эгешчигим, айт? – деди комиссар.

- Ма алып кетгендиле...
 – Кимни алып кетгендиле? Къайры алып кетгендиле?
 – Къудас бла Жансуратны агъачха алып кетгендиле, – деди къызчыкъ,
 къайры къараргъа билмей.
 – Ким? – деп, къычырып ийди Хутай.
 – Окъуп бла Мачак Къудасны бла Жансуратны алып кетгендиле.
 Жангы палах келгенин Хутай олсагъат ангылап къююп, бутлары къый-
 ылгъанча, шинтик къыйырына чёкдю. Башын эки къол аязына салып,
 мычыды.
 – Къазакъ, сен мени бла кел, къалгъанла жумушларыгъызны этигиз, –
 деди сора Хутай.
 – Биз да барайыкъ, – деп, секирип ёрге турду сары шинли Далхат.
 – Угъай, ишигизни этигиз!

Хутай бла Къазакъ, ёзенгилери ёзенгиге тие, уллу орам бла бираз бар-
 дыла. Комиссар, нек эсе да тынгысыз болуп, соруулу бет бла нёгерине
 къарады.

- Биз къалайда бара турабыз?
 Къазакъ сейирсинип, инбашын къакъды.
 – Кесинг айтхан эдинг да алгъа Пашаны анасы Капалаугъа бир жетей-
 ик деп.

Хутай жукъ айтмады. Айтып да не айтырыкъ эди! Мен кёргенлени
 сен кёремисе деп сорлукъ эди да, соралмады: шаша тургъан сунар деп
 къоркъду.

Кюнде-кечеде ол жюрюючю уллу орам башха тюрлю эди – алгъын-
 дан тар-такъыр, юйле бир-бирлеринден кенгнге къачып, беллерине дери
 жерге батып, тауукъ орунлагъа ушап. Таш хунала, къабакъ эшикле, зех
 чыпынла, буруула – барысы жерден ёрге бир къарыш ёсюп.

Орамда адам – не уллу, не гитче къымылдап Хутай кёрмеди. Хуналагъа,
 къабакъ эшиклеге маскеле, тюлкюле, къоянла, къысылышып, бир бирле-
 рини юслерине ёрлей, малтай, орамда баргъан эки атлыгъа къарап. Кими
 къуйрукъ къысып, кими къулакъ жумуп. Къайсы юйню эсе да арбазындан
 бир лохбай ит чартлап чыгъып, эки атлыны алларында хырхаланыр-хыр-
 халанмаз сынсып, улуп, оу-шау болуп къачды.

– Сенми урдунг ол парийни, алай нек сынсыды? – деди да Хутай, ол-
 сагъат сокъуранды.

- Мен ит кёрмедим, – деди Къазакъ, нёгерине сейирсинип къарай.
 – Насыплы адамса сен, – деди Хутай сагъышлы ауаз бла.

Комиссар кенгден окъуна Капалауну юйюк кёрюп, бютюк бек сейир-
 синди. Арбаз ортасында Пашаны анасы жангыз кеси сюелип, тиширыу
 сюелген жерден а узакъ кетмей, тийресинде, хуна башларында маске-
 ле, тюлкюле бла чаканла чёгюп. Хутай бла Къазакъ арбазгъа киргенде,
 къуйрукъларын къысып, кими зехлени башы бла секирип, тышына
 чыкъды, бир-бирлери уа сан этмедиле.

– Агъач тюплеринде айланган тюлкюсю, кьояны да бизни элибизге жыйылып кьалган кёреме, – деди Хутай шош ауаз бла, кишиге эшитдирмей.

– Кьалай ары алып кетгендиле ол начасла келининг бла туудугъунгу?

– Комиссар ашыгъып сёлешди, атындан тюшер-тюшмез.

Капалау, Хутайгъа чамланып тургъанын унутуп кьоюп, жууап кьайтарды.

– Жанынга болайым, ма былай ары оздургъанларын эслегенме.

– Тиширыу, билегин узатып, элни огъары жанын кёргюзтдо, – ол иймансызланы сенден башха киши тыяллыкъ тьойюлдо. Турмагъыз, жаным- кёжюм...

– Жарсыма, эгечибиз, тиширыуну кьатына баралмазча этербиз биз аланы.

Хутай бла Къзакъ, жел ургъанлай, атларын кьыстауландырып, орамгъа чыкдыла да, аланы лохларын селейтмей, элни баш орамына учуп жетдиле. Андан ары сыртладан энишге саркьып, эл этегине дери тигелеп тохтагъан агъачха кьууулдула. Асыры терк баргъандан не Хутай, не Къзакъ сёлешип, айтханларын бир бирлерине эшитдиралмадыла. Комиссарны сагъышлары, атыча, кьыстауланып саркьадыла. Элни туурасында, эллиле кьарап тургъанлай, жууукъ-ахлу, тенг бар, эки тиширыугъа артыкълыкъ этерге кьалай базындыла мурдарла? Кьайдан, не замандан келген базынулукъду ол деди Хутай кеси кесине. Эр киши тиширыуну алай басынчакълап ким кёрген эди! Огъесе кёре келмегенибизни эндими, мындан арымы кёрлюкбюз? Эллиле уа алай кьоркьакъла кьачан болдула, кьоншу кьоншусуна артыкълыкъ этгенде, хуна артындан кьараучула болуп нек кьалдыла деген сорууларына Хутай жууап табалмай, кьанатлыча учуп, барып турду. Огъесе игиликни киши багъалай билмеймиди, адам жанын-кьанын, мюлкюн аямай игилик эте эсе, телиден, сьлхырдан этгенми суна болурла деди Хутай, анга кёпле кьайырылып кьарагъанларын эсине тюшюрюп. Тамбла, бир сылтау табылып, сьймегенле арбазымда ат ойнатсала, эллилерим, тенглерим хуна артларына бугъуп, жашыртынмы кьарарыкъдыла, анга алай керек эди деп? Жашау дегенибиз олмуду?

Хутай, жарсыуун кьыстаялмай, атыны чапханын селейтди. Къзакъ да комиссар этгенни этди. Агъач ичинде сагъайып, кьарай-излей барыргъа керек эди. Ол мурдарла атлыланы алгъа эслеп букьмазча. Насыпларына, кёп кьыйналмадыла. Дылгам кьая табадан тиширыу кьычырыкъ тунукъ-тунукъ эшитилди да, эки атлы да кьууулдула. Энди жууукълашдыкъ деген жерлеринде атларындан тюшюп, ушкюкларын кенделен алдыла. Эки терекге эки тиширыу байланып тургъанларын кёрюп, аланы уялтмайыкъ деп, кенгден сёлешди Хутай.

– Эй, хомухла, тиширыулагъа артыкълыкъ этген төре кьайдан чыкьганды?

Окьуп бла Мачак, элгенип, бирча артха бурулдула.

– Керек эсе, сизге да угъайыбыз жокъду, – деди Окьуп, кенчек башындан кьолун айырмай.

– Адамдан жаратылмаган кыра тонгузла, – деди Хутай бетден-бетге кыраарча, жуукъ келип, – миллетибизни бетин жойганыгыз ючюн кыан кыусаргъа тийишлисиз.

– Миллетибизни душманларыдыла, аны унутуп хапар айтаса! – Окъуп, бир кесек эс жыйып, бет да алышындырды.

– Бар Кыудасны аллына, тобукылан да, кечгинлик тиле, жалын, – деди Хутай.

– Ары дери бир жашагыз ол да, сен да! – Окъуп ушкогуна кыармашханда, Хутай андан терк болуп, ушкок кыалагы бла зорчуну кыулак артына уруп тёнгеретеди. Сора табаны бла быгынына-быгына жеттирди, сактал тюбюн да аямады. Кыарап-кыарагынчы Окъупну ауузу-буруну кыан болуп, жан-жанын кыармады – кыолун абериге илиндирилмады.

Кызакъ Мачакны уруп, жерге кыаплап, ушкогун юсюне айландырды.

– Аллахынг бла тилейме, мен терсе – сабийлерими ёксюз этме, – деп жалынды Мачак, – ма бу малгун терилтди эсимде болмаган кир ишни этерге.

– Былайда сени желкенги окъ тешгенликге, Аллах, адам да айып этерик тыйюлдюле, – деди Кызакъ, – алай, юйюнгю Аллах кыурутсун, – бар, тиширыулары кийимлерин келтир, кыайры атхан эсегиз да, табыгыз.

– Сен тиширыулары юйлерине ашыр, – деди Хутай Кызакъгъа, – эллиле кёрмезча жол сайла. Бу кыарабетлени уа мен сюрейим, эшеклени сюргенча. Кёрсюнле эллиле, бетлерине тюкюрсюнле. Сора шахаргъа ашырайым да, анда оноуларын этсинле.

Эки зорчуну атларыны иерлерин алып, аркыаларына кётюрдюле. Ол халда Хутай Окъупну бла Мачакны сюрюп, элге элтген жолгъа чыгарды.

Ызларындан ат бла келе, комиссар экисин да ёмрюнде кёрмеген, билмеген бир тюрлю жаныуарлагъа ушатып, сейирсинди. Адам дегенинг нечик терк тюрленип, башха бет алып кыалады деди Хутай ичинден. Кеслерин батырла этип, эллилени кыоркытургъа кыорешип жюрюген кишиле, энди энишге ийилип, ат иерлени сыртларына жюклеп, арыган гырайтлача, барадыла. «Блас» бизни кибиклени «бласыды», энди кимге да уллу сёлеширге эркинбиз дерге суйген кишиле. Кертимиди ол, хар адамны ичинде тюрлю-тюрлю жаныуарла жашаганы, адам тюлкю, ит да болады дегенлери? Не заманга дери жукълап, бугъуп турады адамны ичинде кыояны, тюлкюсю да, кыузгуну, кыаргасы? Ма Мачак, элде тынч адамгъа саналып жашаганды. Жарлы эди да, жарлылыгын билип, кишиден айып сёз эшитмегенди. Атасыны кыарындашы Басханукъ кыуллукъ кыыйрына илиннгенлей, баш кётюрюп, кыазаны кыайнар амалы болмаган жерге кыалагын сугъуп, эллилеге уллу сёлешип башлаган эди. Мурдарлыкны адамлык мардагъа санап. Энди уа тобукылары ийиле, сырты терсине кыайнаган жаныуарча, абына барады.

Кыолундан суу ичген, гыржын ашаган тиширыугъа табан кётюрген адамлыкдан чыгып, жаныуар терисине киреди.

«Хомух, кыоркыакъ» жаныуарла, деди Хутай ичинден, Окъуп бла Мачакны ызларындан кыарап. Сора, нек эсе да, мычымай, халы тюрленип кыалып, жюреги такырланды.

Налжан эрге барады деп, элде сёз жайылганыны хатасын кесинден кёрдю.

Иши кепден кызыны жокыламай турганы ючюн жарсып, мындан алгъаракылада атны суугъа элтген сылтау бла, черек жагъасына тигеледи. Налжан суу алып, артха кыайтыгучу жолчукъ бла. Кыызгъа жолугъалмай бир ненча кюн жюриюген эди. Артда насыбы тутуп, Налжан толу челекле-ри бла ёрге айланганлай, аллына чыкъды.

Кыыз мудахлыкыгъа хорлатханын жашыралмады. Ариу бети агъарып, энишге къарады.

– Кыалайса, Налжан, мен сени кёралмагъанлы эл бла бир заман озду, – деди Хутай.

Кыыз жукъ айтмады. Бир жанына бурулуп, жиялп ийди.

– Не болгъанды? – Хутай ёмюрде этмегенин этип, Налжанны билегине кыатылды. – Айт, неди сени алай жарсытхан?

Кыыз бютюн бек сытылды. Тамагъы бууулду. Жиялумукълары жаягъы бла саркъдыла.

– Айт бир зат, Налжан, – деди Хутай.

Налжан жиялганын тыялмай, баш тебен болду. Хутай да тынгылады. Экси да тынгылап, иги кесек сюелдиле.

– Башынга иш этесе дейдиле. Кертимиди ол? – деди Хутай, кызыны жапсарыр ауаз бла.

Кыыз жапсарылмады.

– Айт, тынгылама.

Налжан, башын кётюрюп, кыайры эсе да узакыгъа къарады. Аברי кёралмады.

– Ол мени оноуум туююлду. Атамы, анамы оноууду, – деди кючден.

– Жашау тюрленгенди, ыразы туююл эсенг, нек этесе? – деди Хутай, барма эрге дерге эркинлиги болмагъанын ангылап. Ким биледи, ол Налжанны терк-терк жокылап, суюгенин билдире турса эди, кыыз да суюмекликге базынып жашар эди. Хутай кеси терс эди. Кёзден кетген кёлден да кетсе, анга не айып

– Суююп бармай эсенг айт, артыкылыкъ керек туююлду, – деди комиссар.

Налжан, башын кётюрюп, жиялумукъла кыатыш, Хутайгъа мудах къарады:

– Жашау дегенинг неден да кючлюдю, ол бюкмеген не барды.

Комиссар алайды-былайды дерге тили айланмады. Бир жанына атлап кыызгъа жол берди.

Эки-юч кюнден озмай, Налжанны эрге бергенлерин эшитип, Хутай тоюна барыргъа таукелленип, сора сокъуранып, жаргы жолдан юйюне кыайтды. Не айтып барлыкъ эди, ахлусумама дерик эди, анга кыуу-андым депми сёлеширик эди? Бютюнда Налжанны тилеп айланган жашха комиссар бюсюремей эди. Ол, Мурай, жарлы юйюрюню адамы

туйюлдою – арбазларында эки атлары, юч саулукъ ийнеклери, ууакъ аякълы маллары да анга кёре. Мурай ёсюмлю адамды, сары шинли: керти чырайлыды дерча туйюлдою, бир аягына аз-маз сынчыкълагъан. Жыл саны бла да Налжан сукъланырча туйюлдою: Хутайдан төрт-беш жылгъа кичи. Налжан жыйырма жылындан энди атлагъан ариу, субай къыз аллай жашха барыргъамы керек эди? Охо да, илячин кьоллу болалмагъан къызла кьаргъаны, кьузгъунну сайлап да кьоюучудула.

Ол тюрлю сагъышлары юзюле, дагъыда кьозгъала, Хутай арбазларына кирди. Арбазларында жашчыгъы Назир булжуй тура эди да, аны кьоюнуну алып, босагъадан атлады. Къызай, Хасанны ёшюннунден айырып, ёшюн туймелерин ашыгъышлы этди. Ёрге туруп сёлешеди.

– Э, киши, не болгъанды, аругъанынгмы барды, бетинг кетипди.

– Бир хатам жокъду, – деди Хутай, бешик кьатында шинтикге олтура. Къызайгъа кьарады.

Къызай ауурлугъундан кьутулгъанлы эки айдан кёп болмайды. Алай бусагъатда аны бетини акъсыллыгъын айтмаса, тиширыуну кьагъанакъ сабийи барды, кече сайын юч-төрт кере туруп, анга ёшюннун салады деп кишини эсине келлик туйюлдою. Тизгинлиди, алгъындан да субай кёрюнеди. Белини иничгелиги сакъланып, жашыракъ окъунамы болгъанды дерчады.

«Эки жаш ёсдюре тургъан тиширыуну кёлнун сакълап жашамай, не излей эдим мен?» – деди комиссар ичинден, юй бийчесин кёз туурасындан кетермей: ол, ары-бери ёте, аш кьанганы жарашдыра эди.

Бешикде кьагъанакъ инжир-мынжыр эте башлады да, Хутай кьолун бешик кьулагъына салды.

«Кимден аманды Къызай, ол тургъанлай кимни да ызындан кьараргъа нек кьалдым?» – деди дагъыда. – Мени кибиклени от жагъалары кьуралгъан, юй бийчелери тегереклерине кьагъылып айланган кишиле не излейдиле? Налжан бла жастыкъ, жууургъан юлеширик мен туйюю, сора мени кьарамы кийип турургъамы керек эди? Насыплы болсун, харип, Налжан», – деп, Хутай кьуймакъдан бир-эки кьапды. Тигелемей эди тамагъындан аш. Агъач аякъны кьолуна алып, айран ичерге умут этди – ичалмады. Чёмючно, кьолундан ычхындырыргъа аздан кьалып, аш кьаннагъа хыны салып, секирип турду да, арбазгъа чыкъды. Къызайгъа абери айтмай, атына минди. Адамла аз жюрюген жолну сайлап, элни чегет жанын сыйырып ёсген агъачха кьууулуп кетип, анда атындан тюшдю. Кьауданлана башлагъан кырдыкга бауурундан жатып, жерни жылыуун сезди. Хутай, кесини жюрек солууун, жер ууакъ-ууакъ тепген сунуп, шошайып, тынгылагъанлай турду. Огъесе, керти да жерни жюрегими тебе эди – комиссар аны билалмады, не уа ол бауурланып тургъан жерде шаудан сууму жырлайды, кырдык жерни сууун иче тургъанынымы эшитеди Хутай? Жер да, ол да тынгылап, солугъанларын эшитип, бир бирлерине сагъайдыла. Аз-аздан комиссарны жюрек кьыстаулугъу селейип, жерни макъамы шарт эшитилди. Жумушакъ, хычыуун макъам. Ким эсе да бешик жыр айта тургъанча. Сора бешик жырны макъамы тюрленип, кьайдан эсе башха жырны макъамы Хутайны санларын ти-

тиретди, ёхтемлиндирди. Комиссар кеси да билмей, эсинде болмай тургъанлай: «Мени туугъан жерим, - деп шыбырдады. – Мени бешигим, анам, атам. Сенсе мени алдамазлыкъ жюрек сүймеклигим да «сууут-май сакълатырыкъ», – Хутай, бурулуп, сыртындан жатды. Къалын ёсген терекле къатыш кёк кёрюндю. Бийик, таза кёк. Комиссарны туугъан жерини кёгю. Жарыкъ, кюн жылыуун, жылы жауунун да кыызгъан-магъан, жерге къууат берген чомарт кёк. Хутай, анга къарап, жашаугъа жангъдан термилгенча болуп, нек эсе да кеси кесине да айып этип, ёрге турду.

Танг аласында ундуругъу ууакъ-ууакъ тепчигенине сейирсинип, Хутай алай уянды. Къулакъ салып, шошайды. Бираздан ундурукъ дагъыда тепчиди. Дагъыда. Къоркъуругъу келип, комиссар жалан аякъларын салындырып, къуйругъундан чёкдю. Ундурукъ энди ууакъ къалтырап башлап, тохтамады, шошаймады. Юй тюбю да къалтырагъанын комиссар жалан аякълары бла сездии ол сыпдырылып, саркъып кетип баргъанча кёрюндю. «Жерми тебеди, алай эсе юйде олтургъандан хайыр жокъду», – Хутай туруп, ашыгъышлы кийинди. Башха отоугъа кирип, Къызайны уятып, тышына ашыкъдырды.

– Не болгъанды, э киши? – деди тиширыу, къагъанакъны бешикден алыргъа къармашып.

– Эшитмеймисе да не бола тургъанын? Хутай алай айтыр-айтмаз, юйню ууакъ къалтырагъаны сабырланды да, ауур шошлукъ тохташды.

Къызай бла Хутай гузabalарындан азатланып тынчайыргъа, юй жангъдан къалтырап башлады. Къыстаудан къыстау бола. Юй ичинде жыйгъыч да элгенип къалып, юсюнде аякъ-къашыкъла, мияла табакъла силкинишип – «тепсеп», жерлеринде туралмай, юй тюбюне къуюлдула. Сора отоу эшикле къагъылып, хыны ачылдыла да терезе, ундурукъ жабыула, тышына термилип, къанат къакъдыла – учуп кеталмадыла. Ызы бла гюрюлдеген таууш Хутай бла Къызайны суюлген жерлеринде уютуп, симсиретди.

– Эшиги, – деди Къызай, къагъанакъ Хасанны ёшюнюне къысып, – къыяма айланады.

Хутай жукъ айтмады: бёрю улугъаны къулагъына чалынып, юй бийчесине къарады. Сора арбазда бёрю улугъанын биягъы гюрюлдеген таууш тунчукъдурду. Элни эки жанын къуршалагъан таула жерлеринден тебип, тюбешип, ёшюн уруш этгенча, гюрюлдей, тийреде хар нени да буууп, басынчакълап, юйлени башлары бла гюрен учуп, кетмей, уюп къаралды.

Сабийлерин къоюнларына къысып, Хутай бла Къызай арбазгъа чыкъдыла. Арбазны къайсы мюйюшюнден эсе да итлерини сынсыгъаны, бёрюню улугъаны да сытылып-тунчугъуп эшитилдиле. Комиссар арбазда эшитгенлерине эс бурурча туююл эди: анда, чегет таулары башлары от чагъып, кёкню жашил жандырып, жарытды. Ол жарыкъ-

да «деменгили къара къушлача» ташла ёрге-ёрге сызылгъанларын, сора таудан энишге, бахчаланы огъары жанына жаугъанларын Хутай кёрюп, ичинден ырыслады. Бийледен, байладан сыйырылып, эллилеге юлешинген жерледе терек бахчалагъа, жангы къуралгъан элге «къара къушла» – батанлача ташла учушуп, тёнгерешип, анда-мында къабына, ёчюле келди. Аланы жатхан жерлеринден, тау бетледен къобарып уятхан ырхыны да озуп. Сора, ырхы да ызларындан кыстауланып, тау бетлени кырдыгын, агъачын да сыдырып, жангы элни огъары жанына ёшюн урду. Жангы юйлени, эски чалыланыча кётюрюп, толкъунларына батдыра, ёрге силкинди. Жаш тереклени юзюп алып – барысын да бирден черекге къуйду. Аз заманнга жангы элни огъары жаны къара кёл болду. Черек, оюлгъан юйлени, кёгет тереклени жутуп, энишге ётдюоралмай, къарылды. Къутургъан бугъалай ёкюрюп, жилиды.

Хутай бла Къызай жашагъан орамларындан бир жаныракъ чыгып, тёш башындан къарап турдула. Эллиле, къарты, жашы да, сабийлесюбюйле да тышында. Юй башлада, хунала юслеринде шошайып. Хуналадан, ташладан тюшерге киши базынмай эди.

Ырхы, билмей тургъанлай келип къалгъаныча, тохтагъан да этди. Элни хауасы таш ийисден тазаланды. Жангы элни огъары жанында жыйылып, кёл болгъан суу терк жутулду да юйле сюелген, кёгет терекле, нартох кёгерген жер олсагъатлада сюрюлген къара сабаннга ушады. Черек да, ёшюн уруш эте, термиле, «тамагъын тазалагъан» болур эди, бугъача ёкюргени ёчюлюп, шош таралып башлады. Кёк, къара булутладан азатланып, толкъунсуз сююле тургъан тенгизге ушады. Кюн кызыдырып, хауаны ауур да, мылы да этди.

– Жауарыкъгъа ушайды, ийи, Хутай, сен не айтаса? – деди эр киши ауаз.

– Ушайды тейри, – деди Хутай.

– Энттада ырхы келмеге эди.

– Аллах айтханлай болурбуз, – деди тиширыуладан къайсы эсе да.

Тюз да ол кезиуде, адамла былайды деп тохташхынчы, мешина келген таууш эшитилип, барысы да анга сагъайдыла. Къара мешина, къуллукъ мекям таба озуп кетмей, эллиле жыйылгъан эки орам бирге къошулгъан жерде тохтады. Мешинадан алгъа Хажбий, ызы бла Кундур тюшдюле. Дагъыда эллиле танымагъан экеулен.

Мисаканы жалчысы Кундур олду деп танымазчады: «къызылжагъа», «къызыл жулдузлу» фуражкасы, жанында – кероху.

Хутай, абери сездирмезге кюрешсе да, бети тюрленди: «эшекге мюйюзле салыб’ а жибергендиле, къулакълары кесилмей къалырламы ансы?» – деди ичинден.

РУСЛАН АЦКАНОВ

Жер тылпыгу этеди, жылыды алай.
Илипинде суу боркълдап баргъанлай,
Къаркъ-къуркъ этип, къушла уча бийийкде
Бахчабызны къазма игиликге.
Анам урлукъ салады. Манга аш-суу
Бериучю къолла – бу жерге да асыу.
Мындады атам да. Ийнакълай, сылай,
Ол, эртте чачымы къыркыуучусунлай,
Бутакъларын къыркъады тереклени.
Мылы топуракъ жылытханды мени
Жалан аякъларымы эрттенликде.
Къушлагъа уа, баям, сууукъду кёкде.

Сууну ары жаны – жанымы
Будай сабан битген жери,
Чыкъны агъызгъан ойларымы
Таула баш ургъан тюзлери.
Мен анда эшитгенме, кюннге
Къууанган сабаннга барып,
Будай башчыкъ бла тебенни
Къалай шыбырдашханларын.
Эркин-эркин урду да жүрек,
Иги мурат этдим анда.
Алай, къарт аппамча, бир терек
Ауур кючсүндю туурамда.
Чарсхача, сагъышлагъа кирдим:
Аппаны къамасынмы кёрдюм,
Жолму ачылды тумандан?
Анда – кёз жашла тамгъан ташла,

Анда шош эрийди жанынг.
 Къарылгъачла кибик, сагъышла
 Жюзедиле алашаны.
 Ары жол тутмасынла бирле,
 Кёлсюзлюкню къуумай кери.
 Сууну ары жанында жерле –
 Мени жанымы тюзлери.

Зурнук ауазлада барадыла кетип
 Зурнукла учхан кюнлерим.
 Эслеринде да жокъ, ауур сагъыш эте,
 Мени жарсыгъаным, кюйгеним.

Сабийлигим шаудан суучукъ бла кетди,
 Тау суу бла кетди жашлыгъым.
 Жетген киши болдум! Зурнукла уа кёкде
 Энтда барадыла, ашыгъып.

Узатсам, бирлерин тутарыкъча къолум,
 Мен аз къарамадым алагъа,
 Жабалакъча тюшген акъ тюклери къонуп,
 Чачым кюнден-кюннге агъара.

«Къырыу-къырыу!» - эте, чарсха кёмюлдюле,
 Дагъыда чыкъдыла туурагъа, -
 Бирден къанат къагъып, кезде кёрюндюле
 Мени зурнукларым – турнала.

Биз энтда жаш кёрюнебиз бирлеге.
 Жашлыкъ къайда? Ёрлеп кетди ёрлеге.
 Уллайгъанбыз, учмайбыз тюшюбюзде,
 Энди къууанч, жубанч да – ишибизде.

Бу дуняны хаухлугъун эте баям,
 Озады сур заман. Жигитлик болуп баргъан,
 Учхан атла, чыбыкъ бла къагъыла,
 Жюк ташыгъан улоу болуп къалдыла.

Эсингдемиди, окъалай жаш эдик биз!
 Тар кёрюнюп юйлерибиз, элибиз,

Кёп ахшы мурат келе кёлнбюзге,
Жан ата эдик узакъ таугъа, тюзге.

Сюймеклик да узакъ кюнлю болурун
Сюе эдик, - сёнгмегенлей кьалырын.
Энди, сюймекликни кьалгъан-кьулгъаны
Ийнакъласа, насып сунабыз аны.

Зурнукча учаргъа, элни кьарата,
Бизге битмеди эселе кьанатла,
Азсынып жашаудан юлюшбюзню,
Ёкюнмейик, этейик ишибизни.

Жарсыма, тенгим! Чакъыра жолубуз,
Барырбыз энтда, айтыла жырыбыз.
Барырбыз, этген умутубуз тола,
Къыйынлыкъла, ачыула унутула.

КЪАРТЛЫКЪ

Терекле ачыкъ чагъа, мени энди
Биягъы жаз башы кеф этгенди.
Ой, кьалай зауукъду жашагъан!
Къартлыгъ а марайды ташадан.

Угъай, манга ол бек жууукъдады.
Мен да билмей, бирде жолукъгъанды,
Къулакъ жанларымы эте акъ,
Кекелими сылагъанды сакъ.

Къартлыкъ, манга неле хазырлайса?
Сууукъ бетли чал чач бла байса,
Санга мен кьоркъмайма туберге,
Кел, тубейим жаз бла бирге!

Жашлыкъ кьайда да, къартлыкъ кьайдады? –
Жаз кьудурети бёркеди, кьайнайды,
Къурайды ол кёп тюрлю затла,
Акъ, жашил, кьызыл да суратла.

Къарт кюнюм мени юйге тыяр да,
Жангы кюнню жашыма кьоярма,
Мен баралмаз жерге ол барыр,
Мен чыгълалмаз таугъа чыгълалыр!..

Таулу къартла, - ниетлерин
 Жерибиз ангылагъанла,
 Чал сакъалларын, бетлерин
 Кюн, аяз да сылагъанла, -

Къууанч этедиле бирде,
 Юйлерин къарс таууш ала.
 Бирде уа - къуу бетли жерден
 Мудах боладыла ала.

Бушуу жалкъытады, бөрю
 Улууу кибик, аланы
 Ёлюп кетген сабийлери
 Тынчлыкъларын алгъанланы.

Бизни къартла ёмюрлери
 Алай бара журтларында:
 «Мен сизден алгъа ёлейим!» -
 Дейдиле туудукъларына.

Мокъаланы Магомед кёчюргенди

ЧАЛМАН ЭШГЕНМЕ

Чалман эшгенме атамы биргесине,
 Халим да ма ол чыбыкълача бюгюле.
 Эше эдик чалман: атам ойнай-кюле,
 Кесим а эриге, бирде уа – эрине,

Сабийлигим сыйырылгъанча кёрюне.
 Тюшлеримде ишлей келгенем къалала,
 Тюнлеримде уа, хар кюндеча, чачыла.
 Ишсиз тургъан сабий тап ёсмеген суна
 Эди мени атам сабий жарсыуума.

Сакълаем кесими санай бир жазыкъгъа,
 Анам да къачан чакъырыр деп азыкъгъа...
 Чыбыкъланы тюзюн сайлай эди атам,
 Мени ары-бери атлатмай бир атлам.

Тенгчиклерим чыбыкъ атлада чапханда,
 Эше эдик атам бла мен а чалманла...

Додулану Аскер кёчюргенди

Къойчуланы Тахирни жашы Аскербий барыбызгъа да белгили илму къуллукъчуду, тарых илмуланы доктору, профессорду. Ол 180-нге жууукъ илму ишни, 13 китапны авторуду. Къойчу Улу Совет Союзну заманында битеу-союз, андан сора 10 битеуроссей, 6 кыралла арасында бардырылгъан, 35 да Шимал Кавказ, республикала арасында бардырылгъан илму конференциялагъа, симпозиумлагъа, конгресслеге къатышып, докладла этип, аланы сюзгеннге да тири къошулуп тургъанды. Аны илму ишлери Москва, Санкт-Петербург, Новороссийск, Витебск, Казань, Ростов-на-Дону, Элиста, Ставрополь, Нальчик, Грозный, Пятигорск, Черкесск, Карачаевск шахарлада басмаланып тургъандыла. Ол төрт кыралла аралы академияны керти члениди. 1995-2010 жыллада «Научная мысль Кавказа» илму журналны редакция советини члени болуп тургъанды, бусагъатда да экитомлукъ «Культура народов Северного Кавказа» энциклопедияны редакция советини члениди, 10 жыл болады аны Пятигорск шахарда тарых илмуладан диссертация жакълагъан доктор советни члени болуп тургъанына. Аны башчылыгы бла Къарачай-Черкес кырал университетни аспирантурасында 20 адам кандидат диссертацияла жазып, хазыр этип, аланы 15-син жакълап да бошагъандыла.

Къойчу улугъа баш билим бериу, илму-тинтиу, жамауат ишлеге къошхан ююшю ючюн кырал уллу сый да бергенди. Ол Россияны президентини указы бла «Дружба народов» бла саугъаланнганды. «Россейни баш профессионал билим бериуню сыйлы къуллукъчусу» атха да ие болгъанды, дагъыда РФ-ни президентини указы бла берилген «Россияны махтаулу илму къуллукъчусу» деген атны да жюрютеди. Кёп кере РФ-ни окъуу эмда илму министрствосуну, КЧР-ни парламентини сыйлы грамоталары бла да, ачха саугъала бла да саугъаланнганды. Белгили алимни богъан жетишимлерини барын да тизерге кёп заман керекди. Энди чертирге излегебиз Къойчу улуну аты экитомлукъ «Выдающиеся люди России» деген энциклопедияны «Сыйлы алим, ректор» деген ат бла биринчи томуна жазылгъанын (92-93 бет) чертирге излейбиз.

Бизни миллетде айтыу барды: «Фахмулу адам къуру бир затха фахмулу болуп къалмайды» деп. Ол тюз айтылгъан зат болур. Аскербий - белгили алим болгъаны бла къалмай, белгили публицистди эмда поэтди. Аны газетледе, журналлада 100-ден аслам чыгъармалары басмаланнганды. Къойчу Улуну артыкъсызда къарачай миллетни бирикдирирге, бир ниетли этерге чакъыргъан статьялары басмаланып тургъанды. Аны «Оноулашыргъа чакъырама», «Юйлю сёз», «Бир бирибизни эшитейик», «Бирлешейик», «Тарых, жамауат эмда бюгюннгю жашау»... деген

материаллары «Къарачай» газетни сау бетлерин толтуруп басмаланып турганды.

Къойчу улуну ол чыгъармаларын окъусанг, аны къарачай миллетни тарыхындан, бююннюгю жашаудан терен хапары болгъанын, миллетни тамблагъы жашау жолуна ариу сокъмакъ салыргъа керек болгъанына къайгъыргъан, мадар этерге излеген адам болгъанына кёзюнг жетеди. Ол жазгъан чыгъармаларында миллетни жашаууна заран, чырмау болгъан затлагъа да уллу эс бёледди. Сёз ючюн, ёлгенлени юсюнде керексиз, не динге, не жашаугъа келишмеген, уллу жоюмла этиуню, келин алгъан сагъатда берне, бриллиант, алтын сыргъа, сагъат, жюзюкле бууунлукъла дагъыда башха затланы саугъагъа бериуни тюзге санамайды. Аны себеби бир къауум адамны къарыуундан келеди да ол затланы этеди. Къарыуундан келмегенле, (миллетни кёбюсюню къарыуундан келмейди) алагъа эришип, неда алача этмей къояргъа хоншудан, тийреден, жууукъдан, тенгден ыйлыгъып, аллай берне этеме деп, неда ёлгенни юсюнде 300-400 хизен чачама деп уллу борчха кирип, этген борчларын жылла бла тёлееймай инжилгенле кёп боладыла дейди.

Керексиз жоюмланы къоюп, келин алгъан сагъатда, къыз чыгъаргъан сагъатда, жаш юйдегини эки жууугъу да биригип, бернеге, саугъалагъа жоюлдукъ ахчаны бир бирине къошуп, жангы юйдегиге фатар алып берген дурус болур дейди.

2010 жыл Къойчу улуну «Экспресс-почта» газетде басмаланган «Не считали за подвиг» атлы статьясы хорламны 65-жыллыгъына аталгъан битеуроссей конкурсну «Нация победителей - народы России в Великой Отечественной войне» деген номинациясында экинчи оруннга ие болгъанды.

Къойчу улуну поэзияда да энчи юлюшю барды. Ол назмуланы школда сохта сагъатында жазып башлагъанды. 2002 жыл басмадан «Алан журтум» атлы назму китап да чыгъаргъан эди.

Аскербий 20-гъа жууукъ жырны сёзлерини авторуду. Аны бир къауум назмулары 7 классны хрестоматиясына кирип, иги кесек замандан бери школда окъулады. Къойчу Улу бусагъатда басмагъа «Жырла бла назмула» деген экинчи китабын хазыр этгенди. Биз бююнлюкде аны бир къауум жырлары, назмулары, тёрттизгинлери бла окъуучуланы шагъырей этерге излейбиз. Басмаланган жырланы магъаналары- Ата журтха суймеклик, къарачай миллетни бирлешдирген, жашаугъа чырмау болгъан затланы хыртха ургъан эмда суймекликни юсюнден.

РЕДАКЦИЯДАН

КЪАРАЧАЙ

Жашларынг сыйлайла къартланы,
Къачын кѳрелле аналаны,
Юлгю этелле аталаны,
Сыйларын туталла къызланы.

Эжю:
Ата журтум – ѳхтем Къарачай,
Табийгъатынг сейир, омакъды!
Аллах жаратып сени алай,
Жашауунг, жоругъунг – жомакъды!

Таматаны сыйын кѳрелле,
Адеп, намыс тутхан къызларынг.
Онгсузгъа къарайла, сюелле,
Сейирди жашауда ызларынг.

Эжю:
Аккагъа, аммагъа къартлыкъда
Балала ажымсыз къарайла.
Къарачай сабийле жашлыкъда
Адамсыз атылып жарайла.

Эжю:

Март 2010 жыл

АТА ЖУРТУМ

Уллу Къарачай – Ата журтум,
Кавказда жашагъан тау халкъым.
Таурух нартланы туудукълары,
Къарачай - алан жамауатым.

Эжю:
Сюеме сени, Ата журтум!
Сенсе мени жашау насыбым.
Сюеме сени, Ата журтум! (2 кере)
Сенсе мени ахшы умутум.

Жашил чегетле, бийик таула,
Таза хауа бла чокъракъ суула,
Архыз, Доммай, Махар ёзенле –
Халкъыма саулукъ берген ёзенле.

Эжиу:

Къарачай, урунуп келгенсе,
Баш салып къаяча тёзюмге.
Сен шуёхлукъгъа къучакъ кергенсе,
Къарындаш халкълагъа ёмюрге.

Эжиу:

Февраль, 2010 жыл

ШАМ КЪАРАЧАЙ

Жылтырайса накъут-налмасча,
Тапмайла жер санга ушагъан.
Жокъду жер башында Кавказча,
Жюзден аслам миллет жашагъан.

Эжиу:

Табийгъатынг сени айбатды,
Ата журтум – ёхтем Къарачай!
Туугъан жерим бек алапатды,
Ата журтум – ёхтем Къарачай!

Урунуп, сени да жашнатхан,
Жамауатынгды, шам Къарачай!
Совет Союзну жигитлери
Атынгы айтдыралла таймай.

Эжиу:

Муратынга жетесе къоймай
Жашап ёзенледе, тарлада.
Сени гёжефлеринг, Къарачай.
Айтдыралла атларын дуняда.

Эжиу:

Январь, 20101 жыл

СЮЙМЕКЛИКНИ ЮСЮНДЕН

КЪОЙМАЙСА МЕНИ ЖАШАРГЪА

Адам къолу бла бичгенча,
Субайды сени санларынг.
Жангы титилген мамукъча,
Жумушакъды ариу къолларынг.

Эжиу:
Жюрек жаууму ашайса,
Къоймайса мени жашаргъа.
Заман озса да керекди (2 кере)
Жазыуну бирге къошаргъа.

Къундуз къуйрукъча къашларынг,
Кёмюрча къара кёзлеринг,
Эшилген бурма чачларынг,
Дарманды татлы сёзлеринг.

Эжиу:
Уллуду сени болумунг,
Халынг сабырды, басымлы.
Хурла кёлча терен акъылынг,
Этген хантларынг татымлы.

Эжиу:

Январь, 2010 жыл

**КЕЛ КЪАТЫМА,
КЪАРА КЁЗЮМ**

Сюймеклигим кючлюдю мени,
Къарачайны къадау ташыча.
Озалла кюнле, айла, жылла,
Бек ышанып сакълайма сени.

Эжиу:
Тынгылачы сюймеклик сёзюме:
Жокъду мадарым сенсиз жашар.
Кел къатыма, къара кёзюме, (2 кере)
Уяла, жунчуй энтта бир ышар.

Сакълайма сенден уллу саугъа:
 Хаман бир бирибизни ангылап,
 Бирге болуп ырахат жашаргъа
 Жетерикмиди аллай кюн марап.

Эжиу:

Мен уллу базама жазыугъа
 Бизни сыймеклик отубузгъа?
 Бир инсан да табылмаз къуяргъа
 Сууукъ сууну - жукълатыргъа.

Эжиу:

Октябрь, 2009 жыл

СЕНСЕ МЕНИ ЖАЗЫУМ

Ариуум, сенсе мени жазыуум,
 Жол чырагъым, умутум, сагъышым.
 Уллу Аллахдан тилек тилейме:
 Жетсин экибизге да мени алгъышым.

Эжиу:

Кёзлени айча жарып тургъанлары,
 Жюреклени бирча ургъанлары -
 Жулдузланы жарыкъ жандыралла,
 Ортадагъы туманны чачалла.

Къайгъырма, жел алып терк къоратыр,
 Керексиз гурушханы, сагъышны.
 Мени ниетим, мурамым ахшы,
 Зарлыкъны, чырмауланы тохтатыр.

Эжиу:

Ёмюрлюкге кёлюнгю къалдырмай,
 Ант этеме сени бла жашаргъа.
 Къучакълап, ариу айтып, ийнакълап,
 Хар къабынны юлешип ашаргъа.

Эжиу:

Ариуум, сагъыш этме, къайгъырма,
 Санга мермерден къалала салырма.
 Таурухну хазырма керти этерге,
 Сени бла ашхы муратха жетерге.

Эжиу:

Август, 2009 жыл

СЕЛЕКЕЛЕ

Къарындашым, не ишинг барды сени менде?
Сюйсем, юйде болама, суйсем Тюменде,
Къарачайда сабийлени хапарларын
Мобильный бла сорууп турама хар кюнде.

Эгечим не ишинг барды сени менде?
Сюймеген бал да, жау да ашамайды.
Кюн сайын шеша алама тюкенде,
Юй бийчем а биргеме жашамайды.

Не жумушунг барды сени менде?
Бегип жашамайма бир эрде.
Излейме барыргъа жангы эрге,
Керек болмайд манга къыз жёнгерле.

Къадалып турма хар заманда.
Не ишинг барды сени менде?
Мен бир тиширьюу бла хаманда
Жашап тургъандан эрикгенме.

Элге кёре таматасы,
Сейирсинмегиз сиз анга.
Бири иги болур, бири аман,
Агъачха кёре да – къанга.

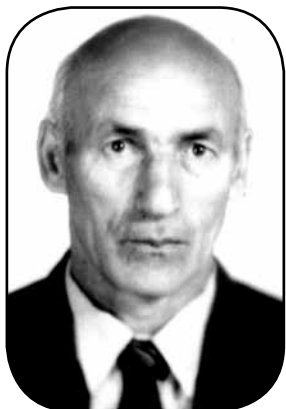
АКЪЫЛМАН СЁЗЛЕНИ ТАМАЛЫНДА

Терен сууланы барыуу,
Ашыкъмай, акъыртын болур.
Сабыр адамны жашауу
Хурметден, насыпдан толур.

«Сабыр тюбю – сары алтын» –
Акъял сёзле мени сартын.
Дамсыз эм желимсиз къатын
Иги бла айтдырмаз атын.

Нюр жанмайды аманны къабыры.
Къызгъанчны ырысхысы кёп болур.
Къайгъылы адамны уа тыпыры
Къычырыкъ бла къайгъыдан толур.

ГАЙЫЛАНЫ МАХТИ

ЭЛЛИЛЕРИМ

Эллилерим татлы жукълап,
Барама ара орамны.
Жаланда аякъ алышым
Тынчлыгъын бёле аламны

Халжарда бызанк бузоучукъ,
Биченми ашайд, жапланып?
Топал къоллу топалайчыкъ
Эмчекми эмед, къапланып?

Ана сютюнден тымланып,
Бардырамыды жукъусун?..

Болса уа алты жылчыгъы,
Кётюрюр орам букъусун.

Анасы жукъу арада
Башчыгъын сабыр сыласын.
Быллай шошлукъну бузгъан а
Шо ит азабын сынасын.

Эллилерим татлы жукълап,
Барайым ара орамны.
Жаланда аякъ алышым
Тынчлыгъын бёлсюн аламны

ЖАШЫНГ ЖОКЪЛАДЫ ДЕСЕЛЕ

«Жашынг жокълады», - деселе,
Кёкге жетеди башым.
Жокъламай да не этсин,
Жаппа-жангызды жашым.

Угъай, ол жангыз тнойюлдо,
Киеуле, къызла да бар.
Туудукъчукларым келгенде,
Арбазым болады тар.

Жашым а жашды - жашды,
Къыйынлыкъ да сынатдым.
Мен кесим жилягъанда,
Аны да кёп жилятдым.

Жашым а жашды - жашды,
Жашымы да жашы бар,
Адамлайын къалырча,
Акылы бар, башы бар.

Болсада жашау жашауду,
Анда да жокъ терслигим.
«Бу чекге жетерме», - деген
Жокъ эди да дерслигим.

Жашым а жашау журтуму,
Бек орта чигинжиси,
Жашауум тыйса да таргъа,
Ол кёзюмю гинжиси –

Болгъанлайын къаллыкъды,
Жокъду анга да дауум.
Бу былай нек болду деп,
Гурушхаланыр сылтауум.

Келиним а, келиним,
Ол да къызладан - бири.
Манга жумуш этгенде,
Барысындан да тири.

Келин, къызла, киеуле
Аны жангыз къоймазла.
Мени эсгермей, ала
Ашдан окъун тоймазла.

«Папа, папа, папа», - деп,
Айланады чапханлай.
Алгъа манга узатыр
Татлыракъ зат тапханлай.

Деген кибик сагъышла
Бийлеселе башымы,
Мен бекден-бек сюеме,
Киеулени, жашымы...

Келинлеригиз аллай
Болса, сиз да насыплы.
Ким да сатып алалмайд,
Къадар беред насыпны.

Туудукъла уа туудукъла,
Арбазымда чабарла,
«Бу керекди», - десем мен,
Чыпчыкъ сютюн табарла.

Болсада бу жашауну,
Кюнлюмю, чегети да бар.
Бирлеге кенг болгъан дуня,
Бирлеге болады тар.

АТАМЫ ТАНЫГЪАНЛА

I

Атамы таныгъанла
Аздан-аз бола.
Жюрегим а мени,
Саздан саз бола.

Башхача сюерем,
Жашымы, къызымы.

Энди ала да мени -
Мени ёксюз этип,
Жашау эте бармай,
Къалырламы кетип?..

Анамы тутарем,
Къойнума алгъанлай.
Салырем бешикге,
Ол мени салгъанлай.

О, къалай къыйынды,
Айырылыу къадар.
Табылмайын жерде
Шо анга бир мадар.

Алтындан тышларем,
Мен аны бешигин.
Ёмюрде жапмазем
Юйюмю эшигин.

II

«Жангъдан жаш бол да
Жашап тур», - деселе
Дагъыда жюз жылгъа,
Эркинлик берселе.

Хантымы къызгъанмам
Хар келген къонакъгъа,
Жашауум ушаред
Сейирлик жомакъгъа.

III

Уппалап турурем,
Мен басхан ызымы.

Атама да жокъду,
Жокъ мени кёзбауум
«Сен мени къойдунг», - дер
Гурушхалыкъ сылтауум.

Ол журтун кьоруулай,
Жан берип - узакьда.
Атасыз ёсдюм да,
Жюрегим - тузакьда.

Сезди да жюрегим
Мен аны тапмазны...
Ол кьучакь да керип,
Этегин жапмазны.

Ол эркин уруред,
Атабыз сау болса,
Барырем сюркелип,
Арабыз тау болса.

Жюрегим тыкьсыйды,
Кюн кьара булутда.
Бюгюн да сакьлайма
Мен тюбер умутда

«ЖАШАРБЫЗ», - ДЕСЕНГ

1.

Кёзбау сёзледен
Мен оюм эте.
Заман барады,
Узая, кете.

Айдан кёгетле
Келтирirme мен.
Аллай жемишле
Ашар эсенг сен.

Жюрек жюрекни,
Сюйгенден сора,
Жашау келиси,
Тюйгенден сора.

«Кёкден жулдузла
Ал», - десенг, алып,
Тизерме баугьа,
Тизгиннге салып.

Чыпчыкьны сютюн
Кёрюп багьалы,
Аны табаргьа
Айталла бары.

Аланы санга,
Этерме саугьа.
Жюз жылым болса,
Ёрлерме таугьа.

Келчи, мен да бир,
Кёзбау этейим.
Жаша, жаным, сен,
Мен а кетейим.

Айландырырма
Кечени кюннге.
Сени насыплы
Этер ючюннге.

2.

«Чыпчыкьны тутуп,
Сау», - десенг, саууп,
Элтирме сютюн,
Тауладан аууп.

Тау череклени,
Бурурма артха:
«Жашарбыз, - десенг, -
Биз жашдан кьартха».

ШАХАРЫМДА ОРАМЛАДА АЙЛАНА

Шахарымда орамлада айлана,
Аллахымдан тилегенлей турама.
«Бар насыбым, жарыкь кюнюм сенсе», - деп
Акьылымы, эсими да бурама.

Танг жарыгы хорлагъанча кечени,
Умутларым къанатымы къакъдыра.
Къуру санга къулланыуум ачыкъды,
Къыш чилледе тереклени чакъдыра.

Ырахатлыкъ излемейме жаныма,
Заман барад тегейлерин бургъанлай.
Ыз къояды хар кюнюмю озгъаны,
Аллах кеси насып тежей тургъанлай.

Мен демейме, менсиниулюк жокъ менде,
Иги эсем - игилигим кесимде.
Намазлыкъгъа ийилсем да, турсам да,
Атынг турад акъылымда, эсимде.

Тенглигимден башхалыгъым не мени?
Ыразыма, къадарыма жокъ дауум.
«Мени энчи кёралмадынг», - дер кибик,
Аллахыма гурушхаланыр сылтауум.

БЕК СЮЙГЕНИНГ БАР ЭСЕ

Сен бирде алтын токъмакъ,
Бирде уа къара темир.
Этим аз-сюек къаты,
Кемир, жаным, кел, кемир.

Алай а жюрюйдю сёз:
«Жюрегим чыгъады», - деп,
Аллай кёзбау этгенле
Сёлешсинлечи эслеп.

Ким билед, жашау алай
Санга татлы кёрюнюп,
Къыйналамыд жюрегинг,
Минг-минг жерге бёлюнюп?..

Да санга уа айтырым:
Акъылынг бар, эсинг жокъ.
Бир-бирледе юйюнде,
Ауананг бар, кесинг жокъ

Аны къыйнап турма да,
Ыразылыкъ ал андан.
Не тепсе да, чыкъмаз ол
Къадар буйрукъсуз сандан.

Сен къыйналып турма да,
«Сау къал», - де да кет да къал!
Бек суйгенинг бар эсе,
«Келдим», - де да, жет да къал!

ЖАЛЫНЫУУМ АНДАНЫ

Атлам этер аллында
Базманынгы сала бил.
Мен жарлы да, сен жазыкъ,
Неге жетдиреди тил?..

Да некди да ол алай,
Да нек болдукъ биз былай?..
Сен да, мен да бир бирни
Суйюп ёле тургъанлай?

Мени сенсиз кюнлерим,
Жашау туююп-зинданды.
Кечиниулюк болсун деп,
Жалыныуум анданды.

«СЁЛЕШЕМЕ ЭНДИ - ДЕРСЕ ДЕП – МАНГА»

Туююл эсе да
Кьуллугьум бийик,
Туююлме мен да
Агьачда кийик.

Алай сёлешмей
Турама санга -
«Сёлешеме энди -
Дерсе деп, – манга».

Бар телефонум,
Билегим жетген.
Столум да барды,
Мен жазыу этген.

Аллай кьоркьууум
Башымы бийлеп,
Жашау талкьысы
Кьыйнайды, ийлеп.

ИЧГИЧИ ЖАШНЫ ОСУЯТЫ

Кьумгьан, таз да салмагьыз,
Салмагьыз сын ташыма.
Мени суйген бар эсе,
Шеша салсын башыма.

Мында уа мен, сёзге болуп,
Кьыйнагьан да болурма.
Бу керексиз даулашладан
Кесим да бир солурма.

«Муну ючюн кетди бу», - деп,
Кёп тилледе жазыгьыз.
Мен тюкеннге чыгьалмазча,
Терен кьабыр кьазыгьыз.

Мункар, Накир кирселе уа,
Ичирирме алагьа.
Ала мени бошлар ючюн
Жашил жаннет талагьа.

Шо мен анда тынчайым,
Барны-жокьну ангылап.
Даулашым да аз боллукьду,
Кёрсегиз да тынгылап.

Унутмагьыз кьабар затчыкь,
Бир кьой кьуйрукь салыгьыз.
Мени ахыр тилегими
Эсигизге алыгьыз.

ШО ЧАЙКЪАМДЫ АКЪЫЛЫМЫ

Шо чайкьамды акьылымы,
Башхалагьа юлеше,
Алай жашай келеме мен,
Тенгле бла сёлеше.

Алай дурус билеме мен,
Будай сепген - будай орур.
Зар «тенгим а», зарлыкь кьысып,
Зар жюрекли туруп туруп.

Бирле, менден акьыл алып,
Мени бырнак этдиле.
Бирле, эниш болсала да,
Тёрге окьун ётдюле.

Манга айып силдеген а,
Айыпланып, тюзге кетсин.
Шо алагьа ачыугьача.
Туудукьларым жюзге жетсин.

Жюрегим а урады тюз,
Хар кимге да насып излей.
Зар болсун да тирми кыакъгыч,
Мен турайым тюппе тюзлей.

МАНГА ТЫРМАН ЭТДИЛЕ

Манга тырман этдиле,
«Мени халкъым», - деме деп.
Мен а жууаплагъанма,
Халкъсыз мен а неме деп...

Менича уланладан
Къуралады халкъыбыз.

Мен, сен, ол, бу болмасакъ,
Айтылмазед атыбыз.

Да ма аны себепли
Мен, сенле да кёп болуп,
Жашау эте барайыкъ,
Бар насыпдан биз толуп.

МЕН КЕСИМИ КЁРЕМЕ

Жёбеллеген къартлада
Мен кесими кёреме.
Къартлыкъ эшик къагъады,
Мен ачудан ёлеме.

Кязим окъун тарыкъды
Бу къартлыкъны жырындан.

Къайдан тигелейди ол,
Къайсы тауну кырындан?..

Къартлыкъ келед адамгъа,
Къарт адам а - сер болуп...
Кёп изледим - тапмадым
Аны хорлар эр болуп!

Я АЛЛАХЫМ, ТИЛЕЙМЕ

Былайма - деп айтырча,
Жокъду мени байлыгъым.
Чымырлана билмейме,
Сом болмайды шайлыгъым.

Ишлеп ишлеп турсам да,
Къаналмайма ишимден.
Бирде кеси кесиме
Айып эте ичимден.

Жашауума арт буруп,
Къуру ишлеп турайым.
Туудукъларым чакъсынла,
Тынчлыкъларын сурайым.

Ала къалып артымда,
Мен къууана кетейим.

Жаннет деген нюр жерге,
Жалан аякъ жетейим.

Нексе былай дегеннге
Ашыгъыулу келдим, деп.
Жууукъланы, тенглени
Ишлеринден бёлдюм деп...

Я Аллахым, тилейме,
Тыйма айтыр сёзюмю.
Туудукълагъа къарарча,
Жютюлей тут кёзюмю.

Шо ахыр кере кёзюм,
Барын бирден кёрюрча.
Аллай насып бер манга -
Аз ауруп терк ёлюрча.

АНАМЫ АХЫР СЁЗЛЕРИ

«Ёле турама, жашым,
Адам чакъыр къатынга.
Жашагъанынгча жаша,
Кир къондурмай атынга»,-

Деп, жарлы анам манга
Осуятын этгенди.
Бйыкъдан кёп аурумай,
Тилегича кетгенди.

Бразылыкъ аллыкъма,
Ол айтханны эталсам.
«Насыплы Махти», - дегиз,
Шо анамча кеталсам!

«ОФИЦЕР НЕ ДА ТАРЫХЧЫ БОЛЛУКЪ ЭДИМ...»

Толгъурланы Бекмырза халкъыбызда намысы жюриоген, адет-тёребизни да ахшы билген эсли адамларыбыздан эди. Аны ала бла байламлы статьялары «Заман» газетде терк-терк басмаланнгандыла, телевиденияда да бир къауум бириу хазырлагъандыла.

Бир къауум жыл мындан алгъа Бекмырза бла «Минги - Тау» журналны баш редактору Додуланы Аскерге тюбеп къалама. Аскер манга аны нёгери бла интервью этсенг эди дейди. Узакъгъа созмай, аны бла тюбешип, диктофоннга ушагъыбызны жаздырама.

Тюзю, ол бюгонлюкде халкъыбызда болгъан кемчиликлени юслеринден сёлеширге ыразы эди. Жарсыугъа, мен эринчекликми, уллу кёллююкмию этдим (адамны къуру да жашап турлукъ сунабыз), кассетадагъы ушагъыбызны къагъытха жазып алмай кёп къалама. Сора огъурлу Бекмырзаны жашаудан кетген хапары келеди...

Аны айтханлары, мени оюмуна кёре, бюгонлюкде кёплени сагъыш этдирликдиле. Ала бла (кечирек болса да) «Минги – Тау» журналны окъуучуларын да шагъырей этерге сюеме.

ТЁЗАЛМАГЪАНДАН АЙЛАНАМА...

Уллу окъууум, билимим да жокъду, халкъымы юсюнден терс сёз айтылса, тёзалмагъандан айланама ансы. Ётюрюкчюню, тенгин тутмагъанны, алдагъанны суймейме. Сора танышларымы араларында да тюзлюкню кёрмесем, чыдаялмайма. Аны себепли кюрешеме жазаргъа, айтыргъа да. Халкъыбызда акъыллы адамла болгъандыла. Мен да кесимден таматаладан эшитгенни билдирирге кюрешеме жаш тёлуге.

Бушууда, къууанчда да адам кесин анга тийишли жюриютюрге керекди. Бир

Толгъурланы Бекмырза юйюрю бла

жол Быллымда жуууктарыма дууагъа барама. Олтуруп, хапарлаша кетгени-бизде, ол жууугъум:

- Сен бизни жашха урушсанг эди. Эки жыйырмадан алагъанды, юйорлю болур кыйгысы уа жокъду.

- Да санга тынгыламай эсе, мен айтхандан сора этгени да керекмеди, - дейме.

Ол жаш кеси кирип къалады да, саламлашады. Аны арлагъыракъ чакъырама да, атасыны жарсыгъанын билдиреме.

- Уялмай айтайым, жаш заманымда бир кызны жаратама да, бизге тийишли тыйюлдо, дедиле. Экинчисин сагъынама да, анга да аллай бир сылтау тапдыла. Алай бла къала-къала, бюгоннге дери жетгенме. Энди уа, мындан да кетип, кимни да келтирлик эдим.

Кесим таныгъан жашлагъа: «Мынга кыз табыгъыз!» - деп буюрама. Узакъгъа созмай, кыз да табып, тойлары да болады. Аны жашы университетге ол пенсиягъа чыкыгъанында кире айланнганды. Хар затны да кезиую барды: заманында ашагъан ашынг да татлы, юйорленсенг да, иги.

Дагъыда бирин эсгерейим. Биягъы бир жашха юйорленсе эди, сен айт, деп кысадыла. Селешеме аны бла да. Аны айтханы уа былайды:

- Бир кызгъа селешеме да: «Уллу юйонг бармыды?», - деп сорады. Экинчиси да тюз алай: «Иномарка машинанг бармыды?». Экиине да: «Угъай», - дедим. Ишлесек, бирге квармашсакъ, юй, машина да болурла, деп кюрешгенимде, къатларына да кыймагъандыла. Энди кыз къатына барыргъа кыркыгъан окъуна этесе.

Ол жашны уа уллу юйю, иги машинасы да бардыла. Кызланы аллай сорууларын жаратмайды ансы.

КЪУШ УЯСЫНДА НЕ КЁРСЕ ДА...

Терслик эр кишиледе да барды. Алгынча болмай, жер эркинди. Алай анда ишлеп, башын тутаргъа сыйген а азды. Ала да биреуде иномарка машинаны кёрселе, урлап, тырнап болса да, аллайгъа олтуругъа кюрешедиле. Аны кечиндиралмай, юйорюне тюшеди машинаны кыйынлыгъы да.

Дагъыда халкыбызда болмагъан адет – юйорлени чачылуулары. Анала кызларын юйор жашаугъа юйретмейдиле. Эр кишини адам этген, аман, иги этген да тиширыу болгъанды. Энди уа юйор кырайддыла да, бир ненча айдан айырыладдыла да къаладыла. Ол айып ишди. Алгын юйдегисинден айырылгъаннга беиш этгендиле. Быллымда бюгон да айтадыла: «Тели Хамитни окъуна адам этген эди къатыны», - деп.

Мен элерибизге терк-терк барама, алада ичгичилик аман жайылгъанды. Тойлада, кыуанчлада къарт кишиле окъуна: «Мен ёлмейим, ич!» - деп къадаладыла. Аланы алай кёрген жашха уа не айып? Мен кесим да ичгенме, Аллах кечсин. Алай аны бла кишиге бузукълукъ этгенме деп билмейме.

Ёлдеде уручулукъ да кенг жайылгъанды. Биреуню кыйынын, малын сюрюп кетедиле. Наркоманлыкъ не болгъанын билмегендиле бизде. Энди уа не къадар таулу жаш барды жашауларын бузуп айланнган, аталарын, аналарын жилилхан.

Аланы кеслеринден да кёп къалады. Сабийлени юслери жаланнгач тыйюл

эсе, кыарынлары токъ эсе, ата-ана борчларын толтурган сунадыла. Адамгъа билимни кереклисин ангылатып, адетге, ызгъа да ала юйретирге керекдиле. Артда ачыу этгенден не файда? «Къуш уясында не кёрсе, учханында да аны этеди», - деп бошдан айтылмайды.

«КЪАДАРГЪА, АЛЛАХХА ДА ИЙНАНАМА»

Сен: «Къадаргъа, Аллахха да ийнанамыса?» - деп сораса. Ийнанама къадаргъа, Аллахха да. Жашауумда кёп тюрлю болумланы кёргенме, кёп ахшы адамлагъа да тюбегенме. Аланы эсге тюшюрюп, сагъыш этсенг, аз-аздан тюшонесе, къадар болмаса, бир атлам да эталмазынга.

Бизни Орта Азиягъа кёчюрюрден алгъа элибизге ючеулен келген эдиле. Аладан бири ногъайлы жаш эди, аты Камал, тамата лейтенант. Жашлагъа бизни юйню башында жер береди. Юйнюбюзню кёргозтюр: «Кто здесь живёт?» - деп сорадыла. Айтама да, азыкъ этерге сауутла келтир, дейдиле. Анабыз а, ала ач болурла деп, чоюн, айран, жау да бередит. Алып барама. Камал, бизни тилибизни ангылап, болушур умут этеди. Нёгерлерин ары-бери ашырады да, анангы, аны эгечлерин да терк чакъыр, дейди. Ала жыйыладыла. Сора айтады: «Сизни 8-чи мартда кёчюрген этерикдиле. Негизни да сатып, алалгъаныгъызыны да алып, хазыр болугъуз».

Ол ногъайлы жашны излеп, «Жди меня» деген бериуге эки кере да жазгъанма. Жууап келмейди. Аны сабийлери бар эселе, аталары ючюн сау болугъуз, дерик эдим.

Азияда да биз, кыйналган эсек да, башхалача апчымагъанбыз. Ал кезиуде анда таулула: «Мында къаллыкъ тюрюлюбюз, артха къайтарлыкъдыла», - деп, мадарларын кёрюп, жашап башлар орнуна, кеслерин алдап тургъандыла. Бызынгыда Холамханланы Сахай бар эди. Ол: «Кишиге ышанмагъыз, урлукъ салыгъыз», - дейди да, бир гектар жерге нартнох салабыз. Нартнохю, къабугъу да жарагъан эдиле.

Мен да колхозда учётчик болама, кече атлагъа къарайма, артда бригадирге саладыла. Окъуу алып амалым болса уа, не офицер, неда тарыхчы боллукъ эдим.

Орта Азиягъа кёчюргенлеринде, манга тамам онтёрт жыл эди. Мен, арбачы бир элни ичи бла ётюр барабыз. Нёгерим а жылы келген Мырзаланы Таукъан эди. Ол: «Тохтачы былай. Бу буслийман къабырды, баям, таулу болур», - дейди, бир дупшурну кёргозте. Таукъан алайда дууа тутдурады. Жол узуну ол Аллахны, фыйгъамбарны юслеринден да кёп хапар айтады.

Биз сабий заманда, школгъа барсакъ, ораза тутханлагъа, конфетчикле берип, ачдырып кыйгъандыла. Таматала Аллах барды деп, школда жокъду деп, биз алай ёсгенбиз. Атасы, анасы тутхан дин бла барыргъа керекди ким да. Дин жаны бла билимим болмагъанлыкъгъа, кесим кюрешип, дууаланы алай билгенме. Дууа алдыртама, кесими таза тутаргъа кюрешеме.

«КЕСИБИЗНИ ЖЮРЮТЕ УА БИЛЕБИЗМИ?...»

Барыбыз да барабыз дууагъа. Анда кесибизни жюрюте уа билебизми? Тюнене дуада эдим, жашла келдиле, башларында уа бёрклери жокъ. Энди ол гюнях, сууап да тюрюлюду, алай ушамайды. Бушууу болган адам да, башха-

лагъа кьошулуп, хапар айтыргъа керекмиди?

Тыш кыраллада окъуп келген, дин жаны бла тынгылы билимлери болгъан эфендиле бардыла. Алай ала быллай жерде ким кесин кылай жюрютюрге кереклисин юйретмей, гюнях, сууап деп, аладан башлайдыла. Иги адетинги тутсанг а, дининг да бютюн кьаты боллукъду.

Кесими туугъан элим Быллымды. Анда кюрешеме ёлген жерде столла салмагъыз деп. Бир бирине эришип, малла союп, тойгъа жыйылгъанлай.

Садакъаны да тийишлисича этерге керекди, ёлгенни ызындан юлешгенни да. Биягъы бир жуукъларыма аналары ёлоп барама. Аталарын а Азияда тутхан эдиле. Юч жашлары, бир кызлары бар эдиле. Таматалары айтады:

- Малла сагып алгъанма, атама, анама да юлеширге деп. Келчи, Бекмырза, къара.

- Анангы къарындашын да чакъыр, - дейме.

Ол да келеди. Алай тынгылап турады, мен айтсам суюпо.

- Да мен ыразы тойюлме. Атанга, ананга да бир жолгъа этме. Малны сойсанг да, къарыусуз жашагъанлагъа юлеш. Атангы жумушун этер заман да болур, - дейме.

Уллу ыразы болмайды да, эгечин чакъырады. Анга да билдиреме мени, анагъызны къарындашыны оюумубуз да былайды деп. Къатына да къоймайды.

- Угъай, угъай. Бир да, эки да айтма. Ол кесини кьол кыйыныды. Бизни юй этгенди...

Ыразы болмагъанымы билдиреме да, кетеме. Артда женгдирген эдиле, сен тюз эдинг, деп.

Багъалы ташлада суратларын да ишлетип, бийик, омакъ сын таш салгъанланы да тюзге санамайма. Кёп болмай Къарачайгъа барабыз. Домбайгъа жеттинчи, бир элге кире баргъанлай, былайда тохтайыкъ, дейдиле. Сора айтадыла: «Арлакъда бир таш барды да, аны юсюнден Лермонтов окъуна жазгъанды». Барабыз. Арлакъда уа – къабырла. «Къабырлада дууа алдыра кетейю», - дейме. Аны да этебиз. Бек башы уа - мен аланы къабырларына къараргъа суюгенме. Ала уа бары да тюз бир формада ишленип. Сейир этеме, жугъ а айтмайма. Черкесскде жыйылыу бола эди да, сорама къабырланы юслеринден. Къонакъбайла айтадыла: «Аллай оюубуз барды, сын ташланы суратсыз этип, бир халли ишлерге деп. Аны мастерскойланы барына да билдиргенбиз». Мен аны тюзге санайма.

Акъ-Сууда эгечим ёлгенли беш жыл болду. Эгечлериме, аладан туугъанлагъа да айтама: «Элде адамладан бир сом да алмагъыз. Кесибиз а хар ким кьолундан келгенича болушабыз». Нек? Кеслерини кьолларында барды. Элден келгенлеге айтадыла, Бекмырза унамайды, деп.

Сора ыйыкъ да ётгюнчю эшитеме бу хапарны. Бир тиширыуну адамы ёлгенде, бизникиле да баргъан болур эдиле. Ол да, харип, кьолунда болмай, ёнкюч алып келгенди. Биз ахчасын алмагъанда, алай айтхан эди: «Ой, мен анга кьор болайым. Ёнкюч алып келген эдим да, кесине къайтарайым».

Ол садакъамыды? Биреуню алай амалсыз этип, къарыусузгъа, къартха, юй ишлегеннге болуш. Адетге, диннге да ол тап келеди, аны сууабы барды...

РОЗАҒА ФАХМУНУ АЛЛАХ ЁЛЧЕМСИЗ БЕРГЕНДИ

Къабарты-Малкъарны халкъ артисткасы Байзуллаланы Розаны атын эшитмеген хазна таулу болмаз. Фахмусу бла хар кимни жюрегине жол тапханды. Роза кёп спектакльдеде унутулмазлыкъ сыфатла къурагъанды. Аланы ичинде быланы айтыргъа боллукъду: «Провинциальные анекдотыде» - Маринаны, «Дон Жуанда» - Матюринаны, «Жалгъан дохтурда» - Мартинаны, «Кёк къанатлыда» - феяны бла къоншуну, «Тюлкю бла жюзюмде» - Мелини, «Шамай къалада» - обурну, «Сюймекликни юсюнден поэмада» - Мисирханны, «Тахир бла Зухурада» - Хубунну, «Къанлы тойда» - ананы, «Дуэньяда» - Дуэньяны эм башхаланы.

Дагъыда Маммеланы Ибрагимни «Шамай къаласында», «Нарт Ёрюзмегинде» бла «Сюймекликни поэмасында», Тёппеланы Алимни «Азап жолунда», Жантууланы Иссаны «Осуятында» эм кёп башха спектакльдеде айырмалы ойнай эди ол.

Жаш заманыбызда Роза бла мен Нальчикдеги культпросветучилищедде бирге окъугъанбыз. Ол заманлада Роза тауча чалып сёлеше эди. Малкъар театрда ишлерге келгенден сора уа, ол адам танымазча тюрленген эди. Театрыбызгъа фахмусу бла, кючлю, жарыкъ да фахмусу бла къууат бергенди. Аллай актёрладыла театрны тутуругъу, аны чынтты театр этгенле. Жарыкъ кёллю, чамчы Роза жаланда комедиягъа келиширикча кёрюне эди манга студент заманымда. Алай ол, трагедияла, комедияла да анга жазылгъанча, бирча уста ойнайды. Ауазыны шатыклыгъы, кючлюлюгю, къарамына, атламына дери магъана бере билгени, ич сезимини кертилиги - была барысы да аны сахна сыфатыны, усталыгъыны байлыгъыдыла. Ол жилияса - сен да жилияса, Роза кюлсе - сен да кюлесе. Бизни театрда спектакльлени КъМР-ни халкъ артисти, республиканы бек фахмулу режиссёру Къулийланы Борис сала эди. Кючлю актёрла бла фахмулу режиссёр а къараучула театрда аслам келирча эталадыла. Сора ала борчларын толтурадыла. Зал а ол заманлада кертиси бла да топпа-толу эди. Фахмугъа халкъ да къараргъа, къарс уругъа, къууаныргъа сюеди. Ёхтемленирге да - закий Къайсыннгача. Малкъар театрны тарыхында тиширыуладан КъМР-ни халкъ артисткасы деген сыйлы атны жаланда Байзуллаланы Розагъа бергендиле. Ол кезиуге малкъар бла къабарты труппала энчи театрла болуп ишлей эдиле. Мен Розаны алгъышлагъанымда, ол а:

- Сау бол, Аминат. Болсада аллай сыйлы атны манга дери Кючмезланы Шарифагъа, Биттирланы Абидатха, Къудайланы Маржаннга, Махийланы Зоягъа берирге керек эдиле. Заманында эс бёлмедиле, кёллендирмедиле аланы. КъМР-ни сыйлы артисткасы дегенден ары ёсдюрмедиле бирин да. Фахмуларын, жашауларын да миллет искусствобузну айнытыугъа жоралап, онла бла жылланы къуллукъ этгенлеге кёпмю эди халкъ артистка дерге? Халкъыбыз а, сау болсун, суйгенди аланы.

Роза бла ушакъгъа кетсенг, аны айтханына угъай дерге къыйынды. Кеси, сёзю, иши да кертидиле да, андан. Ол бу спектакльде игирек, мында

уа осалыракъ ойнагъанды деп киши да айталмаз. Нек дегенде, ол хар рольгъа да жюреги бла берилип, жан салып, алай ишлейди. Таулу театрны оюнларында Байзуллаланы Роза къатышмагъаны алай кѣп туююлдо. Къайсы спектакльде да ол энчи сыфат къурайды - кесини къараучусу бла тубешиуге кѣлю бла хазырлана, Аллах берген чексиз фахмусуну юсю бла театрны суйгенлеге таза да зауукълукъ сыната...

Байзуллаланы Хусейни кызы Роза Къазахстанда Жамбул областны Красногорка элинде туугъанды. Орта школну, малкъар халкъ бери кѣчгенден сора, Търныаузда бошагъанды. Гитче заманында окъуна театрны, кинону бек суйгенди. Малкъар театрны артистлери Търныауузгъа ойнаргъа келселе уа, къоймай, анасын да биргесине спектакльге къараргъа элте эди.

Алай школдан сора анга бир ауукъну Търныаузда аз вольтлу аппарата заводда ишлерге тюшеди. Жюреги уа театрда эди. Аны себепли ол Нальчикде культура училищени театр бѣлюмоне киреди. Биринчи кюнден окъуна таулу кызыны фахмусуна Кърымшаухалланы Фариза Борисовна бла Солтан Азретович Теуважев энчи эс бурадыла. «Мен хар заманда уллу жюрек ыразылыгъым бла эсгереме Кърымшаухалланы Фариза Борисовнаны. Ол манга къуру сахна дерс бергени бла чекленмей, жашау дерслеге да юйрете эди, - деп эсгереде Роза студент жылларын. - Бек ыразыма анга, кѣп затха кѣзюмю ачханды. Адамны окъугъан заманында, жаш кезиуонде, акъыллы адам жолукъса - ол насыплыды. Мен Фариза Борисовнаны игилигин бир заманда да унутмайма».

Алай бла 1975 жылдан бери Роза миллет театрыбызда ишлеп келеди. Кючмезланы Шарифаны, Кючюкланы Магометни, Къудайланы Маржанны, Юсюпланы Хамитни, Токумаланы Раяны, Будайланы Ольганы эм башха белгили актёрларыбызны ол жюрек ыразылыгъы бла эсгериучюдо. Ала анга сакъ болгъандыла, сайлагъан усталыгъыны ахшы дерслерин кѣргюзтгендиле.

Минг артист бирден сѣлешсе да, айырлыкъса Розаны ауазын- жангылмай. Керек жерде жумушакъ, башха заманда уа, ролюна кѣре, кѣк кюкюрегенча эшитиледи аны ауазы, зал шоллугъун ала. Кѣзлеринде да керти къайгъы, керти бушуу кѣре, сен да жияйса, жарсыйса. Бирде къарасанг - чынтгы бийче, бирде - кюнсюз къарауаш, бирде уа - къара кийген ана - Байзуллаланы Роза ойналмазлыкъ роль болмаз деп келеди кѣлюнге.

«Дунияда кѣп эгечлери, къарындашлары болгъанладан башха, бир кишиге да сукъланмайма. Мен жангыз сабий болуп ёсгеним себепли болур алай. Сахна уа мени жашаууму насыбы болуп къалгъанды. Мен «ауругъан» этеме аны бла. Ол да Аллах берген къадарды. Биреу - бай, биреу - жарлы, мен а искусствону сюеме бек... Хар кимни кеси къадары, кеси насыбы...»- дейди Роза.

Жетишимге келир ючюн, фахмудан сора да, иш кѣллюнок, чыдамлыкъ, таукеллик да керекдиле. Роза уа аллайладанды. Усталыгъыны жашырынлыгъына тюшюнюп, аны магъаналы, берекетли этгенди, илмуда бир жангы зат ачханча. Сахнада, жангылмай, тюз жолну сайлай биледи. Аны къой, къарыусуз режиссёр бла ишлерге тюшсе, къурагъан сыфаты-

на кесини усталыгъын, сынаун да къоша, оюнну тийишли даражагъа чыгъарырга болушады. Актрисаны чыгъармачылыкъ ишинде Ф. Лорканы «Къанлы той» деген пьесасына кёре салыннган спектакльде Ананы сыфатын къалай ойнагъаныны юсюнден ара прессада кёп махтау рецензия басмаланнган эди. Нальчикде, Москвада да ол оюнну кёргенле жаш актрисаны фахмусуна сейир эте эдиле. Махтау салгъанлары бла бирге, хурмет сёзлерин да къызгъанмай эдиле.

А. Вольфсон а «Советская культура» газетде (1982 жылда, 7-чи октябрьде) фахмуну актрисаны юсюнден былай жазады: «... на первый план выходит подлинно трагический образ матери, прекрасно сыгранный Розой Байзуллаевой».

«Правда» уа ол жыл 15-чи октябрьде чыкъгъан номеринде искусство-веденияны доктору Г. Хайченкону оюмун басмалайды: «...Удача спектакля - блистательное исполнение роли матери актрисой Розой Байзуллаевой. Она захватывающе живёт на сцене горестями старой испанки, которую кровная месть лишила самых близких людей и которая существует в тревожном предощущении новой потери. Достоверная во всех нюансах сценического поведения, Р. Байзуллаева привносит в спектакль дыхание подлинной трагедии».

Алай бла, ара газетлени эм журналланы рецензентлери Байзуллаланы Роза айтхылыкъ актрисады, аны айырмалы фахмусу барды деп, бир ауаздан жаза эдиле. Ала испан драматург Лорканы пьесасында малкъар актриса, миллет театрны жаш келечиси, къалай ойнарыкъ болур деп, бютюнда сакъ къарай эдиле - бир чуруму уа къалай болмаз деп.

Экинчи жыл да (1983) малкъар труппаны артистлерин Москвагъа чакъырдыла. Ала анда «Шуёхлукъ театрыны» сахнасында ойнай эдиле: Тёппеланы Алимни «Коммунист» эм Ф. Гарсия Лорканы «Къанлы той» деген пьесаларына кёре салыннган спектакльлени. Бу жол да жыйылгъан эдиле бери ара прессаны келечилери. Не жазгъанларындан а юлгюге жаланда бир рецензияны келтирсек окъуна, тамам болур. «Театр» бек даражалы журналды. Анда ишлеген Н. Балашова журналны 1983 жылда февраль айда чыкъгъан номеринде былай жазады: «...есть в этом спектакле образ, определяющий, раскрывающий смысл спектакля, даже, пожалуй, подчиняющий себе развитие всех его событий. Это образ матери в исполнении Розы Байзуллаевой».

Трудно поверить, что роль матери (со всеми присущими старости приёмами - походкой, жестами, тембром голоса, сутулой спиной) играет молодая актриса. Перевоплощение настолько полно и органично, что созданный образ воспринимается как абсолютно достоверный, даже узнаваемый. Эта мать - реальная горянка, живущая незатихающей болью старых ран. И вместе с тем актрисе удаётся вписать бытовую достоверность своей героини - в общий философско-символический строй пьесы Ф.-Г. Лорки».

Башха журналла бла газетле да Розаны фахмусуну юсюнден тюз да ол халда махтап жазгъандыла. Ол а артистка ишинде уллу жетишимлеге жетгенине толу шагъатлыкъ эте эди.

Артистлик ишинде адам, ол не бу сыфатны аламан кыраяллыкыма деп, артык таукел болалмайды. Нек дегенде аны ишини жетишимине адамла багъа бичедиле. Артистге уа ишинде таукеллик, итиниулук керекди. Роза да ма аллай таукеллик бла кюрешеди - хар кыраган сыфаты да кесини энчи жарыгы бла, энчи кырамы, кылыгы бла кыйматлы бола. Аны этген иши адамланы эслеринде кылады, сахнада угъай, жашауда керти да болган затлача. Ара пресса окуна аллай бир махтау берген артистле алай кеп жокъдула бизни республикада.

Роза бюгюн да, фахму борчун толтура, сахнада ишлей келеди. Андады аны насыбы, - кесини ишин чынгты суйген, фахмусун кюнден-кюннге кючлендире барган, хар оюнда кыраучулары кыуандырган артистканы. Аны кесини кыраучулары да кепдюле - актрисаны ишин багъалаганла, жангы рольларын сакълаганла.

Анга фахмуну Аллах ёлчемсиз бергенди. Ол шартды. Болсада ол хар заманда кыйгылыды - ыразы болдулары кыраучула деп. Розаны бла кыраучуну арасында байламлык бир заманда да юзюлмегенди - ол искусствого жааны-кыаны бла берилгени ючюн, кыраучусун керек жерде кюлдюре, жилията да билгени ючюн, театрны суйгенле анга чексиз ырадыдыла. Кеп жылланы малкыар сахнаны бек жарык жулдузларындан бири болганы ючюн да, миллетине кыуланган, малкыар культурагъа эм искусствого уллу кюч салганы ючюн да.

Ма былай айтады аны юсюнден КъМР-ни халк артисти, белгили режиссер, СКГИИ-ни да профессору Кыулийланы Борис: «Фахмулу адамла кеп болмадыла. Бирин-экисин табарса. Ол экисинден бири Розача актрисаладыла. Мен бу сезлени таулуча айтмайма. Бир кыаум миллет театрда ишлегеним себепли, кеп актёр бла тубешгенме. Мен аны (актрону) миллетинден эсе, ишин билгенине бла кыалганына кырайма. Усталыгыны хар жашырынылыгына тышюнюп, аны илмугъа тенг эте билгенле бардыла. Роза сахнаны устасыды! Уллу актрисады! Мен бу сезлени кыайда да айталлыкыма, ала ючюн жууап туталлыкыма. Ол кыраучуну сейирсиндире, кыуандыра да биледи, бир адам да сансыз кыараялык тыююлду аны оюнуна».

Алайды оюмлары Розаны биргесине ишлеген башхаланы да: Кыулийланы Кыайсын атлы Малкыар кырал драма театрны директору Жангоразланы Мажитни, театрны артистлери Юсюпланы Хамитни, Бапыналаны Зарифни, Токумаланы Раяны, Текуланы Раяны эм башхаланы.

Жарык жулдузунг бир заманда да мутхузланмасын, хурметли эгечи биз Роза!

ЖАШАУУН ТУУГАН ЖЕРИНИ ТАШЫНА, СУУУНА ДА АТАП...

Бек фахмулу малкъар поэтледен бири Бабаланы Ибрахим (1936-2002 жж.) ауушханлы ма он жыл озду. Белгили, фахмулу да адамларыбыз бирден махтау салгандыла анга –закий Къайсын, Танзиля, Тёппеланы Алим, башхала да.

Ана тилибизни, таулу сёзню, малкъар поэзияны кючюн, татыуун чыгъаргъанладан эди ол. Аллай поэтле бардыла-сахнадан, артистча, назмуларын айта билгенле. Танзиля, Мокъаланы Магомет да алай. Ибрахим а сахначы поэт туююл эди, алай ол аны фахмусун аз да кем этмегенди. Биреу жыйылыуда сёлешалады, башхасы уа-угъай. Литературада, башха затда даулаш болса да, - Ибрахим аллай затлагъа къатышмагъанды. Анга да сейир этерчады. Алай аны жүрек къаны урмагъан назмусун тапхан а къыйынды.

*Угъай, мен да адamma-Адам
Къууансын деп тутхан ишимден,
Юйретип кетгенича атам,
Мен жарсый да билдим ичимден.*

*Жарсыдым-жолундан ажашып,
Акъылдан да шашхан адамлай,
Жылкычы къуш кече агъачда
Бош къычырмагъанын ангылап.*

86-87 жыл... Ма ол чакъда ауушхандыла, жарсыугъа, бизни бир къауум бек фахмулу поэтлерибиз-закий Къайсын, Ибрахим, Мокъаланы Магомет... Алай поэтни жашау, чыгъармачылыкъ да жолу, эштада, жаланда жылла бла тергеле болмаз-бийик поэзиясыны энчилиги, этген ишини даражасы, адамлыгъы да бирге тергеледиле. Ол миллетин, аны культурасын бек суйген, алагъа бек къайгъыргъан адам эди. Туугъан жерин, ата журтун да алай.

*Жерими ташлары ачырла,
Терсликни огъундан жыгъылсам,
Жарылгъан ташладан учарла,
Жумдурукъ маталлы жулдузла...*

*Мен ушай да болурма таиша.
Алай мен дуниядан жашырмам:
Барды, барды мени бир тасхам-
Оюлдукъ хунагъа жарашмам!*

**Таш туюнжен жеринде кьалгъанлай,
(Чапракьныча элтмез ючюн жел),
Мен кьаллыкьма санга кьапланып,
Атамы аягы басхан жер.**

Эсимден кетмейди Ибрахим бла бир тубешиуюм. Ол а кёп затны юсюнден айтады. 1986 жыл. Мен «Таулу театр болургъа керекди» деген статьям бла «Минги Тау» журналны редакциясына келеме. Ол заманда журналны баш редактору Ибрахим эди, аны орунбасары уа- Беппайланы Муталип. Эки поэт да, бир бирлерин ангылап, бир бирлерине таянчакъ бола ишлей эдиле. Статьямда миллет театрда болгъан уллу кемчиликлени бла терс затланы юслеринден айтыла эди (ол заманда театр А. Шогенцуковну атын жюрюте эди, анда ишлей эдиле эки миллет труппа да-малкьар бла кьабарты), хар миллет да кесини энчи театрында ишлерге керекди деген оюм айтыла эди. Оруслу театр М. Горькийни, кьабарты театр а А. Шогенцуковну атларын жюрютедиле, малкьарлыланы уа жокьмуду аллай сыйлы, айтхылыкь жашлары деп, юлгюге Кязимни, Къайсынны да атларын келтирип. Малкьар адабиятны бачамасыча, миллет театрыбызгъа да Кязимни атын атаргъа керекди деп, алай бошала эди статьям.

Айхай бир газет не журнал аны басмаларгъа унамадыла. «Минги Тауда» басмаларбыз деб а халны иги билген Беппайланы Муталип базындыргъан эди. Статьяны окьуп, Ибрахим сагышланды. Сора бизге кезиу-кезиу къарады.

-Тамата, сен бир ыйыкьгъа больничныйге кет да, санга сёз жетмезча болсун, мен чыгъарайым аны. Мени ишден кыстасала да хата болмаз, сен а ишингде кьалыргъа керексе,- деди Муталип.

Ибрахим бизге, тынгылагъанлай, дагыда кезиу-кезиу къарады.

-Мен а бёрк киймеймеми да башыма? Сора мен бир жары нек бугь-аргъа керекме?-деп тохтады.

Ичиче кьоркьуу кирди. Алай айтып, чыгъармай кьояр деп. Сейир да туйюл эди 1985-87 жыллада аллай затланы юсюнден жазаса деп ишден кыстагъанлары бла чекленмезликлери да... Статья чыкьды, дауур да кьозгъалды. Насыпха, обкомну агитация бла пропаганда бёлюмюню таматасы Зумакьулланы Мустафаны жашы Борис ол статьягъа эс бёлдю, мени бла, журналчыла бла да сёлешди. Хар сёзюгюз кертимиди, жууа-плымсыз аны ючюн деп да сорду. Театрдагы халны игирек тинтигиз деп, бу ишге республиканы ол замандагы культура министри Хабас Келеметовну да кьошду. Мен а театрдагы проблемаланы юсюнден дагыда жаздым. Ала «Минги Тауда» чыкьдыла. Сора обкомну бюросунда къарадыла бу ишге. Анда тюз оноу этгенлерин да заман кеси кёргюзтдю. Ма алай бла ишлеп башлагъанды 90-чы жыллада Къайсынны аты аталгъан энчи малкьар кьырал драма театр.

Андан бери кёп кере сагыш этгенме: Ибрахимни бла Муталипни ол батыр атламлары болмаса, статья чыкьмаз эди. Ол басмаланнгандан ары да Зумакьулланы Борис анга эс бёлмей кьойса уа? Ким дау айталлыкь

эди анга? Аз зат жазмайдыла деп кьояргъа да боллукъ эди.

Ма ол юч адамгъа болмагъанча ыразыма мен. Айтханымча, ишлерине, къуллукъларына да кьоркьурча заман эди. Борис къатышмай а, культурабызда бир магъаналы иш да этилмегенине шагъат бола келеме мен. Аны юсюнден да керекли жерде заманында айтылыр. Ала бир заманда да махтанмагъандыла, кёкюреклерин да тьюмегендиле биз къаллай жигитлебиз деп... Хар адам жетген жеринде ишин алача тамамласа, миллет жумушубуз ахсарыкъ тьююл эди, жарсыубуз да азыракъ болур эди. Ма аллай адамладыла миллет культураны айнытханла, сыйлы ишлени этгенле, хурметге тийишлеле.

Алайды да, фахмудан, адамлыкъдан да юлюшлю эди Баба улу. «Мен кёп кере жазгъанма Бабаланы Ибрахимни юсюнден,-аны малкъар поэтлени ичинде бек игиге санайма. Ол биринчи назмуларын басмалагъанлай окъуна эс бургъан эдим анга. Ишексиз эди аны уллу фахмусу болгъаны. Ол поэзиягъа кесини энчи дунясы, сыфатлары, ауазы, хаты да башха тюрсюнлю жаш поэт болуп келгенди. Аны төрели болмагъан магъаналы оюмундан, сыфатны башха тюрлю бояула бла суратлай билиуонден, къарамыны башхалыгъындан, таукел, тап айтылгъан сёзюнден, назмуну «ауурлугъундан» таныргъа боллукъду. Ма ол затладан къуралгъанды аны фахмусу»,-деп жазгъанды Къайсын Ибрахимни юсюнден. Баба улуну ма бу тизгинлери да шагъатлыкъ этедиле анга. Нечик кючлюдюле, айырмалыдыла тенглешидирулери, нечик сейирдиле бу суймекликге аталгъан тизгинле.

*Тангны аллына сюелип,
Азан кьычырды назмум:
Кеч болма – озар суймеклик,
Кеч болма- озады насып...*

*Тейри жарыкъны тюшюрюп
Жерге кьоннган танг аязлай,
Болдум ауазыча тюшню,
Азан кьычыргъан ауазлай...*

*Сюйдюм – суймеклик кийирди
Мени бир такъыр дунягъа,
Жалан жюрегим да кюйдю,
Отха атылгъан дууалай...*

Оюмуну байлыгъына, сёзню хайырлана билгенине, фикирини жангъылыгъына сейирсинесе. Зумакъулланы Танзиля да бошдан жораламагъанды Баба улу Ибрахимге бу алаамат назмусун:

*Алтын устасы, ненча
Сёзлеринги сайладым,
Бриллиантлагъа ушата,
Сейирсинип къарадым.*

*Быллай бийик тизгинле
Тот, эски да болмайла.
Иелерине ала
Ёлюмсюзлюк къурайла.*

*Ангылагъан адамла,
Окъуй, насып сынарла.
Ангыламагъан кёзле
Мияламы сунарла?-*

*Дей терен сагъышлада,
Окъудум китабынғы,
Ариу солдуун сезе
Сени таза жанынғы.*

*Кёп жылланы къыйналдым,
Фахмусузладан къоруй,
Сыйынғы бийик эте,
Ала тургъанда улуй.*

*Тёгерегинги сени
Ким болсала алгъанда,
Шинтигинг да, кюч ата,
Учхалай баилагъанда,*

*Аякъларын бек этип,
Олтуртдум шинтигинге,
Кир кьонмаз кибик этип,
Ол таза этегинге.*

*Мен а махтауну салдым,
Аямай жюрек кючюн,
Жашауда бир адамгъа
Хатанг тиймеучю ючюн.*

Назмучулукъдан тышында да ол кёчюрмеле бла да кюрешгенди. Пушкинден башлап, Есенинге дери орус классиканы сейир чыгъармаларын Ибрахим малкъарча «сёлешдиргенди». Аны кьой, Пушкин не Есенин кеси олтуруп, назмуларын тауча жазгъанча кёчюралгъанды. Назмуну макъамын, жигин, атлашын, хауасын да сакълай билгени бла да сейирлидиле Ибрахимни кёчюрмелери. Есенинни «Шаганэси» анга шагъатлыкъ этеди.

*Шаганэ, сен мени Шаганэм!
Шималдан болгъаным ючюннге,
Хапарын айтайым ёзенни,
Ай тийген будайлы жерими.*

*Тюзлени айы жер жюзюнде,
Шаганэ, сен мени Шаганэм!*

*Шималдан болгъаным ючюннге,
Не ариу да болсун Ширазынг,
Шо андан кем туююлдо Рязань,
Тюзлени айы жер юсюнде.
Шималдан болгъаным ючюннге.*

*Хапарын айтайым ёзенни:
Будайданды чачым-будайны-
Сюйсенг-ор, гюлте эт да, байла,
Ачытмазса-тартып юзгенде.
Хапарын айтайым ёзенни.*

*Ай тийген будайлы жерими
Сен билirse бурма чачымдан,
Кюл, ойна, чыкъ къайгъы чарсындан,
Эсге салма жалан жюрекге
Ай тийген будайлы жерими.*

*Шаганэ, сен мени Шаганэм,
Барды къыз Шималда да –сени
Кесинге ушагъан-бир сейир.*

*Унутмаз эсе уа ол мени...
Шаганэ, сен мени Шаганэм...*

Бир кере окъугъанлай, унуталмайса бу тизгинлени. Хар сёзю бир аламат жангы макъамча къозгъайды жюрегинги.

Адабиятха салгъан уллу къыйыны ючюн Бабаланы Ибрахимге «КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген сыйлы ат берилген эди. Ол республиканы Къырал саугъасыны да лауреаты эди. Фахмусуну байлыгъы эм бийиклиги бла ол халкъ поэти болургъа да тийишли эди. Аны басмаланнган китаплары да анга шагъатлыкъ этедиле: «Малкъар балладасы», «Жетегейле», «Элия бешик», «Ара боран» «Туугъан ташым» эм башхалары.

Жашаудан замансыз кетгенликге, уллу фахмусу бла миллет культурабызны дайым байрамлы этеди ол. Ыспас эте, сейир эте къууанабыз, аны окъуй. Не уллу миллетни литературасын да къууатлы этерикдиле аны назму китаплары. Ала бизни миллет байлыгъыбыз болгъанлай къаллыкъдыла-таулу поэзияны бийиклик байрагъын кишиге да ычхындыртмай.

Ибрахимни юсюнден эсгеруу сёзюмю уа аны арт жыллада жазгъан, осуятха ушаш назмусу бла бошаргъа сюеме.

*Биягы мен жолга атландым.
Не кайтырма андан, не кайтмам,
Эсгерирсиз мени, атамы
Ныгышда эсгергенча кьартла.*

*Да айтырсыз мени жашыма-
Бек сюе эди деп жашарга,
Китабын да санга деп атап,
Чыгьарлыкь эди дерсиз артда.*

*Жашауун да туугьан жерини
Ташына, сууна да атап,
Аланы суйгенлей жюриюген
Эди дерсиз кьайда да атанг...*

Малкьар поэзияны бийик кёгюнде аны жарыкь жулдузу жаннганлай турлукьду.

ЖИГИТЛИКДЕН ТОЛГЪАН НАЗМУЛА

Кьабарты-Малкьарны халкь поэти, Кьырал саугьасыны да лауреаты Отарланы Керим (1912-1974 жж.) туугьанлы бу кюнледе 100 жыл болады. Ол уллу, бек фахмулу поэтлерибизден бири болуп, малкьар поэзияда кесини айырмалы ызын кьойгьанды. Кязим, Керим, Кьайсын, Танзиля деп, уллу хурмет бла биринчи аланы атларын да андан айтабыз.

Керим малкьар адабиятда кесини энчи, сыйлы жерин да алгьанды. Хар тизгини жюриегинги кьозгьай, эсинги бийлей. Анга кёп жашарга тышмегенликге, ол чынтты поэзиясы бла атын ёлюмсюз этгенди.

Отузга жууукь китабы чыкьгьанды Керимни: «Жолла», «Сагьышла», «Туугьан жерим», «Жылла», «Сынла», «Заманны ауазы», «Танг жулдузум» эм башхалары. Кеси саулукьда 60-чы жыллада «Сайламаларын» да чыгьаргьан эди ол. Москваны китап басмаларында да орусча бир кьауум китабы басмалангьанды. Ала да поэтни жетишимини, фахмулулугьуну юсюнден айтадыла. 1995 жылда уа Москвада жашагьан кьызы Римма атасыны бек иги назмуларын жыйышдырып, «Дуния тынчлыгьын тилейме кьадардан» деген аты бла Нальчикде атасыны тынгылы китабын чыгьаргьанды.

Отар улу да, Кязимча, Кьаясынча, хар сёзюне магьана бере, хар сёзю

жюреги бла ётноп, алай жазганды. Бек жашлай окъуна андан айтылган болур эди аны аты. Алай жашауу кыйын болганды, ким да жарсырча. Ата журту ючюн сермеше, бир бутун анда кыюуп, юйюне кыяулу болуп кыйтханды. Алай анга да, халкыбызны башха жигитлеринеча, бет этмегендиле-аны да кёчюргендиле Орта Азиягъа. Эки абадан кырын-дашы душман бла сермешде жоюлуп, Керим а фронтдан сакъат болуп келгенликге, учузлукъну, зорлукъну, сыныкълыкълны да сынаганды. Кюйюклюден толу назмулары да анга шагъатлыкъ этедиле. Эштада ма аллай бушуула кысхартхан болур эдиле аны жашауун. Дагъыда аны къадарында мени жарсытхан бир шартны не унуталмайма, не ангылаял-майма-Керимге (сакъат адамгъа!) Нальчикде фатарны 5-чи этажда нек берген болур эдиле?! Энишгерекде нек табылмаганды анга бир жер? Билмейми эдиле ол таякъ бла жюрюгенин да? Хар жол сайын, атлаууч-ладан тюше не ёрге мине, кыйнай болмазмы эдиле аны ол сагъышла?! Къум ёзеннге, белгисизликге кысталгъанында, анда ахсай айланганы, кюйгени азды дегенча...

Отарланы Керим 1912 жылда Гюрхожанда (шёндоюю Тырнаууз) тууганды. Анга жыл да толгунчу, атасы ёледи. Анасы уа кеси ёс-дюреди юч жашын да, кече-кюн демей ишлейди, аланы аякъ юсюне салады. Нальчикдеги тёртжыллыкъ школну, Нальчикдеги педтехникум-ну, медтехникумну да бошاپ, устаз болуп ишлейди. Назмула да жазады. Биринчи назмусу 1930 жылда басмаланады. «Назмула бла жырла» деген биринчи назму китабы уа 1938 жылда чыгъады. Фахмулу, оюмлу да жашны олсагъат эслейдиле. Аны себепли болур эди 1938 жылда Керимни Къабарты-Малкъарны Жазычуларыны союзуну председателине салгъанлары да. Анга ол заманда жаланда 26 жыл бола эди. Ол къул-лукъда Керим 1941 жылгъа дери ишлегенди, урушха кетгинчи.

Белгилисича, поэтни урушха жораланган лирикасы бла кёчгюнчю-люкге аталган назмулары бютюнда кючлюдюле. Аркъа жиклеринги титиретедиле аны ачыкъ, керти да назмулары. Манга не айтырла, башыма палах келтирirme деп кьоркъмаганды, жаз тилни хайырланып да кюрешмегенди. Туугъан жерибизге кыйтханлыкъгъа, дау айтырыкъ-ла, терслерикле да топпа-толу эдиле. Жокъ эди эркинлик чуу этерге, кёчгюнчюлюкню сагъыныргъа окъуна. Озгъан ёмюрню 1985-90-чы жылларында башлагъан эдиле аны юсюнден ачыкъ айтып. Басмаларгъа жарамагъанлыкъгъа, поэтле уа жазгандыла. Юйлерине келип кьармар-ла, табарла да аллай жазууларын, биягъы зорлукъну тили бла тутарла деп да кьоркъмагандыла. Керимни аллай назмуларын сакълап, кызы Римма «Дуня тынчлыгъын тилейме къадардан» деген китапны алай чыгъарганды.

***Жилягъан а ким эди?-Тюзлюк ючюн
Урушда ёлген жигитлени
Ёксюзлери, туллары, терслик кючю
Ууатханланы жюреклери.
Бары да, кесим этген айып ишлей,***

**Турады, бой салмай заманга.
Бары да кёз аллымда ачы тюшлей
Къыйнайды, тынчлыкъ бермей манга.**

**Ол кюнде, терсликге жалынчакъ бола,
Жунчугъан эдиле ныгъышла...
Мен, озгъан жауунну жамычы бла
Къуугъанча, этеме сагъышла.**

Неда бу тизгинле уа? Жюрегини къаны бла жазгъанчады поэт хар сёзюн. Хар харфы зорлукъгъа, терсликге къарс къакъгъанлагъа налат береди.

**Къыргъыз жери! Насып угъай, палахла
Бизни санга къыйын кюнде этдиле.
«Терсликни кечме!»-дей къартла Аллахха,
Ёксюзле атындан тилек этдиле.**

**Терлигибиз болмагъанлай, аманлап,
Бизни кёп къыйнадыла терсликчиле.
Жаныуарла туююдюле адамла,-
Ышыкъ бердиле, ишни тюзюн биле...**

**Бизни чакъырадыла тауларыбыз.
Тюзлюкден мингле жол къагъыт алдыла.
Жерибизге къайтабыз сауларыбыз,
Ёлгенлерибиз а сенде къалдыла.**

**Баиша зат тергелмей къалды да, мында
Ала терсликни къурманы болдула.
Ала санга салгъан къыйынларында
Къабыр орунга эркинлик алдыла.**

Керимни быллай назмуларын сансыз окъургъа онг жокъду. Эсимдеди Акъ-Сууну 15-чи номерли орта школуна малкъар тилден бла литературадандан устазы Жаболаны Борис Даутовични, Керимни кечгюнчюлюкге аталгъан назмуларын дерсе окъуй тургъанлай, кёлю толуп къалгъаны. Бир ауукъну тынгылап, сора эки кёзюн да сыйпап, бизден, сохталарындан да кечгинлик тилеген эди. Ол бушууну теренлигини къыйырын биз сабийликден ангылаялмадыкъ, алай устазыбызны кёлю толгъанда уа, шыбыртсыз олтургъан сабийле аны жюрегибиз бла сездик. Дерс бошалгъанлай а, биз, жокку-жокку болуп, жангыдан окъургъа, ангыларгъа, сезерге кюрешдик устазыбызны кёлюн толтургъан тизгинлени. Поэт халкъыны ич сырын, къайгъысын, энчилигин, сезимин да туурагъа чыгъаргъан адамды. Аны себепли сюеди аллай поэтни халкъы, аны себепли ёхтемленеди аны бла. Керим аллай поэт болгъанын а биз ол

дерсен сора ангылаган эдик. Устазыбыз да, республикада да аты айтылган, бек кючлю устаз эди. Школда драма кружок ачып, ол бизге ана тилибизни бютюнда бек суюдюрген эди. Хар дерсибизден бир жангы затны ачыкылай, сейирибизни кюзгый билгенди.

Отарланы Керим назмуларын уллу кишилик даражада жазганды, бир затны сыйдамп, бош сёз жазып кюрешмегенди. Назмусу бла терсликни тюзетирикча, алай эди сёзю. Гитче назму болганлыкыга, магъанасы уллу болуп, бирде ала драмага окъуна тенг болуп кыаладыла. Анга поэтни кёп назмулары шагъатлык этедиле: «Чеченлини ийнеги», «Чеченли къарт», «Таулу бла комендант», «Таулу жашчык», «Сазбет кызчык», «Къарачай къабырла» дагыда башхалары. Жюрегинг эрий окъуйса аланы, тюз да ол ишле кёз аллынгда бола турганча.

Кантда комендантха келгенди таулу:

-Анда эле турады,-дейди,-анам,

Манга ары пропуск беригиз, табу!

-Келирсиз,-дейди комендант,-бир айдан.

Иш айдан -айгъа атыла, жюрюп кёп,

Таулу ахырда жыл оза келгенди.

-Тохта, ол энтта ёлмегенмиди?-деп,

Комендант къарнындан тутуп кюлгенди.

Аллай къатылыкны, аллай кюйсюзлюкню, огъузсузлукъну алай суратлар ючюн ол зорлукъну, артыкылыкны ёртенинде кюерге керекди. Поэтни жюреги уа кёп затлагъа кюйгенди, азап чекген халкына, битеу да кёчгюнчулеге да жарсыганды. Андан туугандыла «Къарачай къабырла», «Чеченли къарт да», алагъа ушаш башха бушуулу назмула да.

Керимни иги таныганла айтыр сёзюн артха салмаганды, ачык адам болуучу эди дейдиле. Жашауунда хар атламы бла анга шагъатлык эте келгенди. Сёзсюз, аллай адамны фахмусу да анга кёреди, сёзюню кючу да алай ауурду. Аны кёзбаусуз, керти сёзлю назмулары малкъарлы окъуучуну эсинден кетерик туююлдюле. Жашауу алай салкынлы, бушуулу да болганды аны-жашлай окъуна урушну отун сынап, анда санындан кыяулу болуп, аны юсюне да сюргюнню азабын сынап. Бери къайтхандан сора да халкыны эркинлиги ючюн кюрешгенди: кимге паспорт бермей, кимни ишге алмай, кимни юйюне не элине кюймай... Аллаи чырмаула тууган жерлеринде да апчыта эдиле таулуланы. Керим а эки тыягына да таяна айланганды, тюзлюкню тохташдыра. Аллаи затлагъа ол тёзюп, тынгылап турмазлыгы баям эди. Керим сынаган кыйынлык бек кёпдю бир адамны жашауна – андан кетгенди ол бу дунядан замансыз.

Замансыз кетдинг, зауаллы Керим.

Чум чыхырча, бушууум сууумай,

***Чал тенгизлей чайкъалады кѐлюм,
Бар жарсыуларым ары сыйынмай.***

***Чайнатдың сен чайырны ачысын,
Аллай ачыу сынамасын таиш да,
Сени кыйнаған, мени ачитхан,
Хыянаты жетген къарт да, жаш да,-***

деп жазғанды поэт Мокъаланы Магомет 1977 жылда Керимге атаған «Сени эсгере турама» деген назмусунда. Жашау жолун жарыкъ, суй-меклик назмула бла башлаған Отар улу, кыралы сынатхан азапны отунда кюе, батырлыкны, кишиликни, тюзлюкню поэзиясына кѐчюп, ахыр кюнуне дери анга кертгичилей къалғанды. Миллет адамы болғанды, халкъына кыйгыргған. Малкъар адабиятны уа бек жарыкъ жұлдузларындан бири болуп, бийикден жарытады-чынты поэзияны ёлюмсюзлюгюн кѐргюзте. Адамлыкны, кишиликни, батырлыкны да.

БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ.

БЮГЮЛМЕГЕН, ТЮЗЛЮКДЕН ТАЙМАГЪАН ПРОКУРОР

Сарахов Александр Аюбович Терк сууну жагъ-асында Тёбен Курп деген элде туугъанды. Элни аты Курп деген тагы суучукъну аты бла айтылгъанды. Революциягъа дери Къабартыда белгили бий, кесини халкъына, Россей кыралгъа да тюзлюк эм кертчилик бла къуллукъ этген Ахлов деген адамны атын жюрютгенди. Совет власть келгенден сора Ахловланы тукъумларын кзурутханды. Бу артыкъ бай элге саналмагъанды, алай ишлерге эринмеген хар юйюр да къолайлы жашагъанды. 1920 жылдан, артыкъда коллективизациядан сора эл арталлыда жарлыгъа айланганды. Адамланы къолларында болгъан битеу ырысхылары сыйырылгъанды. Тёбен Курп кеси да Ингушетия эм Север Осетия- Алания бла чекдеди.

Александрны атасы устаз болгъанды. Эл устазны хакъы юйюрню кечиндирирге кючден жетгенди. Анасы биринчи кюнледен окъуна колхозда ишлегенди. Ингирикде ликбезге жюрюп, окъургъа, жазаргъа юйренгенди.

-Ол заманда, 1935 жылда,- деп эсгереди Александр,- атабызны Мал-гобек элде ишлерге кёчюредиле. Бу къабарты эл да, Тёбен Курпча, Курп районнга кире эди. Район ара уа анда кёбюсюнде немециле жашагъан Гнаденбург элде эди. (Ол бусагъатда Осетияны Виноградное элиди). Алай анда бизге эки жылдан кёп туругъа тюшмеди. Билим бериуню наркомуну буйругъу бла атабызны Эски Лескеннге жибередиле. Лескен район ара да анда эди. Ол кеси да уллу эл эди. Биз а сейирлик, огъурлу адам Табухов Темиркъанны юйюнде фатарда жашагъанбыз. Атамы тилеги бла 1939 жылда Лескен районну Огъары Аргудан элине башланган класслагъа устаз этип иедиле. Андан сора бизни юйюрге битеу палахла башланадыла. Ол жаланда бир орамы болгъан, къалын агъачны ичинде терен къолда орналгъан гитче элчик эди. Гитче школчукъ алгъын анда юй къанатлыла тутхан немецли предприниматель Райзманланы межамында эди. Анам - Жамбикланы тукъумуну къызы Куну мында да «Красный кабардинец» колхозда ишлерге барады.

Гитче Александрчыкъны атасы биринчи классха элтеди. Анга жаланда алты жыл бола эди. 1942 жылны жаз башы. Уллу Ата журт уруш къаты баргъан, хар юйюр да ол бери жууукълаша келгенин сезгенлей тургъан кезиу. Халкъ сагъайып, школну классларыны терезелерини энине, узунуна да къагъытла жабышдырылып, жабылып эдиле. Аны директору Жамалдин Бжедуговну фронтха ашырадыла. Аны жууукълары уа, къатыны бла къызы директорну жерин алыр ючюн урушха жибертдиргенди деп, Александрны атасы Аюбну терслейдиле. Алай башланган школну

устазыны аллай байламлыклары болмаганды. Андан сора да Аюбха директорну кьуллугьун ал дегенлеринде, ол арталлыда унамаганды. 1942 жылны кюз артына - немецлиле Къабарты-Малкъаргъа келир заманнга, Бжедугов кеси да юйюне кьайтхан эди. Фронтда ауур жаралы болганы ючюн эркин этгендиле деген хапар айтып. Ол кюнден сора Сараховланы юйюрлерини тынчлыгы кьуруйду. Ол бу юйюрге дерт тутуп, ачыкь, жашырын халда да аманлыкь этерге аямайды.

Тилчиле да аз тьуйюл эдиле. Полициячыла уа бош турмайдыла, кеслерин танытып башлайдыла. Немецлиле адамланы Аргудан - Нальчик жолну ишлетирге, кьобюсюнде уа совет властьха тюз кьзден кьарагьанланы айырып сьургендиле. Самгуров бек алгъа ары Александрны атасын сьургенди. Бжедуговха уа тиймегендиле. Саулугьу осал, кьарыусуз Аюб керки бла бузлагьан жерни кьазалмаганды, таш ташыялмаганды. Онгуз болуп, ишлерге унамаганды. Полициячыла, немецлиле да анга аямай аман айтып кьычыргьандыла.

- Эй, большевик ит! - деп жаныгьанды Тьёбен Аргуданда жашагьан полицай Рамазан Катинов, кесини карабинин кьолуна алып. - Мен сени ишлерге юйретирме. Совет властьха сыртынгы гуппур этгенсе, жангы властьха уа бой салыргъа сьоймейсе, хайбуан!

- Ур да ёлтюр, итден туугьан ит! - деп жууап этгенди Александрны атасы Аюб, сатхычны тюзюнлей кьезоне кьарап. - Мен сенден кьоркьмайма, ишлеген а этерик тьуйюлме.

Кьутургьан Рамазан ушкокну жерлеп, быргьысын Аюбха бургьанды. Палах башланыргъа аздан кьалады. Аланы кьоншулары, тауушлукь адам Эльдар Урусов, керкиси бла хыны узалып, ушкокну быргьысын ёрге бурдурады, атылгьан окь кькге учады.

- Рамазан, кишиге тьок тенгли хатасы жетмеген бу устазгъа кьанынгы бош кьыздырып кьорешесе. Кьанынгы суут. Муну не хатасын кььргенсе? Ол бизни сабийлерибизни окьутханды, аны ючюнмю ёлтюрюрге кьорешесе? Уялгьан эт.

- Ауузунгу кьыс! - деп кьычыргьанды Самгуров, сора полицейле жазыкь Урусовну ортагъа аладыла. Аны Мурат Ивановну юйюнде тох-ташхан немецли комендатурагъа алып кетедиле. Кьамичи бла 50 кере ургьанларындан сора, подвалгъа атадыла.

Анда он кюнню тутуп, азып, аманнга кетген Эльдарны юйюне жибередиле. Ол кюнден сора, кьеп да бармай, бизни аскерлерибиз ызларындан кьыстау болгьан гитлерчиле башларын алып кьачадыла. Аюб бла Эльдар аманны кебинден алай бла сау кьалгьандыла.

Александрны хапарына кьере, немецлиле кьысталып, бир жыл чакьлы озгьандан сора, биягьы жаулукь этген Бжедуговну тили бла НКВД-ны органлары Аюбну тутхандыла. Жай каникулланы кезиуюнде Александрны атасы Тьёбен Курпда жууукьларына баргьанды. Бир ай, эки ай озады. Жангы окьуу жыл да башланады. Атасы уа кьайтмайды. Анасы тынгысыз болады. Сабийлени кеслерин кьоюп, Куну узакь элге жаяулай кетеди. Бир ыйыкьдан сора кеси жангыз кьайтып келеди. Жууукьлары Аюб алада жаланда алты кюн туруп кетгенин, алгъа Нальчикге барып,

сабийлеге да бир затла алып, юйге алай къайтыргъа айтханын да билдиредиле.

Атасы Нальчикге уллу кыйынлыкъ бла жетгенин, анда уа аны НКВД-чыла тутуп, азап чекдириучю подвалгъа атханларын кёп жыл озгъандан сора билгенди Александр, юйдегилери да. «Алай бла - деп кючсюнеди жетмиш алты жыллыкъ юрист,- къарап-къарагъынчы биз халкъны душманыны сабийлери болуп къалгъан эдик. - Атам сынагъан кыйынлыкъланы юсюнден жазсанг, сау китапха да сыйынырыкъ туююлдуле. Бек сейири уа - атабызны тутханларыны, анга сюд этилгенини юсюнден бизге бир зат да билдирмегенлери эди. Бизге бир жан да келмеген эди, юйюбюзню тинтмеген эдиле, анабыздан неда къоншуларыбыздан бир зат да сормагъан эдиле. Архивде табылгъанларына кёре, терслеу Жамалдин Бжедуговну, аны къатыны Хакуцаны бла эгечи Баринаны айтханларына кёре къралгъан эди. Соруу этиуню дагъыда юч протоколу бар эдиле. Алай аланы аз да тюз затха санарча туююл эди. Хазеша бла Хакяша Ханиковлары орусча бир сёз да билмей эдиле, къара танымагъан адамла эдиле, элден бир заманда да бир жары чыкъмагъандыла. Аланы айтханларыны Бжедуговланы айтханларындан бир башхалыгъы жокъ эди. Жамалдин Бжедуговну айтханын этип, протоколгъа крестикле салгъандыла, не жазылгъанындан а хапарлары болмагъанды. Атам Караганда шахарны къатында Спасский посёлкада сегиз жылын лагерьде ётдюргенди. Аны Туугъан журтха сатхычлыкъ этгенсе, къралгъа къажау агитация бардыргъанса деп терслегендиле».

1945 жылны кюз артында Сараховланы юйюрю Аргудан элге кёчеди, туруп жерлери болмай, фатарда кечинедиле. Уруш бошалгъанын да Александр анда биледи. Анасы аны орта школгъа элтеди, алай директор хар затны да, айхай да, бек алгъа атасыны юсюнден сора кетип, алыргъа унамайды. Бир жыл озгъандан сора Куну, тарыгъыргъа барлыкъма деп, къаты болады, жашны школгъа алай бла аладыла. Кеси уа анда уборщица болуп ишге тохташады.

Александр школгъа, тенглерине да терк юйренеди, аны кесин да ариу кёредиле. Бирге окъугъанланы кёбюсю андан иги да абадан эдиле. Алтынчы классдан сора Таймураз Боциев — дюгерли жаш аны бек иги шуёху болгъанды. Классда математикадан бла геометриядан экисине жетген болмагъанды. Устазла аланы юлгюге келтиргендиле. Школну къабыргъа газетин чыгъарыуну да алагъа ышангандыла. Ала къатышмай, школда бир зат да бардырылмагъанды. Сталин атлы колхозну парторгуну тилеги бла мында да экиси къабыргъа газет чыгъаргъандыла.

Къарындашы бла эгечи школгъа жюрюп башлагъанларында уа, аналарына бютюнда кыйын болгъанды. Аны кесин да, уборщицадан кетерип, школгъа сторож этген эдиле. Ачлыкъ кирип, бек кыйналгъан, кесине да сууукъ ётюп, ревматизмден ауругъан 1947 жылны Александр бюгюн да унутмайды.

Республикагъа будай келтирип, аны колхозчулагъа юлешгенлеринде, Сараховланы юйюрлерине берирге унамайдыла.

- Халкъны душманларыны юйюрюню членлерине берилмейди. - Эл Советни председателини айтханы алай болгъанды. Тарыгъырга уа къайры баргъын, андан хайыр да жокъ эди.

Александр кесини шуёху Боциев бла бирге республиканы кинофикация бёлюмюню направлениясы бла Батайск шахаргъа барады. Анда жашны жашауну жангы кезиую башланады. Аны дагъыда бир игилиги – юйюрге аналары не къапдырады деп сакълагъан сабийледен бири энди аны къолуна къарамайды. Ол а Александрны бек къууандырады.

Кинемеханиклени школунда жаш кёп затха юйренеди. Анда ариу кёзден къарагъан ахшы, огъурлу устазла болгъанларын ол бююнлюкде да унутмагъанды, орусча сёлеширге да анда юйренгенди. Бу школну бошагъандан сора, аны 1952 жылда Къашхатауда район кинотеатргъа кинемеханик этип жибергендиле.

Жангы, 1953 жылда уа атасы тутумагъдан къайтады. Аны келирин а киши да сакъламай эди. Ол юйюрюн Совет районда кючден табады. Асыры къартдан аны халы адам танымазча эди. Юсю-башы да тозурап, зыккыл кийимлери, къолунда таягъы бла келгенди. Кёзлери тереннге, бети да аманнга кетип, сакъалы да ёсюп. Анасы Куну жилияды. Сабийле уа не болгъанын ангылаялмайдыла. Александрны къарындашы бла эгечи уа аталарын таныгъан да этмей эдиле. Энди юйюр, бешелуен болуп, бир гитче отоуда жашайды. Тамата жашларыны аз хакъы бла аманны кебинден кечинедиле. Ол эртгенликде школгъа жюрюйдю, ингриликде уа ишине. Алай бла Совет поселкада (Къашхатаугъа алай айтыгучу эдиле) он классны бошагъанды. 1957 жылда аны культурада ишлеген бек игилени санында Москвада битеусоюз кенгешге жибергендиле. Андан къайтхандан сора Сараховну «Путь к коммунизму» деген район газетни корреспонденти, тилманчы да этип, ишлерге алгъандыла. Ол кезиуде малкъар халкъ да туугъан журтуна къайтып башлайды. Аллаи аты бла газет къабарты эм малкъар тилледе чыгъа эди. Аладан бирини атын тюрлендирирге тюшеди.

Район газетде Александр бла бирге Къулбайланы Алий да ишлеп башлайды. Ала терк окъуна шуёхла боладыла. Бююнлюкде да, бир бирни унутмай, тюбеше, саулукъ-эсенлик соргъанлай турадыла. Районда Александр Аюбовични бек суйгендиле. Тюз адамла да, къуллукъалары болгъанла да уллу намыс - сый бергендиле, аны аты къуруда махтау бла айтылгъанды. Ол затха уа Сарахов: «Мен эте билмеген, мени къолумдан келмеген зат жокъ сунуп, асыры бек махтаидыла», - деп, алай къарагъанды. Къулбайланы Алий айтханнга кёре уа, Александр мотоциклини жюрютюрге, сурат алыргъа, эски радиоприёмникни бузулгъан жерин къурашдырыргъа, электричество бла кюреширге, дагъыда аллай башха затлагъа устады. Районда бир тюрлю тапсыз иш болса, прокурор неда милицияны таматасы, криминалистнича, аны биргелерине элтгенлери да андан болгъанды. Ол а суратха алгъанды, схемаланы жарашдыргъанды, ала айтхан башха жумушланы да тамамлагъанды.

- Мени 1958 жылны жаз башында партияны райкомуну къурау бё-

люмюню таматасы Насталаны Магомет кесине чакъырып, былай айтады,- деп эсгереди Александр,- биз сени Саратовну юристге хазырлагъан институтуна окъурга жиберирге оноу этгенбиз. Битеу керекли документлени теркирек жыйып, бери келтир. Мен а, не айтырымы билмей, сын къатып къалама. Аллаи институт болгъаныны юсюнден аз да хапарым жокъ эди. Экзаменлеге тынгылы хазырланама. СССР-ни историясындан Магомет алгъадан окъуна менден «экзамен алады». Ол СССР-ни историясын да, КПСС-ни историясын да уста биле кёре эдим. Аны «экзаменени» институтха кире туруп, манга уллу хайыры тийген эди. Алай бла Саратовха кетеме. Бизни юйюр а Аргуданнга кечген эди.

1963 жылда 27-чи декабрьде Александр, диплом къоллу болуп, юйге къайтады. Жангы жылга уа, атасызлай, Аргуданда тюбейди. Республиканы прокурору М.Ансоков жаш юристни 1964 жылда 20-чы январьда Прохладный шахарны прокуроруну болушлукъчусу этип жибереди. Сарахов энди уа Василий Кольченко алапат адам эди, манга бек жарыкъ тюбеген эди деп, игилик бла эсгереди. Артда аны Нальчикни прокурору этген эдиле. Бир жылдан сора Александрны республиканы прокуроруну уголовный- сюд надзор жаны бла болушлукъчусуну къуллугъуна салгъандыла.

Эки жылдан сора, 1970 жылны апрель айында, республиканы прокурору Александр Сараховну Терк районну прокуроруна кандидатурасын аны башчыларыны къабыл кёрюрлерин билир ючюн, ары элтеди. Ол заманда алай эди – райкомну биринчи секретары унамаса, прокурорну угъай, башхаланы да къуллукъга алыргъа жарамай эди. Аны аллында ишлеген прокурор айтханнга кёре, биринчи секретарь Елканова бир тюрлю законнга бой салыргъа суймеген къылыкъсыз тиширыу эди. Александр бираз тынгысыз да болады. Аны алайлыгы уа артда белгили болгъан эди. Саратовну юридический институтунда окъугъанында, Сарахов профессор А.Л.Ципкин, уголовный процесден лекция окъуй, былай айтычусун хар заманда да эсинде тутханды: «Не заманда да законну бир кибик хайырланыргъа жетишигиз. Ол барысы да толтурургъа керекли борчду. Керексиз хапарлагъа, айтылгъан сёзлеге кёре оюм этерге жарамайды, къачан да шартлагъа таяныгъыз».

1973 жылны январь айында партияны Терк райкомуну бюросуну кезиулю жыйылыуунда «40 лет Октября» колхозну баш зоотехники Хаути Ашхотовну ишине къарайдыла. Аны партиядан къыстаргъа, къуллугъундан да чыгъарыргъа, материалланы прокуратурагъа берирге дейдиле. Аны районда малланы саны болгъанындан эсе артыкъ кёргозютюлген отчётха къол салыргъа унамагъаны ючюн не амал бла да терслерге, алай бла уа ишинден, партиядан да къыстаргъа кюреше эдиле. Сарахов, алайда законнга терс келген иш этиле тургъанын кёрюп, бюрону членлерине: «Алгъа материалланы тынгылы тинтирге прокуратурагъа берип, Ашхотовну ишине андан сора къараргъа керекди», - дейди. Прокурор, ишни тюзюн тохташдырыр ючюн, колхозгъа следователь Баговну жибереди. Ол тууар малланы санына 58 мал артыкъ къошханларын ачыкълайды. Прокуратураны къуллукъчулары дагъыда районну

юч колхозунда аллай припискала этилгенлерин тохташдырадыла. Андан сора райкомну биринчи секретары Елканова Сараховха ёч болады, не да этип, аны райондан кыстаргъа керек эди. Прокурор бизни ишлерге кыймайды- деп, обкомгъа тарыгъады. Тюз ниетни, тюзлюкню жолун тутхан юристни Терк райондан кетередице.

Арта Нальчикни эки районнга бёлуп, Октябрь райисполкомгъа председателге Елканованы саладыла. Бу да Терк райондан аны кетерип, анга къуллукъ берир ючюн этилген иш болур эди, баям. Елканова кырал фатарланы сатып байыгъыр муратда хыйлалыкъ ишле бла кюрешгенин республиканы прокуроруну биринчи заместители Догъучаланы Юсюп бла Александр Сарахов (аны КЪМАССР-ни прокуратурасыны аппаратына кыйтаргъан эдиле) ачыкълагъандыла. Партия къуллукъчуланы арасында улутхачыгъа жакъ басханла, аны ариуларгъа кюрешгенле да бар эдиле. Болсада прокуратурада ишлегенле бу хыйлалыкъны ахырына жетдиргинчи тынчаймагъандыла. Елкановагъа сегиз жылны тутмакъда туругъа сюд этилгени битеу жамаутха белгили болады.

Прокуратураны органларында Сарахов 36 жыл ишленди. Ол заманны ичинде кёп тюрлю аманлыкъ ишлени бла хыйлалыкъланы ачыкълагъанды. Анга уа аны кечмегендиле. Партияны обкомуну башчылары, бек уллу къуллукълары болгъанладан башлап, башхаларына дери да, аны ууатыргъа, сындырыргъа, малтап, жокъ этерге кюрешгендиле. Къуллукъларындан тюшюре, кыыстай баргъандыла. Республикалы прокуратурадан Нальчикде район прокуратурагъа, прокурорну болушлукъчусуна дери тюшюргендиле, ала да аз болгъанча, ишден кыыстагъандыла. Не да этип, аны къркытургъа, бир жерге да тарыкъмазча этерге кюрешгендиле. Телефон бла юйюне сёлешип, жаныгъанла да болгъандыла. Ётюрюклени кыурашдырып, республикалы газетде фельетонла да басмалагъандыла. Прокурор, тюзлюкню излеп, КПСС-ни Ара комитетине тарыгъуула, телеграммала ийгенди. Андан тюзлюк тохташдырырларына кереклиси кёргюзтюлген кыагъытла келгендиле. Сараховну республикалы прокуратурагъа кыйтаргъандыла. Алай тынчайыб а кыалмагъандыла. Анга кир жагъаргъа, аман атлы этерге не бек кюрешген эселе да, болалмагъандыла. Тюзлюк хорлагъанды. Ол а кертиси бла прокурорну уллу хорламы эди.

Законлукъну кючлендириуде кёп жылланы тюзлюкню жолун кыаты тутханы, тюзлюк бла ишлегени ючюн Александр Сарахов республиканы Парламентини Сыйлы грамотасы, «Россей Федерацияны прокуратурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген белги, «Законнга кертичилик ючюн» деген 1-чи даражалы майдал, 2009 жылда анга 75 жыл болгъаны бла байламлы «РФ-ни прокуратурасыны ветераны» деген майдал бла саугъаланганды. Аны аты 2011 жылда уа республиканы прокуроруну буйругъу бла КЪМР-ни прокуратурасыны Сыйлы кыангасына салынганды. Сарахов 1997 жылда пенсиягъа чыкъгъанды. Андан бери КЪМР-ни прокуратурасыны ветеранларыны советине башчылыкъ этеди. Республиканы прокуратурасыны 1924 жылдан бери тарыхыны музейин кыурагъанды.

Александр Аюбович Россейни жазычуларыны союзуна члениди. Кеси уста билген, кёзю бла кёрген шартланы бла архив материалланы хайырланып жазылгъан бир ненча китапны авторуду. Ала быладыла: «Схватка с призраком», «Роковая тайна», «Карточный дом», «Дело табака», «Судьба прокурора», «Опознание», «Расплата», «Война» деген эм башха чыгъармалары. Аны артыкдабек «Остров ГУЛАГ» деген документли повестине сейир этерчады. Анда урушну аллында жыллада партияны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары Бетал Калмыковну бла, аны айтханын этип, кёплеге зарауатлыкъ сынатхан НКВД-чыланы аманлыкъ, андан да озуп, мурдарлыкъ ишлерини юслеринден даулашмазча шартла бардыла. Автор Калмыковха эсгерте салыннганын терс ишге санайды. Сараховха дери бу темагъа тиерге бир киши да базынмагъанды. Бу китапда мурдарланы хаталарындан жалгъан, ётюрюк дау-терслеу бла Къабартыны, Малкъарны да билимли, тауушлукъ жашларындан кёпле жоюлгъанлары айтылады.

Хар неден да уллу ангылау, терен билими болгъан Александр Сараховну кёпледен айырма этген бир алаамат ышанын айта кетерге керекди. Ол а аны кылыгында, кесин жюрютююнде, этген ишлеринде артыгыракъда эсленнген -миллет айырыу деген затдан ахырыда кери болгъаныды. Аны алайлыгына авторну «Судьба прокурора» деген китабын окъусанг, бютюнда бек сезесе. Чыгъарманы аслам кесеги Догъучаланы Юсюпню юсюнденди.

Юйюрюню юсюнден айтханда, Александр Аюбовични юй бийчеси Лариса 1911 жылдан бери Нартанда участка больницы акушер-гинекологуду, бийик категориялы врачды, Къабарты-Малкъарны Сыйлы врачды. Кызы Мадина нотариус болуп ишлейди, кесини контору барды. Жашы Арсен Терк районда федеральный судьяды. Ала да Саратовда юридический институтну бошагъандыла. Туудугъу Марьяна уа анда ючюнчю курсда окъуйду. Бир юйюрден төрт юрист! Ала да, аталарыны, аппаларыны жолу бла бара, законлукъну сакълаугъа къуллукъ этедиле эмда этерикдиле.

***АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР,
КЪМР-ни сыйлы журналисти.***

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ

ЖАШЛЫКЪГЪА ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Повесть

ЖЕР ЭТЕГИНДЕ

- Сюрюнню сабийлери, мен мында туууп баргъанлагъа айтама, энди акъсакъалла болгъандыла, - деп башлады Хызыр мени сорууума жауап халда башлагъан хапарын кенгден келтирип. - Заман оза баргъаны къадар ала да аздан-аз бола барадыла, урушну ветеранлары тауусулуп баргъанча. Да къара. Къанлы къазауатдан сау къайтханладан энди ненча адам къалгъанды, бармакъларынг бла санап чыгъарыкъса. Сюрюнню ветеранларыны жазыулары да алай боллукъду, къарындашым, бир заманда ала да тауусуллукъдула. Аны бла кѣчгюнчюлюкню сагъыныу да къалыргъа, унутулургъа боллукъду. Ол себепден халкъыбыз кѣрген аллай уллу зарауатлыкъны юсюнден хар сѣзюбюз зарфха урулуп, келир тѣлюлеге къалыргъа керекди...

Мен, кечгинлик тилеп, Хызырны сѣзюн бѣлдюм да, кесини хапарын айтырын изледим.

-Алайгъа келе тура эдим, -деди ол, къарасындан эсе агъы озгъан къалын къашларын къол аязы бла акъырын сылай, - Къазахстаннга тюшген эдик... Таула теренинде, жер этегинде десем да, жангыллыкъ болмам, бир узакъ ауулгъа. Кийиз юйледен башха журт жокъ эди анда, бу мени болсун дерча. Ары дери биз кѣрмеген-эшитмеген затла эдиле да, аланы бизни тауларыбыздагъы кешенелеге ушата, сейир-тамаша эте эдик, былада къалай тура болурла бу харип адамла деп, кеси кесибизге сагъышлы сора.

Бизни юйюрню да келтирип, къыйырда къыстау саркъгъан черекге къарагъан индек башында жангыз кеси сюелген аллай бир эски «кешенени» аллында тѣккен эдиле. Эрттеден бери адам турмагъандан туююл эсе, тозурап эди, бир-бир жерлери ачылып, эски кийизлери тешик-тешик болуп, ичи да чычхан ийис этип.

Атам, анам да, тѣгерегине айланып, къарап чыкъдыла бу къужур журтну, биз да аланы ызларындан жѣбелей. Мудахдыла экиси да, не этебиз, къалай болабыз дегенча, бир бирлерине соруулу къарайдыла. Ата-ананы жүрек къайгъылары бизни сабий жүреклерибизде къаллай эсе да биз не болгъанын билмеген бир тюрлю адыргылыкъ сезимни къозгъагъандыла да, жиляргъа хаппа-хазырбыз. Бек гитчебиз а-Мухамматчыкъ: «Мен юйюбюзге барыргъа сюеме!»-деп сынсий эди.

Алай жунчуулу, армаулу болуп тургъаныбызны кѣрюп, тийреде

жашагъанладан бир ненча адам келдиле да, кийиз юйню ичине кирип, тегерегине-башына къарадыла. Не этерге керек болгъаныны юсюнден оноулашдыла да, мыртыскы ийиси кетсин деп, тешикли кийизлени алып, тышына чыкъдыла. Ызы бла кеслеринден жугарла, кюрекле, сибиртгиле, жюрютюлген кийизле келтирдиле. Эрлай тюбюн сыйпадыла, кийизлени алышындырдыла, от жагъаны къурадыла. Хапчук дыккыбызны жыяргъа болушуп, энди сау-эсен болугъуз дегенни айтып, кетдиле.

Тюзюн айтыргъа керекди адам. Биз бош гурушха бола эдик. Ала, кийиз юйле дейме. Адам сансыз этерча журтла болмагъанларына бара баргъан заманда тюшоннген эдик, - жауунну, сууукъну ётдюрмеген, къургъакны, жылыуну да сакълагъан мекамла болгъанларына.

Ариулугъуна да къарап тоймаз эдинг алайны къудуретини. Тегерегибиз уста суратчы ишлегенге ушагъан сыйдам гелеуло сыртла, аладан ёргеледе уа къыйырлары кёрюнмеген жайлыкъла къарлы бийиклеге барып тиреледи. Ауулну къыйыры бла артыкъ уллу болмагъан тау черек, чаришчи ат кибик, аууз кёмюк этип саркъады. Кесини уа сууу асыры тазадан тюз кюзгоге къарагъанча кёресе бетинги. Тюбюнде уа ала кюйюз жайылгъаннга ушагъан кёп тюрсюнлю ташчыкъла кёз жашча таза сууну тынгысыз саркъыуунда, алам жулдузларыча, ууакъ-ууакъ къалтырайдыла. Анда уа, бийикледе, Ала-Тауну акъбаш тёпелери жютю чукуйларын булутлагъа тиреп, аланы ийне бурунларына тюрреп, жибермей, къымсыз этгенлей турадыла.

Атам харип, ёмюрюн мал къыйырында ашыргъан киши, не жашырлыгъы барды, бир жаны бла къууанган окъуна этген эди кеси тауларыбызгъа ушагъан ауузгъа тюшгенине. «Аллахны жаны ауругъанды жарлы жаныма, гюняхсыз сабийлериме», -деп, Аллахха шукур этгенлей тургъанды. Аны айтханым, бирсилеге къарагъанда, исси жерге тюшюп, хауа да жарашмай, бек жунчумагъан эдик. Ол себепден кечгюнчюлюкню азабындан ажымсыз къутулгъан эдик.

Кьоншуларыбыз да бир огъурлу адамла болуп, ала бла да тутхан эди насыбыбыз. Алайгъа тюшген сюрюнчюледе ачдан, сууукъдан хазна адам къоранчы болмай чыкъгъан эселе, ол кёбюсюнде хоншуларыбызны игиликлерини, аланы бизге жан аурутмакълыкъ кёзден къарагъанларыны хайырындан болгъанды десем, ётюрюк айтырыкъ болмам. Тюз кеси юйлеринеча жыйылып келир эдиле, «агъай, апай, жагъдайыгъыз къалай, аман-эсен болугъуз», -дегенни айтып. Чакъыра тургъан адет жокъ эди алада. Шайгъа олтур десенг, олсагъатда Хант къангадан туруп келе эселе да, угъай демей эдиле, къууанып, дуняны алгъышын этип, къолларын жайып Аллах сен кёп бер деп, чёгер эдиле. Бек ашыгъып болсала окъуна, жожугъа узалып, бир туурамчыкъ болса да, аны эки этип, аууз тийирмей кетмеучю эдиле. Аны бла ала ол юйню адамына хурмет этгенлерин билдире эдиле.

Не кёп махтасанг да, айтып бошайлыкъ тюрюлсе къойлу ауулну адамыны ол заманда бизге этген игилигини юсюнден. Ачыкъ, жалан адамла эдиле ала, амалсызгъа, харипге эс тапдыргъанны кеслерини жашау жорукъларына санагъанла. Бизнича сюрюлюп, къысталып кел-

генле дагъыда бар эдиле анда. Бир къалмукълу юйорню да келтирген эдиле. Аталары, жашауу келген, арыкъсуу, жукъасакъбал кишичик, мал дохтур эди. Къытайдан кёчюп келген да бир ненча уйгъурлу юйор. Аланы къадарлары да башха кёчгюнчюлени къадарларындан иги туююл эди. Ала да, бизнича, залимликни жаннган отуну урходуклары эдиле, аны исси жалыны алып кетип, кёзкёрмезге атханла. Терк шагъырей болгъан эдик ала бла да. Бара баргъанда уа, бир уллу юйорню адамларыча, бир бирге билеклик, таянчакълыкъ эте, жашай эдик.

Ол заманда манга туура он жыл да бола болмаз эди. Къайры он жыл дейме, мында биринчи классны бошагъанлай сюрюп кетген эдиле, суху жел келип, тауукъ тюкню учуруп кетгенлей этип. Жаш кёргенин унутмаз дегенлей, къойлу аулда тургъан жылларымы хар сагъатын, хар такъыйкъасын сакълайма эсимде. Унутайым десем да, болалмайма, ийнан сен анга. Ала-Тоо да бизни таулагъа ушай эди, аууз-ауузлагъа жырылып, этеклерин къара агъач, кёгетли, чырпылы талала илеп, чибин къонмаз бийиклеринде мал къайнатхан жайлыкъла жашил жабыуча тёшеленип.

Сабийликден не ангылай болур эдик дейсе биз. Къарын къуру болмаса, биз билген эл тюбюнде айланган эди, бел тутмагъан жамаулу шалпарларыбызны ёрге-ёрге тарта, бурун сууларыбызны женглерибизге сюрте. Мындагъысы, келгинчиси да бир болгъан эдик, бир бирсиз болалмагъан жамаулу жыйын. Школ, окъуу деген жокъ эди. Бирле, ара аулда жууукълары, ахлулары, танышлары болгъанла, сабийлерин окъургъа жибере эдиле. Аллай онглары болмагъанланы уа орам эди школлары. Ол къауумдан эдик биз, сюргюнню сабийлери. Терен тау ауузда атылып, унутулуп къалгъан, атам замандан бери тургъан эски юрталадан башха журт, межам не болгъанын билмеген ыстауатны адамыны къайгъысын ким эте тура эди ол къалабалыкъда! Бек уллу къуллукъчубуз эл бригад эди – Арыкъбай. Атына ушаш, арыкъсуу, жукъабет, алаша кишичик. Ара ауулдан келген эди кеси да, аскер кийимлери бла. Ёшюнюнде орденлери бла майдаллары жылтырай. Тюз жюйрюк ат кибики эди асыры тириден. Аз заманны ичинде жатып тургъан сюрюнюнню къобаргъанча этген эди шош ауулубузну.

Арыкъбай айтхан тюз эсе, бу тау ауузда жангы эл саллыкъдыла. Тюбюнден аллай оноу келгенди. Аны бери жибергенлерини хыйсабы да олду. Мында малдан бош адамладан саман этген, агъач къыргъан, жаргъан бригадала къуараргъа.

Эм алгъа саман этген къауумну сюеген эди ишге Арыкъбай. Асламысы тиширыула. Аллай затха юйренмеген адамла артыкъ суююп чыкъмай эдиле ишге. Болсада эл бригадирни келе тургъанын кёргенлей: «Мынау онгмагъан келе тур!»-деп, чартлап чыгъыучу эдиле аллына, кёзбауланьп, жойкъулланьп. Агъач къыргъан къауумгъа тамата этип мени атамы салды Арыкъбай. Башладыла ёгюзле бла томуроула суюретип. Эл тюбюнде бош айланмасын дегенлиги болур эди, мени да къошду атам жыйынына. Алгъа суюмей айландым, «цоп-цоп» деп, ёгюз сюрюп, арып-талып, къарда, жауунда тобукъларыма дери суппа-суу болуп. Анам да атама тырман этгенлей, къулакъларын зынгырдатханлай турду

кюн сайын: «Бу сабийни ауур ишге жегип, тюнгесин тюшюрюп, ауруулу этип къояса», - деп. Ардан-артха тюзелдим ишге, суйген окъуна этдим. Нек десенг, тюш азыгыбыз иги эди. Уллу отну тегерегине олтуруп, абаданланы хапарларына тынгылай, тюш азыкъ ашагъандан уллу зауукълукъ бармы эди манга къысылгъан къысха жашаууму ол кезиучюгюнде. Аны юсюне да, артха къайтханда томуроугъа жайракъ олтуруп келиучю эдим, ёгюзлеге да «цоп-цоп!» дей. Ат чанада баргъандан да хычыуун кёрюнюучю эди ол манга. Аны ючюн ауругъан не болгъанын билмегенме, кертисин айтсам, чючкюрген окъуна этмегенме. Аны айтханым, жашау-турмуш къыйынлыгы адамны къатдыргъан эте кереме.

Аурусанг да къайры барлыкъ эдинг? Саусузгъа къарагъан мехкеме жокъ, дохтурну уа кёрген да этмегенди былайны инсаны. Мал дохтурлукъну да, адам дохтурлукъну да къалмукълу киши эте эди - Санджи. Анга бара эди жарсыуу болгъан. Аны себепли ауулда Санджини аллахларыча кёрюучю эдиле. «Агъатай, айналайым!» - демей сёлешмеучю эдиле. Тюкен дегенни уа аты да жокъ. Ара ауулгъа бир баргъанда келтириучю эдиле адамла кереклерин. Алай кюн, сагъат сайын да керек бола тургъан затланы тергеп, санап иги кесек заманга жетерча къысдырыкъ этген къыйынды. Ол себепден адамла бир бирлерине таянчакъ бола эдиле. Унну, гыржынны, шайны, дагыда башха кереклерин бир бирден алычу эдиле. Ол айып туююл эди. Отну да бир бирден алып отларын алай тиргизип туруучю эдиле ауулчула. Алай турмуш этиу, бир жаны бла къарагъанда, къарыусуз ёмюр сюрюуюн белгиси эсе да, башха жанындан а жамаутны бирлигин цементча къатдыргъан амал эди. Аны кючюнден жашай эдиле ауулчула саппа-сау бир уллу юйюр болуп. Бу юйю, бу тышлы дегени болмай.

Ол бирлик ауулчу сабийлени жүреклерине да терен сингген эди. Бир да унутмайма бош заманчыгыбызда бир бирсиз болалмаучю ауулчу тенглерими. Ашыкъ ойнагъанда бирибизге да хорлатмаучю узун бойлу Къабылны. Къытайдан кечюп келген уйгурлу жашланы, къуруда кюлеышара туруучю Сейитбекни бла Данешни, Санджини жашы Иржинни. Чыбыкъ «атларыбызны» жортдуруп, агъач къамаларыбызны ойната, «атаканы» башласакъ, къырып салабыз немислилени деп, аллыбызда Иржин барыучю эди, командир болуп, хахай-тухайдан къырып.

Жарсыугъа, аллай зауукълу сагъатларыбыз аз болуучю эдиле. Абаданла башларын кётюрмей ишлей эдиле. Биз, аз-маз къармаша башлагъан сабийле, алагъа болушургъа керек эдик, «жарлыны танасы ёгюзлюк этер» дегенлей.

Къышда бир кесек шош болуучю эди иш. Малчыладан башхалагъа кёбюсюнде юйде олтурургъа тюшюучю эди жылны ол кезиюнде. Бир жаны бла харкюнлюк ауур ишден солугъан иги кёрюнесе да, бош тургъаннга кюн сайын керек бола тургъан затларын, ашын-сууун келтирип киши да бермезлиги баямды. Ол себепден бирле юйюрлерин кечиндирип ючюн не жаны бла да башларына мадар этерге кюрешгендиле. Аладан бири уучулукъ эди. Къалын къар тюшюп, жумарукъ къонду, къоян энишге тигеледи дегенде, уугъа чыгъаргъа хазырланып тебире-

учю эдиле бирле, эрттеди, кечди демей, юйден юйге айланып, уугъа чыгъар кюнлерин билдирип, аны бла да къалмай, Хант къанганы тегерегине чегюп, шай иче, жарыкъ лахор эте, уллу къууанчха айландырып къоюучу эдиле аллай кюнлени.

Бир эрттенликде тешегибизден тургунчу, кийиз юйюбюз къонакъдан толду да къалды. Ашыгыш-бушугъуш турдула атам, анам да, не аман сагъатлы болуп айланадыла была тангны да атаргъа къоймай, дегенни айтып, тынгысыз болуп.

Не айтыргъа, не этерге билмей, армаулу сюелип тургъан атамдан эсе тири болуп, анам жожуну ортагъа салды. Къонакъла, ух-тух эте, узун тонларын теше турмай, аякъларын тюплерине жыйып, бир бири ызындан чекдюле. Сау челек сыйынган самауарыбыз бар эди, бир баргъанында атам ара ауулдан алып келген эди, эрлай къайнатды анам аны. Болгъанчыгъын салды ортагъа. Ары дери дауур-дууур этип, анданмындан эшитген хапарларын айтып олтургъан къонакъла, самауарны кергенлей, ауулары къууутдан толгъанча, дыркъ тохтадыла. Биринден сора бири узатып пиаласын, анамы къолун бош этмей, самауарны сууу тауусулгунчу олтурдула да, аны ахыр тылпыуу чыкъмай тохтагъанын кергенлей, пиалаларын баштёбен салып: «Рахмет, Нафи апа, шайынгы иманы бар экен», - деп, шайгъа бюсюрегенлерин билдирип, ыспас этдиле. Андан сора Сарсен танг аласына къарап не хыйсап бла келгенлерин айтды.

-Абдул агъай, - деп башлады Сарсен, кенгден келтирип, - тауда кийик кеп болса, къыш юйде тургъан дурус болмаз.

-Орманда кийик кеп болур, алай ол бизни кибиклеге жетмез, досларым.-Атам аны айтханда, къонакъла бир бирлерине къарадыла, неле жаншай турады бу дегенча.

-Къыш узун, азыкъ-тюлюк – аз, аны себепли бусагъатда мадар этерге керекбиз, - деди Сарсен.

-Агъач къалауур келигиз деп тура болмаз,-деди атам.

-Ол узакъдады, бизни мында не этгенибизни къайдан билликди?!

Мен а, атамы алай аякъ тирегенине ачыуум келип, адыргы эте сюелеме, абаданланы ушакъларына къошулургъа болмай. Атам, не хау, не угъай деялмай, экили болуп тургъанын кергенимде уа, тэзююм тауусулуп: «Сарсен айтханны эт, ата. Къоншуладан айырылып нек къалыргъа керекбиз?» - дедим.

-Энди сангамы жетгенди оноу!-деди атам, ауазын кетюрюп, абаданланы сёзлерине къошулгъанымы суймей. Сора Сарсенге айланып:

-Мени ушкогум жокъду – деди.

-Ушкок табыллыкъды, - деди Сарсен.

...Ол кюн ауулчу учула жибиген да, арыгъан да этип къайтдыла, беллерине кими къоян, кими жумарукъ тагъып. Ауур атлагъанларындан бек арыгъанлары керюнюп тура эсе да, кёллери жарыкъ эди.

Не десенг да, къыш айлада анда-санда уугъа чыгъа тургъан ахшы себеплик эди ауулчулагъа. Къыш а артыкъ къаты болмаучу эди бу тау къоюнда, къар терен тюшюп, ол къыйнауучу эди ансы.

Бу жолгъу кыш а болмагъанча жунчуулу кыш болду сууукълугъу бла, кър терен тюшгени бла да. Жел унутмай сылай-сыйпай туруучу ачыкъ телеулу сыртланы, кюнлюм бетлени терен кър басыпды. Ол себепден кийикле бийиклеге кетгендиле, къргъа хазна аякъ тутурмагъан желхуур бетлеге. Уучула энишгеледе кийик кърмегенлери аны ючюн эди. Бөрю аякъ ызланы уа кеп къргенлерин жарсып айтхан эдиле ала. «Ызланы кеплюклерине кере, жыйын бөрю айланганга ушайды. Эл тийресине бу кыяма кыш жанлатханды аланы. Хар заманда да алай болуучуду, уллу кыйынлыкъда жанлы кеп болмай кълмайды. Немислиле Кавказгъа келгенлеринде да алай болгъан эди-бөрюле кутуруп кългъан эдиле, къркългъан дегенни билмей. Кюндюзгю кюнде окъуна, жыйын-жыйын болуп, халжарлагъа кирип, кимни кърчукъларын, кимни эшегин ашап кете эдиле. Элде менме деген уучула, ызларындан болуп, ёлтюрген да эте эдиле. Алай аз эталмай эдиле ач бөрюлени. Бу кыйын кышда да иш алайгъа кетерге ушап турады, бирден болуп, жанлыны кутурут мадарла этмесек»,-деди атам, ол къркългъу заманы эсине тюшюргенден тюрюл эсе, мудах бет алып.

Атамы ол айтханы бошдан тюрюл эди. Бөрюле эл малына халеклик салып тебиреген эдиле.

- Абдул агъай, бөрю бир сабийни да алып кетди дейдиле. Уллу кыйынлыкъды ол... - Сарсен асыры хылыфдан босагъадан бери атлагъынчы тэмей, кърбыргъа кърншусуну къркългъылы соруундан ол ачы хапаргъа ийнанып, оноу излей келгенин ангълалды атам.

-«Эл ауузу-элек, анга ийнанган-халек»,-дейдиле бизде, досум. Алай уллу жамауат тюрюлбюз, ол хапар керти болса, ма бу адамны баласыды бөрю алып кетген деп, тюрюн айтыр эдиле. Мен ангълалгъандан, «Сангырау къллак эл бузар» дегенлей, бир сангырау адам жарты-къртурту эшитгенди да, бөрю къркългъу элтген хапарны «сабийни алып кетгенди», -дегенди да къркългъанды. Мен алай сунама, сен не айтаса ансы.

Ангълалдымы, огъесе, акълылы башхагъа кетип, эшитмейми къркългъу атамы сюрюн, Сарсен абери айтмады, къркългъылы сагълышыны жесири болгъланлай иги кесек турду.

-Эшитдингми мен айтханны?-деп сорду атам, Сарсенни ушакългъа къркългъу акълылда.

-Эшитдим, - деди Сарсен. Акълылы уа къркългъа эсе да бирде болгъланга ушайды. Сора:

-Къркългъа этебиз?

-Къркългъу тойгълан бөрю узакъл кетмейди, - деди атам. -Алай эсе, ызындан къркългъу болуп, жокъл этерге керекбиз.

Андан сора уучула кезиу-кезиу чыгълып тебиредиле бөрюлеге уугъла. Ийнанамыса, эки-юч къркългъуны ичинде тёрт бөрюню ёлтюрген эдиле. Аны бла къркългъу да этген эдиле уугъла чыкългъланларын, эл тийресинде бөрюлени жокъл этгенге санап.

Ма аллай иги къркългъу болуп тургъланлай, тайны кесип кетди бөрю деген хапарны эшитип, элни жамауаты жангълан къркългъылы болду.

-Биягългъа, бирден болуп, аны да гунч этерге керекбиз,-деди атам,

ингир ала отжагъада олтуруп, отну чыхырын къозгъай.

-Бир угъай, жыйын бѐрю эсе уа?- деп сордум, атамы акъылын билрге сыйноп.

-Хапаргъа кѐре, алайгъа ушамайды. Жыйын бѐрю тайны милдеуюн да къоярыкъ тыйнол эди. Ол начас а ич хатхуларын ашап кетгенди...

Атамы бла мени ушагъыбыздан сора арада экими-ючмю кюн озгъан болур эди, отун этерге баргъан жашла Къара орманда эки бѐрюню кѐргенлерин айтып келди. Эрлай жетдиле уучула ары. Бѐрюню аякъ ызларын ызлап, къапханла салып кетди. Ала къапханла салып кетген кюнню кечесинде уа, къораладан бирине тышоуп, бѐрюле юч къойну къуйрукъларын ашап кетгенлерини хапары чыкъды.

-Къапханладан къалай къутулгъандыла ол къанжухла?- деп сейир этдиле уучула. Сора терк окъуна къапханлагъа къарадыла. Эки къапхан атылып, бирине да тылюкю тышоуп тура эди. Жангыдан къурдула къапханланы, кеч, эртте болсада тышмей къалмазлыкъларына ийнанып, болсада атдырып кетип турдула бѐрюле.

-Бу бѐрю угъай, шайтанды, -деди Сарсен ачыуу келип. Баям жыйын башчысы болур, ол нѐгерлерини дертин жетдирип айланган бѐрюдо.

Аланы ушакъларына бар акъылымы буруп тынгылагъаным ючюн болур эди, тышюмде кесими уучу болуп кѐрдюм. Бѐрютутуучу итим, жютюкѐз бюркютюм бла ууда айланганча болама да, сыртан чыгып къалады аллыма. Мени кѐргенлей, къачады будуман болуп, къара агъачха къутулургъа умут этеди. Итим сюртюледи ызындан. Жеталмазын кѐреме да, бюркютню учурама. Ол а, мычмай жетип, тыпге урады сыртанны. Алып келеме хыйлачыны, аякъларын, аузун да байлап. Саулай ауул чыкъгъан эди аллыма. Асыры къууангандан сыртанны тутханыма, ѓрге-ѓрге атаргъа къалгъан эдиле да, жюрегим къоркъунуп уянган эдим. Къарасам а, сыртан да жокъ, киши да жокъ, къарт киштигибизни ууакъ-ууакъ хурулдагъанындан башха таууш да жокъ.

Къаст этдим, тангга чыкъганлай окъуна агама айтып, тазы ит келтир деп къысаргъа. Тазым, бюркютюм болса, ауулчу уучула мени да нѐгерге къошарла жаш болгъаныма да къарамай, деген акъылда. Ол заманда мени даражам бийикге кѐтюрюлюр. Адамла, акъсакълла окъуна, мени бла къол аязларын кѐкюреклерине салып, баш ийип саламлашырла, атасыны баласыды дерле. Ол акъыл мыйыма къадалгъанды да, жукъуму искилтин этгенди. Кѐзлерими къысып, башыма келген аллай сабий умутланы юсюмден атаргъа кюреше, кечени аурулугъун чырдыгъа аралгъанлай ашырдым да, тангга жууукъда къаты жукълап къалдым, сау кюнню таш тыйноп, жер къазып тургъан адамча. Дагыда сермерик болур эдим жукъуну, атам хыны-хыны тыртюп уятмаса.

-Тазы келтир, мен уучу болургъа сюеме,-дедим, жарты жукъулу халымда, кѐзлерими ууаргъа къалып.

-Тазны не этесе, тышонгдеми кѐргенсе, уучу мерген болур ючюн жуунургъамы керекди тазда? -деп сорду атам, манга бу неле сандырай турады дегенча,сейирсинип къарай.

-Таз угъай, тазы ит дейме. Уучу итге айтадыла алай, -деп ангылатдым.

-Ыхы, энди билдим, -деди атам, ышара-ышара.

Ол кюн окъуна алып келген эди боз бетли жютюжух кючюкню, къюнуна къысып.

-Да бу асыры арыкъдан ёле турады да,-дедим, кючюкню къолума алып.-Ашатмай тутхан болур ансы муну иеси.

-Эгер ит семиз болмайды, -деди атам, кючюкню башын сылай. Хар сылагъаны сайын ол да, кёзлерин жумуп, ыразы болгъанын билдире.

-Къоянжюрек кёрюнеди, къозута-къозута тур, огъурсуз бет алырча,- деп къошду сора, ол затдан уллу хапары болгъанча.

Атам билип айтхан эди кючюкге къоянжюрек деп. Асыры къоркъакъдан, кюгле бла орунундан чыкъмай туруучу эди. Тауукъланы, киштигибизни кёрсе да, орунуна тайып кетиучю эди, къуйругъун къысып, ууакъ-ууакъ сынсый. Мен да чыбыкъ бла бурунуна къатыла, къуйругъундан тарта, аз-аз хырылдата турдум. Кюз артына иги уллучукъ болду къоянжюрегим. Тауукъланы къуууп, тюклерин бардырып тебиреди. Киштигибизге да атханды кесин бир кюн, тауукълача жингирик этип къачарыкъ сунуп. Жеринден да тепмеген эди къарт киштик. Сырт тюклерин тургъузуп, гуппур болуп, сермеширге хазырланып тохтагъан эди. Кючюк жууукъ келгенлей а, узалып тырнакъларын бурнуна илиндирген эди да, «кау-кау,кау-кау!»-деп, аягъы бла бурнуна терк-терк тие, орунуна женгил кирген эди. Андан арысында тауукъланы къуугъанын къойгъан эди кючюк. Киштикни да кёрмегенча этип къоя эди, аллында ашына келип ашай тургъанын кёрсе окъуна. Иги къараргъа кюрешеме кесине да, семиртген этеме деп. Аны бла кючюгюм жаз башына иги да ёсген эди, алай атам билип айтхан эди, эт алдыралмагъан эдим. Кесине да биринчи кюнюнден «къоян,къоян» дей тургъаннга, ол атны атап къойгъан эдик.

СЮРГЮННЮ БИРИНЧИ ХЫЧИНЛЕРИ

Уруш бошалгъаныны юсюнден къууанчлы хапарны эшитгенлей, кёп заманны къысылып, мугурайып тургъан къойлу ауул, тауусула билмеген къышны къарангыда ашырып, жылыу келгенлей а, жарыкъгъа чыкъгъан гумулжук юйюрча, тирилип, жаз башы бла бирге жер башына шошлукъ, ырахатлыкъ келгенине къууанч тыпырлы болду. Кюнтиймез чегет чатлада, терен сызгалада куртланы эритирге кюнню кючю алыкъа жетмей тура эсе да, жангы ургъан заба кюнлюм бетлеге жашил къаптал кийдиргенди.

Нечик иги заманыды ол жылыны! Бюгюн да, къартлыкъ жетип, борбайларымы къарыуларын алып тохтагъан эсе да, жаз башыны келирин ашыгъып сакълаучума, къудуретни жангыргъаны бла бирге манга да жангы кюч къошуллукъ, аныча жаш бет аллыкъ сунуп.

Ма аллай уллу къууанч келтирген эди ол узакъ жаз башы адам улуна. Бир да унутмайма ол кюнню. Аны юсюне да кёчгюнчюлеге мирзеу, ун, къойла бергендиле да, къууанчыбызны чеги жокъ эди.

-Ий маржа, хычинле этип бир сыйласанг а къара халкъны. Керегинги тапмай къаллыкъ болмазса энди,-деди атам, мени таба къарап, кёз кыыса.

-Иги этдинг аны эсиме тюшюренинги, э киши. Бу эски кийиз юй хычин ийисни бир ийисгесин, -деди атам, ал ботасын белине байлай.

-Эски юйню билмейме, алай мен ол ийисни кимден да бек сюерикме ийискерге,-деди атам, ышармыш этип.

-Сарсенни уа чакъырлыкъбызмы хычинлеге? -деп сордум.

-Хау. Ала да кёрсюнле бизни хычинлерибизни татыуларын.

-Сарсенлары кыышда жаз тауукъла къуууруп тургъандыла. Мен кёргенме, -деген эдим бир жол.

-Кыышда ала ёргелеге кетдиле. Былайлада аланы таныгъы да къалмайды. Сора Сарсенлары къайдан табып къуууруп тургъандыла жаз тауукъланы? Огъесе кеслерини тауукъларымы болур эдиле ала?

-Угъай, тюклерин жулкъа тургъанларын кёргенме. Тауукъ туююл эди ол,-деген эдим къаты болуп.-Жугъур тюкюл эди, биз келтириучюлеге ушагъан.

Атам сагъышлы болгъан эди. «Уугъа менсиз чыкъмагъанды бир кере да Сарсен», - деген эди кеси акъылында.

Арта билген эди атам Байбике (Сарсенни къатыны) къаллай тауукъла жулкъуп тургъанын. Ала кийик баппушла эдиле. Хапардан сау бир баппуш жыйын кеч келип къоннганды кёлге. Сора, аш кёп болгъаннга, кетмей къалгъанды алайдан. Сарсенлары аны билип, къалай эсе да, жашырын жюрюп болгъандыла кийик баппушлагъа уугъа. Ёп-келеген эди атам нёгери ол затны жашырып къойгъаны ючюн. «Кийик юйрек жейип, семирп къалдынг экен!»-деп, кёлкъалды этген эди. Бек уялгъан эди Сарсен, кечгинлик тилеген эди. Кёрюнемей окъуна тургъан эди иги кесек заманны уялгъандан.

-Охо да, бизге да келир уугъа чыгъар кюн, ёлмесек, -деген эди атам. Аны мудахлыгъы мени жүрегими дыгъыл этдирген эди. Нек этгеними билмейме алай, атамы бетине тюрслеп къарадым. Иги да арыкъ болгъанча кёрюндю ол манга. Кёз тюплери кёпчюп. Сакъалыны къара тюгюн агъы хорлап.

-Быйыл, Аллахны ахшылыгъындан, тирлик игиди, жабир. Алай эсе, жаз тауукъла да энерле энишгелеге, будай сабанлагъа. Балала да чыгъарырла. Кюз артына ала да уллула болурла. Ма ол чакъда биз да чыгъарбыз уугъа, - деди атам, алаша столчукъну юсюнде хычин жая тургъан анабыз таба кёз жетдире.

-Бекетайгъа атасы бюркют келтиргенди ара ауулдан, - дедим, атамы бетине, не айтаса анга дегенча, соруулу къарап. – Мен да сюеме бюркютчю болургъа.

Акъылы къайры эсе да узакълагъа кетип болур эди ансы, сакъалын къол аязы бла акъырын-акъырын сылай, сагъышланып, бир ауукъ заманны турду атам. Мен да, не дерик болур деп, сакълайма биягъындан бери. Атам а терен сагъышларына батылгъанлай олтурады тепчигени, кыымылдагъаны болмай.

Сагъышларын хычин ийис бѣлдю дейме, атам манга:

-Бар, Сарсенни чакъыр. Байбикени да ала келсин,-деди.

Кѣлкьалдыны сууугъу татлы къоншуланы орталарын айыргъанлы бери бир бирге барыу-келиу тохтайыракъ болуп тура эди да, мени келгениме Сарсенлары сейирсингенми этдиле, огъесе къууанганмы, алайчыгъын иги ангыламадым. Байбике бла Сарсен бир бирлерине къарай, олтур, къал деп да айтмай, биразны турдула.

-Акем сизни хычин ашаргъа чакъырады, - дедим мен.

«Хычин» деген ъмюрлеринде къулакъларына чалынган сѣз тьююл эди аланы. Болса да Сарсен бла Байбике хычин аш дегенинг неди деп сора турмадыла. Эрлай келдиле ызымдан. Аланы къууанганлары кѣзлерини жанганларындан кѣрюнюп тура эди. Жаш болсам да, ангылай эдим нек къууанганларын бу огъурлу адамла. Атамы жумушагъанына, къыш суукъла кетип, къудуретни жаз жылыуу бийлегенча, ортада болгъан алгъыннгы жылыулукъ жангыдан къайтып келгенине къууана эдиле ала.

Бизни кийиз ююбюзден чыкъгъан хычин ийис кенгден окъуна бурунубузгъа урду. Мени аууз сууларым келдиле. Сарсен бла Байбике да сездиле татыулу ийисни, хауаны бурунлары бла терк-терк тартыргъа къалдыла. Биз юйге киргенлей а, амма хычин къалауу тѣгерек столчукъну юсюне салды. Атам бичакъ бла эки узалып, хычинлени тѣрт этди да, ортасына жау тугул салды. Хычинледен чыкъгъан татыулу тылпыу асыры ашыкъдыргъандан, кесими кючден тыяргъа кюрешип олтурама.

-Узалыгъыз энди,-деди атам, анам узатхан къол жаулукъ бла къол аязларын сюрте.- Таулуну тѣр ашын къазакъ жери да бир кѣрсюн.

-Амин!-дедиле Сарсен бла Байбике да, адетде болгъаныча, сора къол аязлары бла бетлерин сылап, тилек этип, хычинлеге алай узалдыла. Къарап-къарагъынчы эриди хычин къалау, исси табада эриген жауча.

-Абден татты экен хачын дегенингиз,-деди Сарсен, бармакъларын кезиу-кезиу жаларгъа къалып,-Байбикени да юйретип къоюнгуз, апай. Балкъардынг тѣрлю ашын этерге жакъсы экен. Минг рахмет сизге.

Биринчиси болгъаным ючюн тьююл эсе, атам мени артыкъ суюючу эди. Къой фермагъа тамата этгендиле да, кечеси, кюню да андады. Бирде келип да къалычуду кийимлерин алышындырыргъа. Алай юйде болгъан кюнлеринде мени къатындан кетермеучю эди атам. Ууакъ-тюек жумушла табып, аякъларыма «кишен» салгъанлай туруучу эди. Мен а орам эркинлигине къутулургъа тартына эдим.

Бир ингирде уа Сарсен келип, танг аласы бла жаз тауукълагъа уугъа чыгъарыкъларын айтхан эди. Тиледим атамдан, мен да сюеме сизни бла барыргъа дедим. Унамады, «Сени анда этер ишинг жокъду», - деп, сѣзню кесгин салып къойду. Мен ачыкъдан жыладым, къонакъдан да уялмай. «Ой-бай, уллу киши болгъанда жылап атыр», - деди Сарсен, мыйыкъ тубюнден кюлюп. «Менинг да мерген болурум келет», - дедим жилигъанымы тохтатмай. «Немет, келсин бала»,-деди Сарсен. Ол алай айтхандан сора, жилигъанымы къоюп, кѣзлерими ууа, атама жалыныуу къарадым. Халал жүреккли адам эди атам, харип, жумушагъан эди.

Сарсен «келсин» дегенден сора уа: «Аны ючюн жиляргъа- сынсыргъа- мы керекди, хайырсыз? Эртте туралсанг, тебирединг бизни бла, алай тьююл эсе-къалдынг», - деди.

Къайда манга ол кече жукъу, кёз къысмай чыкъдым тангнга. Кетерге унамагъан аллай узун кечени ёмюрюмде кёрмегенме. Дунияны ахыры бла да къарангы бийлеп къоярыкъ болур, жарыкъны къайтыргъа къоймай дерча, аллай бир узакъгъа созулгъан эди ол. Алыкъа жарыкъны духу да урмагъан кезиуде, тёшекде сыртымдан тюшюп, уку кирик, кёзлерими жандырып тургъандан эригип, жаланланып болгъан халымда тышына чыкъдым. Къар жаууп, жерни бетин жабып тура эди. Ол кюз артыны биринчи къары эди. Сууукъсурагъаныма да къарамай, уугъа барлыгъыма да, къар тюшгенине да бирден къууана, босагъада бираз сюелип, юйге ух-тух эте кирдим. Жукъудан хазна хайыр тапхан болмаз эди ансы, атам да туруп, сынжыргъа тагъылыучу чоюнчугъубузну тубюне от жагъа тура эди.

Барыбыздан да алгъа туруучу эди амма. Бюгюн биз алгъа болдукъ. «Тангны да атма къойсагъыз а, таланмагъан», - деп, женгил тырманчыкъ этди амма, сора ийнек саууучу челегин алып, тышына чыгъып кетди. Бир ёреаякъ, чочууукъ ийнегибиз болуучу эди. Эр киши таныгъын кёрюп болмагъан. Чочуп, табанлап, атама окъуна саудурмаучу эди. Амма тубюне чёксе уа, аз да тебер амалы жокъ эди, не алапат, не сейир. Кеси уа алай къутсуз болгъаныча, сютсюз да мал эди. Иги эчки бергенден кёп сютю жокъ эди. Аны айта келгеним, амма ийнекни саууп терк къайытды да, столчукъну ортагъа тартды.

Биз алай къымылдай тургъунчу, танг тубюнден белги берди. Сарсенни ат чанасы бла жолгъа атландыкъ. Къууанчымы чеги жокъ. Кесими кёкде учуп баргъан сунама, ансы ат чанада баргъан сунмайма. Атамы къазакъ тонуна тумаланганма да, зауукъ этип барама. Къоян да, жетмеген жери къалмай, хар неге да бурунун тирей, ийисгей, аллыбызда жортханлай барады.

Энишгедеча тьююл, мында, ёргеледе, къар къалын тюшгенди. Атха, адамгъа да терен къарда атлагъан къыйын бола башлагъанды. Ол халда биразны баргъандан сора, жумарукъ ызла кёрюне тебиредиле. Не айтаса, къууанабыз. Ызла къарлы таланы жырып, къалын чырпылы бетге бара эдиле. Тау киришлени жалан чукуйларына эм алгъа тийиучо кюн жарыгъы этеклеге акъырын эне келип, къудуретни жарытып, жангы къарны бетин накъут-налмас инжиле себилгенча жылтыратады.

Жумарукъ ызланы алып тебирейбиз ёргеден-ёрге. Атам аллыбызда. Сарсен аны ызындан, экиатарын, отун агъачны салгъанлай, имбашына салып. Атамы атхан огъу тюзге кетмезлигин биледи Сарсен. Алгъа ийгени да аны ючюндю. Къоян а иги да узайгъанды, бирде хауаны, бирде къарны ийисгей. Къоянны чырпылы кёкюрекге бурулгъаны бошдан болмагъанын ангылап, ары ашыкъдыкъ. Ит чапханын шош этди, аякларына сакъ баса бир азны баргъандан сора, ал аягъын кётюрген формасында тохтап къалды, сын болуп. Къоян абери сезип тохтагъанын кёрюп: «Мынауда бир деме бар экен», - деди Сарсен да шыбырдап. Ол алай

айтып бошагъынчы, къоян, чичхан кѳрген тюлкюча, алгъа секирди. Аз алгъаракъ болса, сермеп окъуна къоярыкъ эди жумарукъ, алай адакъа жумарукъ алгъа болуп, къанат таууш этип, тал котурну тюбюнден ауур кѳтюрюлдю. Къоян, ёрге къарап, аны ызындан адыргы юрюрге къалды. Ол кезиучюкде тауугъу да кѳтюрюлдю, кѳкюрекни къычырыкъдан алдырып. Атам къауалыны сампалындан басхынчы къулакъларымы къол аязларым бла жапдым. Къауалны эки быргъысындан да тютюнле бир бирлерин къуууп чыкъдыла.

Мени кѳзлерим адакъа жумарукъда эдиле. Атам алгъа аны марарыкъ сунуп сакълай эдим. Ол а тауугъун марап атды. Ызы бла адакъаны урду. Окъ тийгенлей, адакъа булгъанып-чулгъанып, энишге айланды да, энди жерге жетеди дегенде, жангыдан кюч алгъанча болуп, къанатларын толу жаялмаса да, бир ёрге, бир энишге бола барып, сызгъагъа ташайып кетди. Къоян да сынсыды аны ызындан, къутултуп къойдукъ да дегенча. Сора сюртюлюп кетди сызгъа таба, терен къарны кѳкюреги бла жырып.

Къоян сызгъагъа ташайгъан кезиучюкде энишгеден бир атлы жортуп келгенни кѳрюп, ары сагъайдыкъ. «Тейри, ашыкъгъанына кѳре, муну келиую бошдан туююлдю», -деди атам сагъышха къалып. «Бир неме болуп къалыпты экен», -деди Сарсен да, атлыдан кѳзюн айырмай. Жууукъ келгенде таныдыкъ атлыны. Ол къойчу жаш эди - Туюмбай. Алашаны терлетип жетди къатыбызгъа.

-Не болду?-деп сорду атам.

-Бѳрю къойну кесип кетди!-деди Туюмбай, гургун солуу эте, тюлкю бѳркю бла терлеген бетин сюрте.

Аны эшитгенден сора жумарукъму эди къайгъы. Мычымай жетдик къой оруннга. Ауулдан чыгъып, черек боюнунда бийик сары жар бар эди, къая къарылгъачланы уялары болуучу, бир къой орун аны тюбюнде эди, башы салам бла жабылып. Бѳрюле оруннга башындан тюшген эдиле, саламны чачып. Тюшген жерлери бла артха чыгълалмай къалгъан эдиле да, биз келгенде, орун ичинде эдиле –бири эркек, бири да тишиси. Атам бийик гѳзенекни акъырын жепи ачып, ичине терк сыпдырылды. Бир кесекден ушкок эки кере атылды. Бѳрюледен бири, ит кючюкча сынсый, гѳзенекни башы бла ауду да, суу жагъланы тутуп, къалын къар басхан сыртлыкъ табагъа сюртюлдю, къарда къан ызларын къоя. Бири уа, тишиси, бѳрюле буугълан къойланы мыллыклары бла бирге сойланганлай къалды. Сыртан эди къутулуп кетген бѳрю. Бѳлек заманны къойлу ауулну адамыны тынчлыгъын алып тургълан, тауусулуп бошалгълан бѳрю жыйынны башчысы.

СЫРТАННЫ ДЕРТИ

- Сыртанны къачханы жаман болду,- деди Сарсен, жарсып. - Нѳгери-ни дертин ёчюн алады экен. Сыртанны хапарын кѳп эшитген эдим ары дери да, къойлу ауулда аны юсюнден жомакъгъа ушагълан хапарла кѳп жюрюй эдиле. Бирле аллына тюбегенни бир сермегенлей жутуп къойгъ-

ан желмаузгъа ушата эдиле сыртанны. Башха хапарчыла уа ол кьойну угъай, тананы окьуна сыртына атып кетеди деп сызгъырта эдиле. Тилде сюек жокъду дегенлей, адамла дагъыда кѣп тюрлю таурухла айтыучу эдиле, биревден эшитгенлерине кеслеринден кьошуп, билмегенин да билгенча этип, бар хатаны жангыз Сыртандан кѣргенле.

Ол заманла, кесинг билгенликден, кьаты эдиле. Ара мюлкге аз да заран тюшдю эсе, жанлы жетгенди деп, сылтау эталлыкь тьююл эдинг. Терслиги болганны, болмаганны да алып кетиучю эдиле. Кьолу узун эди ол замандагъы властыны, не узакъда, бухчакъда болсанг да, бек терк жетиучю эдиле кызылжагъала. Атамы аладан кьоркьгъандан тынчлыгъы кьуругъан эди. «Кьойланы бѣрюге кесдиргенсе, кьарамай деп, сибирьни да сибирьлиги этмеги эдиле мен харипни», -деген жарсыу жүрегин ачитханлай, кьайгъы салгъанлай туруучю эди. Азып, сазбет болуп окьуна кьалгъан эди. «Сакъ болургъа керекбиз ансы, ол кьанжух кесин энтта да танытмай кьоймаз», -деген эди бир жол атам, сыртанны сагъынганларында сѣз сартындан.

Атам харип тюз кюзюге кьарагъанча билген эди аны: ол кѣп бармай кесин танытхан эди. «Сыртан огъары ыстауатха кюндюзгю кюнде чабып, жаралу ирикни алып кетгенди», - деген хапарны эшитгенинде, ауул кьайгъылы сагъайгъан эди.

-Ол элден ёчюн алады экен дегенем да,-деди Сарсен. Жарсыпмы айтды ол аны, огъесе кьачан эсе да сѣз сартындан айтханы керти болуп чыкьгъанына сейирсинипми айтды, алайчыгъын иги ангылаялмай кьалып, Сарсеннге соруулу кьарадым. Аны кьайгъылы ёмюрю тырмыландыргъан бетинде жарсыгъанны белгисин угъай, сѣзю керти болуп чыкьгъанына сейир этгенни ызын кѣрдюм.

-Жаралы бѣрю дертчи болганын билмеген бармыды?-деди атам. Баям, ол Сарсенни сѣзюне бюсюреген болмаз эди ансы, кьатыбыздан кетерге ашыкьды. Мен да атамы ызындан жѣбеледим.

Арада ненча кюн озгъан болур эди бу хапарладан сора, эсимде кьалмагъанды. Бир жылы шош ингириде хоншула тышында столчукь салып, шай иче, андан-мындан эшитген жангылыкьларын айта, лахор эте тургъанлай, кьойчу Тьюмебай атын жоргъалатып келгенин кѣрюп, энди уа не палах болгъан болур деп, кьара сагъышха калдыла. Атлы уа, алай хылыф болгъан кюйюнде келип, алларында атдан хыбырт тюшдю да, арсарсыз хант кьанганы кьатына чѣкдю. Алада кел, олтур деп, тилей тургъан тѣре жокъ эди. Тап кѣрген жерлеринде аш кьангагъа олтуруп кьалыучю эдиле, «шай кьуй, апа»,-деп.

-Айт хапар, - деди атам, Тьюмебай ауулгъа бошдан энмегенин ангылап.

-Жайлауда жылкыгъа бѣрю чапханды,-деди Тьюмебай, шайны татыуун ёмюрюнде биринчи кѣрген кибик, эки кѣзюн да бирден кьаты кьысып, ууакъ-ууакъ уртларгъа кьалып. Ол алай сансыз, кьайгъысыз айтхан эсе да, олтургъанла бир бирлерине сагъышлы кьарашдыла.

Шайын ичип бошагъандан сора айтды Тьюмебай ишни толу болушун. Жангы туугъан кулунну сермерге умут этгенди бѣрю. Анасы

баласын къоруулап, бёрюню табанлап, тайын палахдан сакълагъанды. Алай бёрю ол ачыу бла байталны кесин къолгъа алгъанды. Аны уа ажир сакълагъанды ёлюмден. –

Сыртанны ишиди ол, -деди атам, арсар бола турмай.-Мында аны кёп кёз сакълагъанын сезип, ёргелеге кетгенди, жайлауда, аны ызын киши марламагъан жерде къанлы ишлерин этерге.

Атам алай айтхандан сора, олтургъанла да, алай эсе, не амал этейик дегенча, атама бирден соруулу къарадыла. Не амал этерге керек болгъаныны сагъышын эте болур эди, атам тынгылауну салгъанлай иги кесек турду.

-Къапкъан салыу керек,-деди Тюймебай, шошлукъну бузуп.

-Тюз айтады, - деди атам,-заманны оздура турмай, ол къанжух былайланы жюрюрге боллукъду деген къырлада, сызгалада, чатлада къапханла салыргъа керекбиз. Саппа-сау бир къойлу ауулну адамын талайдан бери сагъайтып, малына-миолкюне уллу хата этип тургъан къарт Сыртанны тыялмазгъа къалгъан эсек, сора биз къара шайны къыйматын тутмайбыз.

Айтханларыча этдиле да, жайлауда бёрю къапханла салдыла. Ол кезиуде кесини къой къошу да жайлыкъда эди да, атамы турууу анда эди. Кюнлени биринде уа кийимин алышындырыргъа келген эди да, хуржунундан бир быстыр чулгъамны чыгъарып, хыйла кюлюмсюреу эте, манга узатды. Къаймакъ бурулгъан келтире туруучу эди да къошдан келсе, бу жол да аллай татлы къабынчыкъ келтирген сунуп, къууанып алдым чулгъамны. Аууз сууларым келе, ашыгъып ачдым да, сын болуп къалдым. Къаймакъ тюйюл эди ол, бёрю аякъ эди. Ёпкелерге бла ёпкелемезге билмей, ачылгъан чулгъамны къол аязымда тутханлай, армау бола, соруулу къарадым атама.

- Сыртанны аягъыды бу, - деди атам. - Къапханнга тюшген аягъын кемире кетип юзгенди да, къутулуп кетгенди начас. Энди ол ючаякъ къарт малгъун болгъанындан да огъурсуз боллукъду. Малгъа угъай, адамгъа окъуна арсарсыз чабарыгъына ийнан, тап тюшгенлей. Ол себепден аны къысха заманны ичинде думп этмей амал жокъду. Сен, иги жаным кибик, Сарсен улу Къабылны да алып нёгерге, танг аласы бла туруп, Амантай уучугъа атлан ара ауулгъа. Атам жибергенди де, Сыртанны хапарын айт, - деди атам, хуржунунда палатогун чыгъарып, мылыланган кёзлерин къургъакъсытыргъа кюреше.

Къойлу ауулну бла ара ауулну арасы жыйырмагъа жууукъ къычырымды. Атландыкъ танг къарангысы бла жолгъа Къабыл да, мен да. Элден элге барып, кюй айтышып, чам жырла жырлап, адамланы кёллерин жарыта, къайгъыларын чача айланган, башларын аны бла кечиндире келген жамаутон кюйчюлеге ушаш. Аналарыбыз быстырлагъа чёргеп берген дыккы жол азыкъчыкъларыбызны таякъларыбызгъа тагъып, аланы да имбашларыбызгъа атып.

Не букъдурлугъу барды, неден да бек къоркъгъаным Сыртан эди. Хапарын кёп эшитгенден тюйюл эсе, кёзюме кёрюннгенлей туруучу эди ол. Аны бла да къалмай, тюшюмде кёрюп, аз уянмагъанма, суу-салам

болуп. Бир жол а кьайры эсе да бара тургьанымлай, чынгкай-чынгкай эте, аллыма чыгып кьалады да, кюлте какасын кьргюзтюп: «Аягымы жерине сал ансы, сени аягынгы да тюз инчигинден юзерикме!» -деп тохтайды, тил битип, бичакъча жютю тишлерин ачып хырылдай. Алайсыз да ичими кьоркьуу алып, жүрегим тамагыма буштукъ болуп келе эдим да, нөгериме сездирмезге кюреше ич кьоркьуууму, ол аман тюш эсиме тюшгенлей, Кьабылны билегинден ашыгып тутдум. Ол а менден да хуттур кьереем, билегинден тутханымлай, «Не боп кьалды?!-деп, шошчукъ сорду да, тегерекге сакъ кьарай, манга кьысылды. «Кьачдыкъ!»-дедим, жүрегими кьоркьгьанын жалаңда алай бла кетерирге боллугьума ийнанып. Анымы айтдым, алайсызлай да огьары аягына минип келген Кьабыл, менден иги да алгьа болуп, кьарангыгьа ташайып кетди, атлы кьууса да жеталмазча жумулуп, жамаулу гетен кенчегин хыбырт-хыбырт таууш этдире «Кьабыл, тохта!»-деп кьычырдым ызындан, бу кенг аулакьда ажашып, бир бирибизни тас этип кьоймагьа эдик деген кьоркьууум борбайларымы кьыйып, жеримден тебалмай, сын болгьан кюйюмде. Кьаллай бир сирелдим алайда ёре таякъ болгьанлай, аны айталлыкъ туююлме, бир заманда Кьабылны: «Ой-бай,ой-бай!»-дегенин эшитип, аны ауазы чыкьгьан жанына ашыкьдым. Кюнню табагьы тау чукуйдан аз-маз кьарап, киришлени уята тебиреген эсе да, энишгелеге алыкьа кючу жетмегенди. Кьабыл, айтханымча, кьача барып, аллын кьөрмей, жолдан тайып кетгенди да, ташха абынып, тюп-баш болуп жыгьылгьанды. «Не хахай этерге кьалдынг?»-деп сордум келе келгенлей. «Сыртан жетген сундум»,-деди Кьабыл, ёрге турургьа кезене. Сора экибиз да «харх» этип кюлдюк, ата келген тангда тегерек шошлукьну буза.

Небилейим кьаллай бир кьоратхан болур эдик андан ары жолдан, кьол аязча тюппе-тюз тау ёзенни бичакъ бла тартып ётгенча экиге бёлген кьара сызгьагьа жетгенибизде, кюн чукуйладан иги да ёрге айырылып, кьудуретни жарытхан эди.

-Жылгьагьа жетдик, жолубузну экиден бирин кьоратдыкъ, - деди. Кьабыл, ауузун уллу ачып эсней, - Былайда бир кесек солуйукъ, ауузланган да этейик?

Мен угьай демедим. Индек башында чекдюк Кьабыл да, мен да тал чырпы бла мурса басхан терен сызгьаны жырып, седегей ёрлеген жолубузгьа кьарай. Кьысымларыбызны ачдыкъ да, ашыгышылы ауузландыкъ. Кьудурет да, айтханымча, кюн жарыгына кьууана уяңды. Чыпчыкьла жарыкъ жырлары бла кечеги шошлукьгьа батылып тургьан кюнтиймез сызгьагьа жан салдыла. Энди бизни мындан ары жолубуз тынч да, терк да боллугьуна кьууана, кьарангыда кьоркьа, элгене келгенибизни унутуп, женгилленип, кирпилленип, жангыдан атландыкъ да, жолдан кьората баргьаныбыз кьадар, бютюн жюйрюк бола, тюш алагьа ара ауулну башындан кьарадыкъ.

Кьабыл атасы бла келе-келе тургьанды да, таный эди ара ауулну. Амантай уучуну юйюнде да болгьанды. Ол себепден сурай-излей турмай тапхан эди аны. Мен а шахаргьа ушатхан эдим ара ауулну. Аны

ортасындагъы майданда къызыл кирпичден ишленген, кѣп терезеси болгъан эки къатлы узун межамдан а кѣзлерими айыраламай къалгъан эдим, туугъан элимде мен жюрип тебиреген школгъа ушагъаны себепли. Ол да, мунуча, эки къатлы узун межам эди, дуня бла бир терезеси бла.

Аллай уллу журтла дагъыда бар эдиле мында. Къабыл, мени ауул бла шагъырей этерге кюреше, дуняны хапарын айтып келеди. Аны айтханларыны барысына да къулакъ салгъанча этип келе эсем да, акъылым башагъа -тогъуз-он юйюрню келтирип, бу ауулну къыйырында башы салам бла жабылгъан узун жатманы аллында тѣгюп кетген къара кюннге кетипди. Къара кюн деп бошдан айтмайма. Къарысузгъа уа иги болуучума да деп, эртте киши айтханлай, бизни мешиналадан тюшюрип, дыккы хапчуларыбызны къотарып бошагъанлай, алгъа сууукъ жел урады, ызы бла сакъ жауун жауады. Ашыгъыш-бушугъуш жыяргъа кюрешедиле харип адамла хапчуларын жатма тюбюне. Алайда жашагъан адамла алгъа не этерге билмей къарап турдула кѣчгюнчюлени дыгалас этип кюрешгенлерине, сора жанлары ауругъан болур эди амалсыз халкъгъа, бир бири ызларындан чабышып келип, эрлай болушдула хапчукну жыяргъа жатманы тюбюне. Алай жауун къарап-къарагъынчы жибитген эди кийим,хапчук дегенни къалдырмай. Эсимдеди, жатманы ортасында салам от этип, кийимлерибизни, жатар жерлерибизни къурутургъа кюрешгенибиз. Ай чакълы да тургъан болмаз эдик анда, ауул-ауулагъа чач-тук этген эдиле, эки юйюрню бир жерде къоймай. Жанлы чачхан сюриулей этип.

Учуну юйю эл ортасында эди. Къабыргъалары самандан къаланган, башы шифер бла жабылгъан, акъ бла сюртюлген эки отоулу журт эди ол. Саулай ауулда тѣгереди буруу бла бегитилген жангыз бир межам жокъ эди. Аны къой, кирит салгъанны да билмей эдиле къазахлыла. Ол себепден ауул ачыкъ эди аулакъгъа, адамыны жюреги ачыкъча хар келгенге.

Айтама да, арбазында тохтадыкъ Амантайны. Къора аллында тагъылып тургъан ити къадалып юрюрге къалгъанын эшитип, къартыракъ тиширыу чыкъды, эрттеден бери суу тиймегени кѣрюнюп тургъан жыйрыгъыны этеклери жерге жете, башында да акъ кийимшеги бла. Факъырачыла сунган болур эди ансы, «бусагъат» деп, артха ашыкъды. «Биз мерген агъайгъа келдик», -дедик Къабыл да, мен да бирден. Ол бизни эшитмегенча этип, юйге кирип кетди. Ит а, огъурсуз юргенин тохтатмай, кесин бизге сынжыр таууш этдирип атады. «Алай тартына кетип, сынжырындан къутулуп, юсюбюзге айланса, сыртанынгы унутдуруп, тейри», -деп оиладым ол чакъда. Мени алай ойлагъаным, учуну да, босагъадан бери атлап: «Менинг издеген ким болат?»-деп соргъаны бир болду. Ол алаша бойлу, арыкъсуу, къынгырбут къартчыкъ эди. Къартчыкъ десем да, бизге тюгенип бошагъан адамча кѣрюннгенликге, къымылдагъанына, тирилигине кѣре, алыкъа къартлыкъгъа хорлатыр акъылы жокъ эди.

-Къойлу ауулдан келгенбиз, агъай,-дедим, асыры огъурсуз тартдыр-

гъндан сынжырын юзюп къоймагъы эди деп, ит таба кёз къыйырым бла къарай.

Нек келгенибизни сора турмады Амантай. Юйге кийирди да:

-Былагъа аш сал,-деп, байбишесине къысха буюрду. Самауар къайнагъынчы соруу-оруу болмай, шош олтурдукъ. Биз олтургъан отоуну тюбюне туюе жюнден этилген къалын къазах кийиз тешелипди. Къабыргъада экиатар къауал, эрттегили садакъ, къынгыр къама тагъылыпдыла. Бирсисинде уа сюлесин, бёрю, тюлюкю териле жайылыпдыла. Алагъа кёз къакъмай къарагъанымы кёрюп:

-Уучу болургъа суйгенинги кёрюп турама, - деди, биле-билмез ишармыш эте, Амантай.

-Бек сюеме, агъай, -дедим.

Ушагъыбыз андан ары да барлыкъ болур эди, байбише шайгъа чакъырмаса. Бюгюн да унутмайма ол кюн уучуну юйюнде сыйланнганымы татыуун. Къабылны уа кёзлери къысылып окъуна къалгъан эдиле, аш къангагъа олтургъандан туруп кетгинчи дери, бар акъылын шайгъа берип, хар жутханы сайын тамагъы «тыкъыл-тыкъыл» эте, адакъа жумарукъ кибик. Кесинден сора да башха адамла олтургъанларын унутуп, пиаласын байбишеге терк-терк къайтарыгъа къалып, ол да Къабылгъа къуллукъ этгенден бошамай.

Аллах кёргенден, асыры уялгъадан жерге кирлик болуп олтурама нёгерими былай жуттайгъанына не айта болурла бу огъурлу адамла деп. Къабылны уа башхала бла иши жокъду, бурулуп къарагъан да этмейди, пиаласын алгъаны бла къайтаргъаны бир болгъанлай турады. Къабылны пиаласы эки ортада алай терк айланнганына иги кесекден бери къарап тургъан Амантай:

-Эй, шай къуй!-деди байбишесине женгил тырманчыкъ этип.

-Ой-бай, бу жашны къуллугъундан бошаялмай къалдым!-деди ол да, эрини пиаласына кюлюмсюреп узалды.

-Агъай, бюркютюгюздю кёрлюгюм келет,-дедим нек келгенибизни юсюнден сёзню башлар акъылда. Кёп олтуруп къалсакъ артха къайтыргъа кеч боллугъун да унутмай.

-Бусагъат, -деди да, Амантай башха отоудан тери къолкъапла алып чыкъды.

-Агъай, къойлу ауул сени сакълап турады, - дедим,-узакъ жол къыдырып нек келгенибизни билдире. Ызы бла Сыртанны хапарын айтдым, атам юйретгенча.

-Билем,-деди ол.

Алай айтып, ызымдан кел деп белги бере, мени бир сууукъ тар гумугъа элтди. Бюркютюн анда тута кёреем. Кире келгенибизлей, ол манга къушну аякъларын кёргюзтдю. Аны тырнакъларына жютюбурун ыргакъла кийдирилип эдиле. «Была сыртына чанчылсала, Сыртаннга не кюн келлик болур!», -деп ойладым, аладан кёзлерими айырмай.

Гумугъа тыш адамы киргенин суймеди бюркют. Къайгъылы болду, минчакълача тегерек къызгылдым кёзлерин терк-терк жума, бирде амантайгъа, бирде манга къарай, къанатларын къагъаргъа къалды.

Уучу, къушну къатына жанлап, бир затла шыбырдады, башын акъырын сылады. Андан сора бюркют шош болду, къанат къакъгъанын тохтатып, уучугъа башын умутлу созду, не келтиргенсе, не къапдыраса дегенча.

-Энди биз къайта барайыкъ, агъай, - дедим къайтырыкъ жолубузну къайгысын эте.

-Жокъ, бирге барамыз,-деди Амантай. Халжардан атын чыгъарды да, иерин салгъандан сора жюгенин манга тутдуруп, гумугъа кирип кетди. Бираздан бюркютюн къолуна олтуртуп чыкъды, кёзлерин да сахтиян къап бла жабып. «Кетдик!» -деди да, атына жаш адамча женгил къонду. Ызы бла бирибизни артына, бирибизни да аллына олтуртду да, бисмилля деп, жоргъасын таула таба айландырды. Аллах кёргенден, жаяу къайтыргъа тюшмегенине къууандым.

Кыгтай чегине дери созулгъан тау къоюнлада, этекледе да аты айтылгъан уучу бизни кийиз юйюбюзню аллында тюшгенинде атындан кюн табагъыны жартысы тау тёппеден ары аууп, жартысы уа бери къарап тургъан заман эди. Мен жол узуну сагъыш этип келген эдим Амантай кимге къайтырыкъ болур деп, кеси кесиме соруу бере. «Сарсенде къаллыкъ болур. Ала бир эллиледиле, сабийликден бирге ёсгендиле. Биз а кимбиз анга-къайдан эсе да бирден къангырып келгенле. Кеси эллисин сайламай, бизни къайры сайларыкъды аллай дебери жюрюген уучу». Алай Амантай, атыны иерин алып, манга бергенинде къууандым, Къабылгъа кёз къыйырым бла къарадым, «кёрдюнг да, Амантай бизде къаллыкъды» дегенча, ёхтемленип. Ары дери уучу алагъа къайтырыгъына сёзсюз ийнанып тургъан Къабыл Амантай мында тохтагъанын кёргенден сора мудах болду, жерге къарады, алай этеригинги билсем, санга бара туруп эдим аллай бир жолну къыдырып дегенча.

Атам да, анам да чыкъдыла тышына, къонакъ бла жарыкъ саламлашдыла да, юйге чакъырдыла. Атам болмагъанча бек къууанды Амантай бизде къаллыгъына. Аллай таныулу адамны къонакъ болуп тюшгени, мында атама хурмет этгенлерини, аны сёзюне тынгылагъанларыны белгиси эди.

Къабыл тюнгилюп, не салам, не келям болмай, бурулуп кетип тебирегенинде:

-Сарсен бери келсин! - деди уучу Къабылны ызындан сёлешип. Ол а, не хау, не угъай демей кетип къалды, артха бурулуп да къарамады. Сарсен кесин кёп сакълатмады, антлы нёгери келгенин эшитген къадамында. Анам столгъа табылыннганны салып, шайгъа чёкгенибизлей, келди да, уучуну олтуруп тургъан кюйюнде къучакълады, аман-эсенлик сорду.

-Кымбаттыу достарым, шайгъа узалыннгыз,-деди атам,эки шуёхну хапарларын бёлюп. Ол алай айтханлай, барысы да шайгъа къампалдыла.

Билмейме не заманга дери этгенлерин лахор, мен бир жукълап уяннганымда да стол тегерегинде олтуруп эдиле ючюсю да, шош хапаргъа батылып. Ол кече ала Сыртанны къалай къурутургъа керек болгъаныны планын салгъан эдиле. Атам бла Сарсен айтхандан, Сыртан жатхан жерин алышханлай турады. Ол себепден аны тапхан къыйын

боллукъду. Андан хыйсап этип, кѣп адам болуп чыгъаргъа керекди, уллу жерни тутуп барырча, хахай этип. Алай этсек, чыгъарыргъа боллукъбуз букъгъан жеринден ол начасны деген акъылгъа келдиле.

Бир уянганымдан арысында жукъу деген менден кери кетген эди. Жукълап къалсам, ала, мени уята турмай, къююп кетерикдиле деген акъыл келгенден сора уа къарангыгъа къарагъанлай турдум танг аласына дери, не гитче шыхыртчыкъ эшитилсе да къулагъыма, турургъа ишми айланадыла деп, башымы кѣтюрюп сагъая-сагъая. Танг тюбюнден белги бере башлагъанда, анам туруп, самауарны суудан толтуруп, от тиргизди. Ызы бла атам бла Амантай турдула да, тышына чыгып, къумгъандан бир-бирлерине суу къююп, къолларын-бетлерин жуудула да нени юсюнден эсе да хапар айта, юйге кирдиле.

- Сарсен да келди.

-Бюгюн ариу кюн болургъа ушайды,-деп, ала бла бирге уугъа чыгъаргъа айтханла орамда сакълап тургъанларын билдирди. Сора атлысы, жаяуу да, жыйын болуп, суу боюнун тутуп, ёрге айландыла. Амантай, ат юсюнде бюркютюн къолуна олтуртуп, жыйынны аллында барады, сермешден хорлам бла къайтып келген аскер башчы кибик ёхтемленип. Сарсенни Бойнагъы, мени Къояным аллыбызда жортханлай барадыла, ары-бери терк жете, котур, таш тюплерин ийисгей. Бирде къайтып аллыбызгъа да келедиле, биз кѣрген жокъду алыкъа дегенча, къуйрукъларын жалыныулу къымылдата.

Биз, суу боюну бла ёргеден-ёрге келе келип, сол жанына бурулгъан терен жашырын къолгъа кирген жерде тохтадыкъ. Аны ичин къара жерк басыпды. Теренинде кѣз жаш кибик тап-таза шаудан суучукъ, кеси кесине мурулдагъанча, мудах жуу-жууун эте, къарангыдан жарыкъгъа чыгъаргъа ашыгып барады.

- Сыртаннынгы жатхан жери ол тийреде болса керек,-деди да,Амантай бирлени индек башларын сакъларгъа жиберди. «Былайда туругъуз, Сыртан бери таба чыгъаргъа да боллукъду», -деген ишекликде Тюймебайны, дагъыда эки жашны къолдан чыгъа келген жерде къойду да, атамы бла Сарсенни нѣгер этип, башында ачыкъ тала бар эди къара агъачны бла къолну айырып узунуна тартхан, бир заманлада сабанлыкъ болуп тургъан сортмакъ бет, ары чыкъды. Ачыкъны башы къырлы-сызгъалы кѣкюрекни басып тургъан къара орманды. Сыртан ары къутулургъа жан атарыгъын билген болур эди сынаулу уучу. Мен Амантайны жыйыныны ызындан жѣбеледим. Ачыкъ бетге чыгып, тѣгерекге-башха къарагъанлай окъуна ангыладым уучу алайны бошдан сайламагъанын.

Сарсенни Бойнагъы да, Къоян да жерлеринде туралмай, адыргы сынсийдыла, эниш таба тартдырадыла. «Итлени бошламай, тута туругъуз, мен айтхынчы», - дегенди да Аманбай, кючден тыйгъанлай турадыла. Тохтарыкъ жерибизге жетгенлей а: «Бошлагъыз!» - деп къысха буюрду Амантай. Итле башларына эркин болгъанлай, кау-кау эте, къол таба сызылдыла да, бираздан къарангы къолгъа ташайып кетдиле. «Сыртаннынг уясы мында экен», -деди Амантай, итлени аяусуз

юргенлерине тынгылай. Бир ауукъдан индек башындан ушкок атылгъан тауушла эшитилдиде. Мен ары сагъайдым, Сыртан ала таба къачхан сунуп. Сора Амантайгъа соруулу къарадым, сен а къалай сунаса дегенча. Аз да тюрлениу эслемедим аны бетинде, бир тюрлю ашыгъышлыкъны да. Итлени юргенлеринден окъуна билген эди Сыртан агъачлы кёкюрекге жан атарыгъын. Кертиси да алай болду. Сыртан, артына бурула да хырылдай, ол алай этсе, итле да артха секире, ачыкыгъа чыкды да, чынгкай-чынгкай эте, бёксюмюн къара агъачха атды. Ючаякъ къанжух терк жумулуп баргъанына тынгысыз болуп, къутултуп къоядыла была муну деп ойлай, Амантайгъа бла атама кезиу-кезиу къараргъа къалдым, аланы шош сюелгенлерине сейир эте. Бюркют а, жанлыны сезип, къанатларын терк-терк къагъа, башын эки жанына сакъ бура, къайгъылы тепчий эди. Амантай бюркютюне бир затла шыбырдай, кёзлерин жапхан къапны теши ашыкъ-бушукъ болмай. Кёзлери ачылгъанлай, бюркют къанатларын кенгнге керди да, хауаны, сакъ жел ургъанча, шууулдагъан таууш этдирип, кёкге кётюрюлдю. Бюркют аны марагъанын билген болур эди хыйлачы сыртан, ахыр къарыуун жыйып, къара агъач таба сызылды. Алай бюркют андан терк болду. Менден а хазна къутулмазса дегенча, къанат къакъмай сюзюле келип, кесин жерге атды да, темир тырнакъларын бёрюню сыртына бекледи. Сыртан кючюкча сынсыды да бурулуп, бюркютню къабаргъа узалды, хырылдап, къыжырыкъланып, жан талашыу этип. Бюркют а аны алай этерин сакълап тургъан кибик, Сыртан къабаргъа узалгъанлай, жухуна чанчды экинчи темир тырнагъын, сора эки аягъын да бирге терк жыйып, къуру теринича бюкледи да, къымылдамазча этди.

Биз алайгъа чабып жетдик.Сыртанны жаны ичинде эди. Кёзлерин ачар къарыуу болмай, къысха-къысха солуй, сойланып жата эди. Бюркют а къанлы душманны ахыр солууун сакълай, сыртына темир тырнакъларын беклегенлей, магъыз, алыгъыз, мен ишими этдим дегенча, ёхтем сюеле эди.

САУ КЪАЛ, КЪОЙЛУ АУУЛ!

Къурурукъ сюргюннге дери туугъан элимде экинчи классха жюрюп башлагъан эдим. Кюз артыны ууакъ кирши эте тургъан мыжгъылды, шытылы кюню эди. Мылы сууугъун биргесине алып келген. Тынчырахат тургъан элге ол-бу демей, сауут-сабасы бла кирип келген душман аскерни сууугъу бла абызыратыргъа умут этгенча. Алгъа румынлиле келдиде. Арыкъсуу узун адамла. Саргъылдымгъа тартхан жашил узунэтек шинеллиле. Келе келгенлей, элге жайылдыла да, ач мачала кибик, тауукъ, жумуртха, сют, бишлакъ къоймай сибирдиде. Аланы ызларындан немисли аскерле кирдиде да, ала да сибирдиде тапханларын. Элибиз къуш тутхан тауукъча мугурайды.

Анала уа жилий эдиде, сытылып, къысдырыкъчыкъларыбызны

сыдырып кетдиле бу малгъунла, энди сабийлерибизни не бла кечиндирликбиз деп. Душман аскер элибизни алып, энди бизбиз мында ие деп тургъанлай, башлары бла келдиле да бизникиле, немислилени типиски этдирдиле. Къызыгу сермешле башландыла. Биз урулада букъдукъ. Къызыл аскерле элибизни фашистледен тазалагъынчы турдукъ, къарангы урулагъа кирип, гылыгу чычханла кибик.

Уруш отуну ызындан къысха келген сюрюн а барын да унутдурду. Айтханымча, къойлу ауулгъа тюшген эдик, кёзкёрмезде бир къыйыр къулакъгъа. Не хыйсап бла элтип атханларын ким биледи бизни дуниягъа къошулмагъан ол узакъ тыгъырыкъгъа. Уруш къалабалыгъында малгъа къарарыкъ адамла жетишмей, ол хыйсап бла элтип атмагъан эселе. Таулула да, къазакълылача, мал бла келе келген халкъ болгъанларын билип. Мал айнытыргъа уа, не айтаса, Аллах уутала суйюп жаратхан бир тауушлукъ жер. Алгъа да бир айтып кетгенме, кёчгюнчюле къазахлыла бла къысха заманны ичинде бир юйюр болуп къалгъан эдиле барысы да, араларында миллет айырыу болмай, мен-ичли, сен-тышлы деген зат жүрюмей. Ол заманда биз ол бирликни татыуун сезмей эдик, алай болургъа кереклиге санап жашай эдик, бир бирибизге таянчакъ бола, билеклик эте. Къатынгда ышаннгылы адамла жашагъанларын сезип турмакълыкъ, бюгюн кюнюнгю къара туман басып, жашауунгу къарангы этип тура эсе, тамбла ол чачылып, жарыкъ кюн ачыллыгъына ийнанмакълыкъ кючкъарыу бере эди санлагъа. Бусагъат заманны бийигинден къарап айтсам, не къыйын эсе да, не бек къысылып жашагъан эсек да, ол заманда жашау шёндюден эсе ырахматлы эди. Алай айтсам, бирлеге ачыу тиеди, бирле чамланадыла. Мен алагъа ёпкелемейме. Хар кимни сыфаты башхача, акъылы да башхады. Ким не айтса да, къойлу ауулну адамын, тенглерими, атам бла уугъа чыгъыучу кюнлерими унуталмайма. Аны ючюн болур, тюшюмде сабийлигиме бюгюн да терк-терк къайтханлай турама.

Район ара Чилик деген элде эди, ётюрюк айтмасам, къойлу ауулдан бир алтмыш-жетмиш километр бола болур эди. Бир кюн Чиликден бир ненча адам келип тюшдюле къойлу ауулгъа. Интернат школдан келгенлерин айтдыла да, окъургъа жыл санлары жетген сабийлени барысын да жазып, биринчи сентябрьден окъуп башларыкъларын айтып кетдиле. Ол тизмеге мен да тюшдюм. «Анда, Кавказда, экинчиге жүрюп тебиреген эдим» дедим, «Школгъа жүрюгенинг болгъанмыды?», деп соргъанларында. Бир бирлерине соруулу къарадыла интернатдан келген устазла, не этебиз дегенча. Сора, бир жанлыракъ туруп, кенгеш къурдула. Узакъгъа бармады устазланы кенгешлери, мени таба бурулуп:

-Биринчи классха жаздыкъ, -деп, этген оноуларын билдирдиле.

«Окьургъа жол ачылгъанды, ол насыпды, ычхындырма аны къолунгдан», - дейме бирде кеси акъылымда, бирде уа, сабий эркингиме чек салынырыгъын, ашыкъ оюун да, чыбыкъ ат да къайтмазгъа кетериклерин ангылап, мудах болдум. Атам бла уугъа чыгыуучу, къойчу къощда башчы текени мойюзлерине тагъылып ойнаучу кюнлерим бир такъыйкъаны ичинде кез аллым бла ётдюле.

Сора, жашлыкъ этдирмезлик жокъду, аман акъыл келди башыма, атамы къауалын алайым да жашыртын, ахыр кере уугъа чыгып, кесими бир сынаым деген акъыл. Ол мени жеримде къоймай турду эки-юч кюн чакълы заманны, «ал атангы къауалын, жангыз чыкъ да уугъа, кишилигинги бир кёргюзт», дегенча, тюртдю этгенлей. Къоймазындан къалгъанда, таукел болдум да, экиатарны алып, танг аласы бла шыбыртсыз-шумсуз чыгып кетдим.

Къол, чат теренлеринде, кюн жарыгъы кеч жетиучю чегет ырбынлада бир хурттаклары къалгъандыла эримей кёпге тургъандан саргъылдым бет алып ансы, къар кетгенди. Къыш узуну черекни башын жабып, тунчукъдуруп тургъан буз кюн жылыууну келгенине бюсюремей, кёпчюп, къозгъалып, атылып, сына, ууала, аз кезиучюкню ичинде энишге саркъып, думп болду. Эркинге къутулгъан черекни, тансыгъын алыргъа ашыкъгъанча, жагъа ташланы жалай, кесини ёмюрлю шургулу жырын жангъдан жырлай, жюйрюк саркъгъанына къарай, жагъаны тутуп, ёрге таба ашыкъмай барама, къауалымы да огъары аягъына миндирип.

Ауулдан артыкъ узакъ кетмегенме. Ол кезиучюкде Къоянны юргенин эшитип тохтайма. Кёп сакълатмай жетеди Къоян, ёпке солуу эте, мени нек къоюп кетгенсе дегенча, манга жалыныулу къарай, къуйругъун ууакъ-ууакъ кымылдата. Шош тебенги къургъакъ чёпню акъырын сылайды, былтыргъы къамишни башын биле-билмез кымылдатады. Къоян аллымда жортханлай барады, хар неге да бурунун жетдире, ийисгей. Бирде къамишни къалынына ташайып кетеди. Жаз тауукъла, андан къоркъуп, учаргъа боллукъдула деген акъылда, къауалымы сампалындан басаргъа хаппа-хазыр болгъанлай келеме.

Ма алай къаныкъгъан кюйюмде келе келип, жумарукъдан къуру болмаучу къарт терек бахчагъа къалай жетгеними билмей къалдым. Атын айтыучу эдиле абаданла, унутуп къойгъанма ансы. Бир бакы байны бахчасы болгъан хапарын. Кертиси бла да къарт эди ол бахча, эрттеден къаралмай, атылып тургъан. Жарты къуругъан, жашил тырмы басхан къурташакъ терекле, жылыу келгени бла жан кирип, тирилип, жашил бет алып, жангырыуну байрамын этген къудуретге мудахланып къарай эдиле.

Бу мугур къарт терек бахчагъа къарай кетип, аны мудахлыгъын «жукъдурдум» кесиме. Эндиге дери кётюрюлюп эди кёлюм, жумарукъ атарыгъыма толу ийнаныулукъда эдим. «Юйдегиле аз уруша болмазла манга къауалны сормай алып кетгениме», - деген оюуум жүрегими къайгъы этдирип тургъан эсе эндиге дери, кёп заманланы кёре келген бу къарт терек бахчада аны да унутханма, бери не ючюн келгеними окъуна. Бийик къалын ханс басхан бахчагъа ташайып кетгенли, андан бери уа

иги кесек болады «кап» деп этмегенди Къоян. Аны да унутханча болуп тура эдим, аман кез тийгенча, армаулу болуп. Алай тургъанымлай, Къоянны адыргы сынсыгъанын эшитип, сагъайдым, къайсы жанындан келе болур бу таууш деп, къулакъ салдым. Бёрюге кесин арсарсыз атыучу Къоянны къоркъуп, кючюкча симсирегени неден болгъаныны юсюнден сагъыш эте сюелеме, бар акъылымы бахчаны теренине буруп. Къоянны амалсыз сынсыгъан тауушу дагъыда илинди къулагъыма. Ол бахчаны теренинден келе эди да, ары ашыкъдым. Кесимден иги да бийик хансны жырып, бахча ортасына ётдюм да, артыкъ терен болмагъан уруну юсюне чыгъып къалдым. «Къоян бери тюшюп ишми симсирей болур эди?» -деп, боюнуму созуп, энишге къарадым. Къоянны кёрмедим, алай уруну тюбю жилияндан толу эди. Бирде гулмак бола, бирде айырыла, бири ары, бири бери созула, тохтамай къымылдагъанлай тура эдиле. Жюрегим бир тюрлю титиреди да, кез тийгенча армау болдум да къалдым. Къоянны жалыныулу сынсыгъаны энтта да келди къулагъыма. Энди ол узакъдан эшитилгенча кёрюндю. Мен не этгеними да иги ангыламай, баям, Къоянны дертин алама дегенлигим болур эди, къауалны уругъа буруп, смпалындан эки кере басдым.

...Андан арысында не болгъанын, юйге къалай келгеними билмейме. Экинчи кюн уяндым, суу-салам болуп. Атам, жазыкъ кеси, тёшегими къыйырында олтуруп, ууакъ-ууакъ къалтырай тургъан къоллары бла башымы сылай тура эди, кёзлери да къызарып. Анам харип да аякъ жанымда олтуруп, акъырын сыгыла эди. Экиси да кече узуну кез къысмай чыкъгъанлары кёрюнюп тура эди.

- Не болгъан эди, жашым? Анангы да, мени да жаныбызны алып къоя эдинг да,- деди атам, мен кёзлерими ачханлай.

- Жилиянла... Ауузларын ачып, къабаргъа хазыр болуп турадыла... Уругъуз аланы, ёлтюрюгюз!-деп, къайгъылы къычырдым.

- Айтчы, жашым, къайда кёргенсе жилиянланы? Огъесе кёзюнгеми кёрюнгендиле?- деп къайгъылы сорургъа къалды атам. Мени ауур жукъу жангыдан басып тебиреди. Анга хорлатмазгъа кюрешеме, ол а санларымы бошайта-бошайта барады.

- Ауруу къызыуундан кёзюне жыланла кёрюнюп, сант-мантла эте турады. Тюкюрген да эт кесинг, алан, жин зараны жетген эсе уа ким биледи.

Атамы ол айтханларын эшитир-эшитмез, терен жукъугъа батылдым.

...Биягъы уруну къыйырында сюелеме, аягъымы алалмай. Санларымы тепдиралмай, ташдан ишленген сурагъа кибик, сын болуп. Жыланла ёрге созулуп, урудан чыгъаргъа адыргы этгенча кёрюнедиле. Бир-бирлери башларын иги да ёрге кётюрюп, ауузларын кенг ачып, мени къабаргъа кезенедиле. Мен алайдан къачаргъа адыргы этеме, санларым а тепмейдиле. Къоян, ууакъ-ууакъ сынсыгъан, аякъларын, санларын кётюралмай, эсирген этгенча, ары-бери сюрюше баргъанын кёрюп, ызындан къычырама-тауушум чыкъмайды. Алай амалсыз болуп тургъанымлай, бир уллу жилиян урудан чыгъа келип, кез аллымда тик ёрге туруп тохтады, къап-къара айыры тилин терк-терк чыгъара, шырылдагъан тауушу бла жюрегими титирете. Асыры къоркъгъандан, къычырыкъ этип уянама. Кёзлерими кийиз юйню тегерегине айландырама, мен

къайдама дегенча. Къоншу-тийре да жыйылып эдиле да, мени хапарымы эшитип, кёзлерими ачханыма къуанч тыпырлы боладыла, Аллахха шукур эте.

- Къоян келгенмиди? -деп сордум, ёрге турургъа къореше. Атам ин-башларымдан басып, турургъа къоймады. Тюзюн айтсам, кесими да турур къарыуум жокъ эди.

- Бусагъатда шайчыкъ ич да, Къоянны да табарбыз, - деди атам. Аны сёзюнден Къоян юйге келмегенин ангыладым. Мудак болдум. «Ёлгенди сора жазыкъ Къоян. Жилиян уу аны жашауун юзгенди», - деп ойладым да, ачыкъдан жилип къалдым.

Болсада жюрегим а ийнаныргъа чыртда унамай эди Къоянны ёлгенине. «Угъай, сауду! Ёлмегенди Къоян!» - дегенлей тура эди. Мен, жюрегими жесири бола, тёшегимден тургъаным сайын, барып, Къоянны орунуна къарай-къарай турама, ол келмей къалмазлыгына ийнанганымы аз да селейтмей.

Ортада ненча кюн озгъан болур эди, ким санагъанды. Бир эрттенликде Къоянны башын ал аякъларына салып, орунчугъуну аллында жатып тургъанына чыкъдым. Къууанганымы ичиме сыйындыралмай: «Къоян... Къояным келип турады!» -деп, битеу ауулгъа эшитдирип къычырдым. Асыры къууанганданмыды, огъесе Къоянны кёзлерини тюнгюлююлю къарамларынданмыды, алайын иги ангыламадым, кёз жашларым бирден тёгюлюп, бетими жибитдиле.

- Не къычыраса, танг аласына къарап, тауукъ эркек кибик?- деди атам, замансыз заманда уятханым ючюн тырман этип.

- Къоян келип тургъанын кёрмеймисе?-дедим да, атамы билегинден тутуп, аны къатына элтдим, кесимча къуанч тыпырлы боллукъ сунуп. Къоян, эрттегили къылыкъларын эте, къуйругъун ойната, жойкъуллана келмеди аллыбызгъа. Узун тюшюп жатхан кюйюнде къалды. Башын окъуна кётюралмады. Да къайры кётюрлюк эди, кёбюп, чыр-чырангы эди сора. Мен, чыгъарып, табагына аш салдым. Ашайыммы огъесе ашамайыммы дегенча, Къоян ашха къарагъанлай иги кесек турду.

- Аша, Къоян, аша! - дейме, алай айтсам, ашап башлар эсе уа деген хыйсапдан. Ашаса, саппа-сау болуп къаллыкъ сунама. Айтханымча, иги кесек къарап турду ашына Къоян, табакъгъа жухун жетдирирге бла жетдирмегге арсарлы бола, ахырында, таукел болуп, ашап башлады. Не айтаса, къууандым. Ёрге-ёрге окъуна секирдим, кесими тыялмай, Къоянны сау боллугъуна ийнанып.

Ашыны жартысы чакълысын ашагъандан сора, Къоян, къореше кетип, асыры къарыусузгъа кетгенден къалтырай тургъан аякъларына сюелди. Атам да, мен да не этерик болур деп, къарап турабыз. Къоян, адыргы атлай, аякълары къаймише, манга жанлады да, кёрчю мени санларым нечик ауур болгъандыла, тюз къоргъашин къуйгъан кибикдиле дегенча, келип шош, таянды. Алай этгенден сора, бурулуп, артына къарамай, сюрюше, къаймише, черек таба аунай кетди. Мен, къайтарыр акъылда, Къоянны ызындан тебиредим. Атам, билегимден тутуп:

-Барма къой, жашым, ууахтысы жетгенин билсе, ит ташагъа кетип ёледи,-деди.

БОРАН КЕЧЕ

Интернатда бир зауукълу жашаугъа батыллыкъ сунуп тургъан эдим кесими. Не десенг да, дефтер, китап дегенинг эркин боллукъду. Излей, сурай айланырыкъ тюйюлсе. Интернат аланы санга жарсытмай тапдырып турлукъду. Кийиминги, ашынгы-сууунгу десенг да-алай. Сёзюмю узуннга соза турмай айтсам, кёзюм бла кёрюп, башым бла сынагъынчы, жаннет сунуучу эдим интернатны кесими сабий ангылауум бла.

- Ол а жаханым болуп чыкъды, - дедим мен, Хызырны хапаргъа кызыдыра.

Таула теренинде унутулуп, кеси аллына къалып, кесини энчи жорукълары, энчи адет-тёрелери бла ёмюр сюрген кёйлу ауулну баласына, хау алай кёрюннген эди десем да келиширикди.

Окъуп башлагъан биринчи кюнден окъуна кёрген эдим мында мен этген бёлляйла болмазлыкъларын. Низам къаты эди, тюз аскер казармадача. Директорубуз оруслу киши эди, орта жашаулу, узун бойлу адам. Тукъуму эсимде тюйюлдю, аты уа Семен Николаевич. Майор чыны бар эди. Урушда бутундан жаралы болгъандан сора юйюне жиберип кёйюгъандыла, энди сен аскер къуллукъгъа жарарыкъ тюйюлсе деп.

Аны ючюн тюйюл эсе, кёз-къаш жарытып сёлешмеучю эди адамгъа. Тюз аскерде жюрюген низамны салгъан эди да, интернатда анга аз да бузукълукъ этгенни сатырны аллында, гитче-уллу болса да, жауапха тартмай кёйюмаучу эди, окъуучу нёгерлери да, устазлары да къарап тургъанлай. Бир башхалыгъы болмай, тутмакъ де да кёйю.

Ким турса да, мен тураллыкъ тюйюл эдим анда. Къачар акъылгъа киреме, тап тюшгенлей. Алай дегеним, ыйых кюнледе артыкъ къаты болмай эдиле. Жууукъ ауулладан келип окъугъанла юйлерине кетиучю эдиле. Къысхасы, адам аз болгъаны себепли къарагъан кёз да аз бола эди.

Ма аллай кюнледен бирин сайлап, артмакъчыгъыма дыккы хапчукгъуму, жол азыкъчыгъымы да салып, шыбыртсыз чыгъып кетеме, къайсы жанына жол тутарыгъымдан, къалай барлыгъымдан аз да хапарым болмай. Къыш сууукъланы къаты тутхан заманларыды. Уллу жолгъа чыкъсам, андан арысы тынч боллугъун, арба, машина болса да тагъыллыгъымы билеме. Ары дери уа беш-алты кычырым жол кыдырыргъа керекме. Къарлы аулакъны, жолсуз жолну. Нек десенг, кечеги боран жолну да, кырны-чунгурну да бир кирик сыйпап-сылап, сюрмеленнген къангача, сьп-сьйдам этип чыгъады тангнга. Сора изле жол къайда болгъанын, къайры баргъанын.

Къарлы аулакъда ма аллай тепленнген жолсуз жол бла келеме, былай барлыкъ болурма деген акъыл бла ансы, жолну билип-кёрюп угъай. Къар теренди. Мени насыбыма, къатыды да, аякъларым батмайдыла, атларгъа тынч болгъаны себепли, уллу жолгъа терк жетерге ашыгъама. Билселе кетгеними, ызымдан къууулургъа боллукъдула деп, тынгысыз бола, келген жолума терк-терк къарайма. «Ат чана чыгъып къалса эди бусагъатчыкъда не этерик болур эдинг? Мени да ала бар деп, аллынамы

турлукъ эдинг? Огъесе букъганмы этерик болур эдинг?» -деген соруулары сора келеме кесиме. Амалсызны соруулары эдиле ала, къарап къыйыры-чеги кӛрюнмеген акъ аулакны къарыусуз жесирини соруулары. Кеси кесиме аллай соруула бергенликге, ол такъыйкъалада мен алагъа былай деп жауап бераллыкъ туююл эдим. Нек десенг, жангыз менден сора ол кенг дуняда жаны болган зат къымылдамагъанча шош эди къудурет.

Къышны кюню къарыш бла бирди. Мен терегенден, эртте жетерге керек эдим уллу жолгъа. Интернатха бурулган жерде юйле да бар эдиле, жол жанларында терекле да. Мен а, нек эсе да, бир чырпылы чатны башындан къарап къалганма, келе келип. Мени интернатха алып келгенлеринде, тӛгерекеге-башха кӛз жетдире, эс бура келген эдим. Быллай терен чатдан ӛтгенибизни уа кӛрмегенме. Жокъ эди жолубузда аллай чырмау. «Сора мен къайры келгенме? Кесиме бу ауур да, къайгъылы да сорууну бергенлей, ичими къоркъуу алды да, аркъам титиреди. Санларым ауур болуп, жерге тартдырдыла. Мен къаргъа олтурдум. Насыбыма, юсюм-башым игиди да сууукъ жунчутурча туююлме. Аякъларымда уюкъларым бардыла. Ала уа аз да сууукъ ӛтдюрмезликлерин билеме.

Небилейим, къаллай бир турган болур эдим алайда къаргъа олтурганлай, къара сагъышха къалганлай сагъатдан артыкъ окъуна озган болур эди, кюннге къарадым заманны билир акъылда. Кюн, сӛдегейине кетип, анда, болмагъанча узакълада, жер бла кӛк бирге къошулган къыйырда, жерге жетерге аздан къалып тура эди.

Анымы кӛрдюм, «былайда бир минутунгу да оздурургъа керек туююлсе, иги жаш. Кӛз байланнгынчы, уллу жолгъа чыгъаргъа керексе. Алай туююл эсе...»-деген оюмум аягъы юсюме терк салды. Алай, тӛгерегиме къарадым да, къайсы жанына барыргъа керек болгъанымы билалмадым. Кӛп сагъыш этдим жеримден тепмей сюелген халымда. Келген жолум бла артха къайтыргъа да бир таукел болдум. Жюрегим унамады жангыдан тузакъгъа тюшерге, онг жанына бурулуп бар деп, алай юйретди.

Жюрегим айтхан жанына бурулуп, кӛз байланнгынчы, уллу жолгъа чыгъаргъа къаст этип, жӛбелеп кетдим, ауузланыргъа керек эдим да, бир кесек къарыу алыр эсем да, аны да унутуп. Келеме, бӛксюмюю алгъа атып. Акъылым: «Бар аллынг тутхан жанына, бурулмай бар», -дейди, бутларым а: «Бир кесек сабыр бол, маржа, асыры талчыкъгъандан тебер къарыуубуз тауусула барады»,-дейдиле. Кюн а меними сакълап турлукъ эди, бу харип къарлы тюзде ажашып айланады деп, акъырын ӛчюлюп башлады. Кӛз байлана тебирегенлей, алгъа сынап кӛргенча, аз-аз юфгюре келип, бир ауукъдан а алай уруп тебиреди аулак бораны, бирде шуууддап, бирде улуп, кесини кечеги ишин башлагъанын билдире, ары да жете, бери да жете, кенг этеклерин жая да къар хапуланы хауагъа кӛтюре, себелей, бурдум эте, «бу мени бийлик жеримди, къуруп кет былайдан!» дегенча, эленнген къарны юсюме-башыма къуяды, кӛзлерими ачып, аллыма къараргъа къоймай. Не этерик эдим аллай къыямада, бетими къолларым бла жабаргъа кюреше, атлашымы селейтмей барама, энди алай кӛп къалган болмаз уллу жолгъа чыгъар-

гъа деген акъылда. Алай энтта да билмейме мен къайры баргъанымы, къалайда болгъанымы. Кёз байлана тебирегенди. Кёп бармай аулакъны къарангы бийлерикди. «Сора манга не кюн келликди? «Ишни ахырын ойламай, аллын башлай турма»,-деучю эди атам. Аны алай нек айтханын ангыламай, тынгылап кююучу эдим. Энди ангыладым атамы сёзюню магъанасын. Бу кюннге къаллыгъымы билсем, ёлюп да теберми эдим жеримден. Не кыйын кёрюне эсе да интернат, тёзюп, айтханларын этип турсанг а, артмакъчыгъынгы аркъанга атып, танымагъан, билмеген жерингде тентиреп кетмей, къажарлы факъырачы кибик.

Алай ойладым да, тегерегеме амалсыз къарадым. Къарангы кесини бийлигине тохтай башлагъан кезиудю. Мен, чапханымы тохтатмагъанлай, иги кесек жол къоратдым. Ёпке солуу эте тохтадым бир жерде. Уллу жолгъа жетген эсем, мекамла, терекле кёрюнюрге керекдиле деп, марап къарадым. Эки жюз чакълы атлам арлакъда къаргъа тумаланып тургъан мекамны кёрдюм. «Аха, уллу жолгъа чыкъдым!»- деп къуандым, Аллахдан алай къууана тур. Эки атлап жетдим алайгъа. Ол мекам угъай, бичен тиш эди. Айхай, журт болса не хата, алай къыш къыямада бичен тишге тюбеп къалгъаным да насыбым эди. Энди мени кечеги борандан бугъар жерим бар эди.

Тишни тегерегине бир айланып чыкъдым, къалайы тынч болур кесиме бугъар жер чучхургъа деген хыйсапда. Жел азыракъ ургъан жанын сайладым тишни да, къазып башладым. Олтургъан биченни чучхургъан алай тынч болса уа. Ууучум бла бирни тартып алыр ючюн бар кючюмю салып кюрешеме. Бирде болалмай, олтуруп да къалама, тегерегеме амалсыз къарай. Сора арлакъда атылып тургъан айыры таякъны кёреме. Ким эсе да агъач сенек этерге келтирип, жаратмай, атып кетгеннге ушай эди. Аны бла кёреме биченни жыртып, андан да хайыр азды. Боран а къатыдан-къаты бола барады. Манга чырмаулукъ этерге кюрешгенча. Къарны бирге жыя, айландыра келип, юсюме-башыма къуяды. Мен а къажымайма, аяма этеринги дегенча, къадалып къазама тишни, къолуму теренден-тереннге сугъа, тёммегим сыйынырча чакълы бир орун ишлей.

Кечени не заманы эди-ким биледи, бошайма орунуму чучхуп. Ичине кирип, башымы тышына къаратып жатама, айыры таягъымы да къолум жетерча жерде кююуп. Алай тынчайгъаным бла санларым хыраланып, ауурланып, жарты жукъулу болуп къалама. Боран да, бешик жыр айтып, мени жукълатаргъа кюрешгенча, къарлы тюзде кечеги «тепсеуюн» бардырады, бирде шуу-шуу таууш эте, бирде ач бёрюча улуй. Мен а, жукъуну кесимден къыстар акъылда, къойлу ауулну, атамы-анамы эсима тюшюрюрге кюрешеме. Алай, не бек кюрешдим эсе да, жукъу хорлады. Кёпмю-азмы жукъладым, андан хапарым жокъду, жүрегим къоркъунуп уяндым. Орунуму аллын бичен бла жапхан эдим да, ким эсе да аны чачаргъа кюреше тургъанча кёрюндю. Мен тынгыладым. Къоркъгъандан, сууукъ къалтырауукъ тийгенди. Тышындагъы уа биченни къадалып чачады. Мен энди аны солугъанын окъуна эшитеме.

-Кимди бу бичен бла кюрешген?! - деп сорама уллу кычырып.

Тышындагъы артха секиргенча болду мен алай кычыргъанлай.

- Ким болгъанынгы айт дейме! - деп къатладым мен дагъыда, ким эсе да биреу биченни алыргъа келип, къоркъгъандан тилсиз болуп тургъан сунуп.

Бу жол да жауап берген болмады. Жукъу деген зат къайтмазгъа кетгенча болду да къалды. Мен айыры таягъымы орунуму ичине тартдым, чачылгъан биченни артха жыйдым, «энтта да кесин бери уруп бир кёрсюн, айыры таякъ тиерин сую эсе», - деп ойладым да, бираз ырахатландым. Биягъы сагъышла кирдиле башыма. Къойлу аулда бирер агъач къаманы да ойната, чыбыкъ атланы жортдуруп, «атакагъа» барыучу кюнлерим эсима тышоуп, ахтындым. Ол кезиучюкде шыбыр-шыбыр таууш эшитип сагъайдым. Ким эсе да, биягъыча, орунуму аллын жапхан биченни чачаргъа кюреше тура эди. «Бу тюз боюнлу туююлдо, аллай бир ёшюн уруш эте эсе», - деп, ачыуум келип, айыры таякъ бла узалама. Иги тийген болур эди жухуна ансы, ол, итча сынсып, артха секирди. Бёрю болгъанын билдим биягъындан бери мени орунуму чачаргъа адыргы этип кюрешген. Андан сора къоркъгъаным кетип къалды, таланмагъан, жүрегиме былай бир тюрлю хошлукъ келип къалгъанча болуп, бу боран кечеде, бу къуу тюзде менден сора да бар кёреме жаны болгъан дегенден туююл эсе.

- Къарачы ол аманны, кесими алай бош къапдырып къоярыкъмы суна болур эди. Анам айтычулай: «Атангы башы, анангы тёшю!» - дедим, эшитсин не айтханымы дегенча, уллу кычырып. Мен алай кычырып сёлешгенлей, бёрю, кимден эсе да тарыкъгъан этгенча, узакъгъа созуп, термилиулу улуду. Жауап къайтарлыкъ болурламы нёгерлери огъесе тынгылапмы къоярыкъ болурла деп ойлай, къулакъ салдым. Тынгылап къоймадыла, андан-мындан улуп, эшитгенлерин билдирдиле. Билдирген бла къойсала уа не къайгъы, алгъа бири, аны ызындан экинчиси, дагъыда ючюнчюсю келип, олтуруп тохтадыла, тишден бир он метр чакълы арлакъда, тюз мени орунума аралгъанлай. Бери уа бир чыкъгъыенг деп сакълагъанлары болур эди, мени не ит, не къоян сунуп. «Атагъызны башы, анагъызны тёшю. Олтуругъуз алай, бек кёп сакъларсыз мени, теири», - дейме, кеси кесиме кёл этдире.

Мени ол акъылымы билгенча, бёрюле тынгысыз бола башладыла. Бирем-бирем туруп, тишни тегерегине бир айланып чыкъдыла. Бёрюледен бири, бичен башына ёрлеп чачаргъа кюреше кетди да, болалмай энишге секирип, нёгерлерине къошулду. Сора бары да, бирден кёкге къарап, иги да созуп, адамны жүрегин таралтырча, жарсыулу улудула.

Алай жарсыулу улугъанлары «энди бизни тёзюмюбюз тауусулуп бошалды» дегенлери болур эди ансы, бёрюле хырылдап, тишлерин ачып, манга жууукъ келип тохтадыла. Аллах кёргенден, къоркъдум, была аман башладыла да энди дедим кеси акъылымда. Кёп турмадыла ала да манга къарап. Бири, бёрю жыйынны таматасы болур деп ойладым, арсарсыз келип, аллымы жабып тургъан биченни аяусуз чачып тебиреди, хырылдагъаны бла абызырата. Алай жан татлыды, жаннга къоркъуу тышсе, къарыу да, таукеллик да келип къаладыла. Бар кючюмю салып сермейме

айыры таякыны жютю буруну бла. Билмедим жухунамы, огъесе кёкюрегинеми тийди, бёрю сынсып секирди артха. Андан сора тюнгиюлп тохтамагъан эселе, ёшюн уруш этгенни кьойдула. Мен да иги кесекни сакъладым, ышанмай, айыры таягымы хазыр этгенлей, кысыла баргъан кёзлерими уллу ачып, жукъу ауурлугъундан алай бла артылыргъа кьазауат эте.

Болсада жел кьуугъан жануарча, кьарлы тюзде сау кюнню ажашып айланнганым татымай кьаллыкъ тьойюл эди кьарыуума. Танг аласына жууукълашхан болур деген заманда жукъу болмагъанча кьаты кысыды да, санларым хырландыла, хар нени да унутханча болдум да кьалдым. Бир акъылым а: «Жукълама, жукъласанг, бёрюле тешигингден суууруп чыгъарлыкъдыла», - дейди да, кёзлерими кысаргъа кьоймайды. Ала уа айтханымы этерге унамайдыла, кьаллай эсе да бир ауур таш басханча болуп, жабылып кьаладыла. Жукъу бла кьазауат эте, тышына да кьулакъ сала турама алай. Боранны шууулдагъан тауушу тохтап тийре шош болгъанындан танг атаргъа кёп кьалмагъанын билдим. Энди гитче кьарындашчыгъы келгенди аны орунуна - танг аласында тириличю чёрчек желчик, сууукъ бурунчугъун кьайры да жетдире айланнган бир хыпыярчыкъ. Бу кенг аулакъгъа ие болуп жангыз кеси кьалгъанына махтана, кьарны сибире-сыйпай, кьайда жепи кёрсе, ары юфгюре, мен бугъунуп тургъан тешикке да жетди кёзю ол сахиникни. Энди уа хорлатып кьояма да деп, жарты жукъулу болуп, кёзлерими кючден ача, кьарап тургъанымлай, жепиден кьарны бетиме сепдирди да, жайыкъдырып кьойду, тур энди, танг атханды, боллукъду тешикке кирип тургъанынг гылыу киби дегенча. Мен биченни бир жанына тюртюп, башымы тышына чыгъараракъ этип, тегерекге-башха кьарадым. Булутла ортасындан кьарагъан кюнню кьарыусуз жарыгъы кёзлерими кьаматды. Мен, кёзлерими бирде ача, бирде жаба, биразны турдум. Сора сындырылып чыкъдым кесими тар орунумдан, олсагъат аягъы юсюме туруп кьаллыкъ сунуп. Кьурушхан бутларым кьаймишип, тёммегими кётюрюр кьарыулары болмай, жыгъылыргъа жетип, тишге таяннганымда билдим тар тешикке, гуппуш болуп, кьайгылы кечени ашыргъаным татыгъанын алагъа. Тишге таянып, бир аууукъну тургъанымдан сора кесиме келгенча болдум да, бутларымы кьыйналып ала, эсирген адамча, ары бла бери сюрюне, алайдан кетип тебиредим, айыры таягыма таяна, артыма-аллыма кьарамай.

Кьойлу ауулгъа кьайталмазлыгымы, ары жолум кесилип тургъанын ангыладым. Интернатыма кьайытдым. Барымы-жогъуму билген болмаз эдиле ансы, кьайда эдинг деп соргъан-оргъан болмады. Алай интернатда кёп туругъа тьошмеди. Кьазахстанны кьалайында да жашаргъа эркинлик кьагъытла берилгенден сора кёчгюнчюле жууукълары, ахлулары болгъан жерлеге кёчюп тебиреген эдиле. Биз да Алма-Атаны кьатында Каскелен район деп бар эди да, ары кёчген эдик, жууукъларыбыз болгъан жерге. Андан сора кёп бармай, туугъан жерибизге кьайтыргъа жол ачылгъан эди.

«КЪАРА ЖИН»

Нек эсе да «Къара жин» деучю эдиле ажирге. Кесин да, жылкыгъа къошмай, ат орунда тутуучу эдиле. Аны ючюн туююл эсе, жагъынлы зат болуучу эди, къатына кишини жанлатыргъа суюмеген. Анга къараучу Сыдыкъ деп бир киши болуучу эди, жангыз аны болмаса. Узун бойлу, лѣкъумсакъал арыкъсуу адам болуучу эди Сыдыкъ, кеси къарагъан «Къара жиннге» ушаш, жагъынлы, кесинден башханы этгенине чурум табып, тырман этерге суюген бир жарашыусуз инсан.

Хапаргъа кѣре, алгъын алай болмаучу эди «Къара жин». Оруннга тыйгъанларындан сора болгъанды быллай келепен дейдиле. Арыкъ да, кѣрюмсюз да, жукъажалкъа да. Боюнунда, жанбашларында ышкырна тамгъалары бла. Ары дери уа, не айтаса, башчы ажир эди колхоз жылкыда «Къара жин». Тюгю къундуз тюгюча жылтырагъан этиучю эди жарыкъ кюнде. Тохтамай жылкыы тѣгерегине айланганлай, тайланы жылкыдан тышына чыгъармай, жанлыдан сакълагъанлай туруучу эди. Бир жол, ары-бери жортургъа къалып, жылкыдан айырылгъан тайны тутаргъа чапхан бѣрюню малтап ѣлтюрген хапарын айтхан эдиле жылкычыла. Ма аллай заманы да болгъанды «Къара жинни».

Уруш башланып, ат болгъанны аскерге элтип кетгенден арысын-да, мюлкде улоу жетмей, «Къара жинни» жегерге алып келдиле ауулгъа. Алгъа бурулургъа къалып, арба арышлагъа тохтаргъа унамай, жагъын эте турду. Сыдыкъ къамичини жетдире кетгенден сора жагъын бла иши болмазын ангылап, суюсе-суюмесе да, бой салды. Мюлкде уа жегер ат аз, иш а- кѣп. Эрттенден башлап, ингир къарангысына дери жюк ташыгъанлай турургъа тюше эди «Къара жиннге». Не ауур жюк салсала да арбасына, тартып барыучу эди бар кючюн салып, тѣрт аягъы бла жер тырнай. Ма аллай къаты ажир эди «Къара жин» бир заманда.

Арба суюрерге бой салгъанлыкъгъа, оруннга уруп, тагъаргъа тебиреселе, шайтанлы болуп къалыучу эди, къызгъылдымгъа тартхан кѣзлерин жандырып, огъурсуз бет алып, кишнеп, ат орунну башын ѳрге кѣтюргенча этип. «Бир онгмагъан «Къара жин» экен мынау!» -деп, Сыдыкъ къамичини аз жетдирмегенди анга алай къутургъан кезиулеринде. Болсада айтханын этдиралмагъанды. «Алай болса, сагъан чѣп да жокъ, сулы да жокъ!»- деп, ачуланып да бир кетиучю эди Сыдыкъ, ач болсанг, къойча жууаш болурса, онгмагъан, дегенни айтып. Бир ауукъдан а къайтып келип, «Къарыны аш болуп къалыпды «Къара жинимди», -деп, ариу айтып, сылап-сыйпап, аллына зынтхы къуюп, биченин салып кетиучю-дю, ашын ашай болурму, ѳпкелемей, дегенча, артына къарай-къарай.

Сыдыкъ «Къара жин» деп атагъан кюнден бери ол ат анга жабышханлай къалды. Биз, ауул сабийле, ат оруннга терк-терк барыучу болдукъ, «Къара жинни» кѣрюрге, боюнун, мангылайын сыларгъа суююп. Ол да хар келгенибиз сайын боюнун созуп, тепчип, пырх-чырх этип, бизге къууаннганын билдире эди. Бир кюн а, Сыдыкъ къайры эсе да кетип эди да, ат орунну эшигин ачып, къачып кетдик да, хуна артына

бугъуп, къарап турдукъ башына бош болгъандан сора «Къара жин» не этеригине. Ал такъыйкъалада жеринден тепмей турду ол, эшик ачылып тургъанына ийнаныргъы келмей. Сора атылып чыкъды да, тар ауузгъа къарап, мен бусагъат жетеме ары дегенча, ачы кишнеп, жайлау таба будуман болуп кетди. Биз не этгенибизни да ангыламай, букъгъан жерибизде мудах олтургъанлай къалдыкъ. Бир аздан а Сыдыкъны «ой-байын» эшитип, башларыбызны андан да энишге тутдукъ: Сыдыкъ кѳргенден Аллах сакъласын ансы, ажирни биз бошлагъаныбызны сормай билип къоярыкъды. Билсе уа, башкъармагъа не уа, сени баланг бу хылини этгенди деп, ата-анагъа тарыгъа турлукъ туююлдо, не заманда да чурукъ башына сугъуп айланычу къысха къамичиси бла арсарсыз сыларыкъды, аркъа узунунгу тутдуруп.

«Къара жин» табанлай кетип, кесими ачды эшигини къадауун огъесе ол хайырсызла анга болушханмы этген болурла?» - деген арсарлыкъда айлана болур эди ансы, Сыдыкъ мыйыкъ тюбюне мурулдай, ат орунну тѳгерегине эки кере айланып чыкъды, жерден кѳзлерин айырмагъанлай. Биз иги биле эдик Сыдыкъ не излегенин - ол бизни аякъ ызларыбызны табаргъа кюреше эди. Айтханымча, ат орунну тѳгерегине эки кере айланып чыкъгъандан сора биз бугъуп тургъан хуна таба терк-терк къараргъа къалды да, тюз ит киби жерге бла аллына кезиу-кезиу къарай, бизни таба бурулду. «Ызыбызны кѳргенди, къачмасакъ, къурутурукъду», - деп ойлады. Хуна артыкъ бийик туююлдо, къачсакъ кѳрлюкдо. Аны себепли, не болса да, ол болсун деп, тепмедик жерибизден. Хунагъа къысылдыкъ, къуш кѳрген тауукълача мугурайып. Сыдыкъ келип, тюз башыбызда сюелип тохтады. Узун боюнун созуп, энишге ийилип къараса, кѳрмей къоярыкъ туююл эди. Биз а, хуна ташлача болуп, къымсыз жатабыз, чуубузну чыгъармай, солубузну алыргъа болмай. Иги кесек сюелди Сыдыкъ алайда, ташдан ишленген сурат киби ере сын болгъанлай, огъесе бизгеми кѳрюндю алай, «Къара жин» кетген тау ауузгъа къарап бир аз сагъышланып тургъандан сора, уллу-уллу атлап, ат орун таба кетди, къамичиси бла ура да, чуругъун гетен таууш этдире. Бек чамланган кезиунде этиучюдо Сыдыкъ алай. Аны кетгени бла бизге да жан кирди. Кертисин айтсам, ол алайдан кетген этгенликге, ийнанырыгъыбыз келмей, хуна тюбюнде гуппуш болгъанлай иги кесекни жатып, аягъы юсюбюзге андан сора турдукъ. Тургъанлай а, Сыдыкъны кѳзюне урунунчу, алайдан кетерге ашыкъдыкъ.

Кѳп турмады «Къара жин» жайлауда. Ол а турлукъ болур эди, алай жылкъычыла аякъ урдурмадыла анга. Ал кюнледе къайгъырмадыла, тура берсин, жайлау эркинди деп. Артдан-артха, оюнла кѳргюзтюп тебигениннен сора, тынгысыз бола башладыла. «Къара жин», алгъыннгы къылыкъларын эте, бир ненча кюнню ичинде жылкъыгъа башчы ажир болуп къалды. Къайдан эсе да эки къумалы ажир келтирген эдиле колхозгъа, сатып алып, байталланы экиге бѳлюп, туююшген-жыртышхан болмай, бир тап тура эдиле. Жылкъычыла айтхандан, «Къара жин» келгенлей, ачыкъ къазауат башланган эди ажирлени араларында. Аны тишлерини жютюлюклерин, туякъларыны къатылыкъларын сынагъ-

ан эки ажир да, жаш эдиле кеслери да, «Къара жин» болгъан жерде жылкыгъа жанларгъа къоркъуп тебиредиле. Алай ачыкъдан хорлатып къоймазлыкъларын билдире-билдире турдула, экиси да бирден чабып, бири къабып, бири табанлап, тынчылыгъын алыргъа кюреше. «Къара жин» да аланы кереклерин берип ашыра турду.

«Былай а боллукъ туююлду. Бу кёрюмсюз жырткыкъулакъ жылкыны кюмасын бузуп къоярыкъды. Аны билсе башкъарма, аман кюнубюзюню келтирив. Ол себепден муну тутуп, элге къайтарыргъа керекбиз», - деген акъылгъа келдиле сынамлы жылкычыла. Айтханларыча этип, артха къайтардыла. Биз «Къара жинни» къайтханына къуандыкъ, ат оруннга чапханыбызны тохтатмай жетдик. Болсада Сыдыкъ аллыбызгъа чыкъды да, къууанчыбызны чёкдюрдю. Биз «Къара жинни» кёрюрге сюйгенибизни айтдыкъ, кенгден къарап окъуна. Унамады Сыдыкъ, бетибизге ургъанча этип, артха къайтарды.

Экинчи кюн билдик Сыдыкъ бизни не ючюн къыстагъанын. Башкъарманы буйругъу бла мал дохтур келип, «Къара жинни» жылкыгъа жанламазча этип кетген эди.

Андан сора келдиле анга аман кюнле. Жарасы сау болмай, ёледи, ёледи деп, ай чакълы заманны къыйналды «Къара жин». Аллай бирни, кече-кюн демей, къарагъанлай турду Сыдыкъ, къатындан хазна кетмей. Ырахын сабийге бакъгъанча, алай къадалып бакъмаса, ол аягъы юсюне хазна боллукъ туююл эди. Сюймеучю эдик Сыдыкъны гурмук адам болгъаны, бир аз затчыкъ ючюн окъуна къабынып къалыучусу ючюн. Аулда да кёпле жаратмаучу эдиле гурмукулугъу ючюн аны. «Къара жинни» аягъы юсюне салгъандан сора уа бизни Сыдыкъгъа ниетибиз тюрленнген эди. Ол бизге эки тюрлю адамча кёрюннген эди – бир жанындан, биз алгъадан таныгъан Сыдыкъча, экинчи жанындан а, биз энди биле келген халаллыкъны, жан аурутмакълыкъны ышанларын жүрегини теренинде сакълагъан адамча.

«Къара жин» аягъы юсюне турду деп алай сунганлыкъгъа, алгъыннгы тирилингенден милдеу да къалмагъан эди анда.

Не заманда келсек да, жатханлай, кёзлерин жарты жабаракъ этип, жерге мудах къарагъанлай турады ансы, башын кётюрмейди, ким келди, ким къалды деген къайгъысы да жокъду. Алгъын татлы къабынчыкъла алып келиучюбюзюню билип, орунунда тепсеп тебиреучю эди, бизни келгенибизге къууанып, ашыгъыш-бушугъуш болуп. Энди уа, айтханымча, кёзлерин ачып, бизни таба къарагъан да этмейди.

Аны бла кенг дуниясы такъыр болду «Къара жинни». Тохтамай алгъа учундуруп туруучу уллу жүреги сынып, хар неден да тюнгюлюп къалды, къанаты сыннган къушха ушап. Тура турду жаз башына дери алай, къорада жангыз кесинден башха жан болмай. Кюн энди къарны бийиклеге ыхтыргъанды. Ауул башы сыртла ачылып, кечеден-тангнга жашил бет алып чыгъадыла. Аны сезип, «Къара жин» боюнун созуп, зыбыр эринлерин къымылдата, пырх-чырх эте, хауаны танакълайды. Бир кюн а тёрт къарт атны келтирив урадыла ат оруннга. Учус сатып алгъан хапарлары бар эди, семиртип, эт заготовкагъа беривбиз

деп. «Ат орунда тагып, багып турмай, гелеуге чыгъарыгъыз да, кишенлеп, эркинге бошлагъыз»,-деди башкарма. Тамата айтханча этдиле- кишенлеп, жангылагъа къошуп, эркинге бошладыла. Айлана турду «Къара жин» ала бла. Алай бу гелеулю сырт жайлау туююлдо анга, такъырлыкъ этеди. Аны эркинге юйреннген, къуруда учунганлай тургъан жюрегин къысып, эркин солургъа къоймайды. Кёзлери тохтамай жиягъанлай, хымил этгенлей тургъан къарт нёгерлерин да кёрюрге суймейди энди ол. Къатына жанлагъан болса, къулакъларын жумуп огъурсуз бет алып тохтайды, думп бол былайдан дегенча. «Къара жинни» къылыгъын билип, кенгирек тургъан болса-бек ахшы, болмаса уа, жалкъасындан къабып, аяусуз силкиндирип жиберичюдо, алыкъа къарыуу ичинде болгъанын билдирип.

«Къара жинни» аллай куююкю къылыкъларын сынагъан къарт «нёгерлери» андан кенгирекде туруп тебиредиле, сен излеген ол эсе, эркин кыйдукъ дегенча. Эсине да алмады «Къара жин», ала таба къарагъан окъуна этмеди. Айлана турду жангыз кеси бу жууукъ жайлауда, кюнден-кюннге санларына къарыу къошула баргъанын сезип. Узакъ жайлау таба къарап, термилиулю кишней.

Кюнлени биринде уа думп болду да къалды ызын-сызын кыймай «Къара жин», хауа жутуп кыйгъанча неда къанатла битип, кёкге учуп кетгенча. Ауулда кёп тюрлю хапарла жюрюдюле аны юсюнден. «Бёрю азыгъы болгъанды ол»,-дедиле бирле. «Къара жин» кесин къаскъыргъа бермейд»,-дедиле башхала. Ахырында туурасын билген чыкъмады да, къол булгъап кыйдула, жаханым андан толсун деп. Алай «Къара жинни» бёрюге ашатхан эселе уа, гепоуну аллында жауап тутаргъа боллукълары мюлкню таматарын жукъусуз этген эди. Заман алай эди да, тютю токълу чакълы бир заран тюшген эсе ара мюлкге, къаты сурамай кыймаучу эдиле.

Туугъан журтубузгъа къайтып, орналып, арада бёлек жыл озгъандан сора атамы къабырын кёрюрге, мени къанатымы къатдыргъан кыйлу ауулдан тансыгъымы алыргъа суйдюм. Кесинг билгенликден, ол заманда самолёт кюн сайын уча эди Алма-Атагъа, билети да учуз. Телеграмма ийген эдим да Къыблагъа учарыкъ кюнюмю билдирип, ол да, Сейтбек да аэропортда сакълап тура эдиле. Сен бир кёргю эдинг ала мени, къолдан-къолгъа алып, къалай тансыкълагъанларын. Мен да, ала бла бирге ашыргъан ач да токъ да кюнлерими эсиме тюшюре, экинчи туугъан журтуму энтта да кёргениме кёлюм тола, Къабылны бла Сейтбекни кезиу-кезиу къучакълай эдим.

Алма-Атаны бла кыйлу ауулну арасы, жашлыкъдан туююл эсе, алгъын узакъ жол кёрюнюучю эди. Бу жол а ол манга къысха кёрюндю. Кертисин айтсам, мен кыйлу ауулну танымай окъуна къалдым. Кенг орамны эки жанында башлары шифер бла жабылгъан, акъ сюртюлген юйлени кёргенимде, Къабылгъа бла Сейтбекге, сиз мени къайры келтиргенсиз дегенча, соруулу къарадым. «Ма буду сен кёрюрге суйген

къойлу ауул», -деди Къабыл, ышармыш эте. Тюзюн айтсам, мен сабий-лигиме къайтыргъа, ол замандагъы къойлу ауулну кёрюрге, аны сыгын ийисин энтта да бир кере ийисгерге сые эдим.

Бурун заманладан бери къойчулукъ, жылкъычылыкъ бла кюреше келген ауулчула кийиз юлледен жангы межамлагъа кечгенден арысында аланы жашау болумлары, тёрели тиричиликлери да тюрленгенлерин кёрдюм. Къабыл айтхандан, энди мында, бу кенг ауузда, тынг жерлени сюрюп, будай, арпа ёсдюредиле, аладан бай тирлик жыядыла. Къойлу ауул колхозну иги айнып баргъан бёлумлеринден бирине айланнганы себепли, мюлкню правленин да бери кёчюрюрге оноу этилгенди. Аны межамы да ишлене турады.

Къабыл сабанчы бригаданы таматасыды. Кеси къолу бла тёрт отоулу журт ишлегенди. Бир жашчыгъы да барды. Келин да, не айтаса, мангылай жарыкълыгъы болгъан тиширыуду.

-Менинг сагъан саугъам бар, - деди Къабыл, бир эрттенликде шайгъа олтургъаныбызда.

-Сизди кёргенден иги саугъа жокъ магъан. Къанатым къойлу ауулда къатды. Сюдюм къазакътынг жерин, адамын да. Ол менинг саугъам, - дедим, къазакъчамы унутмагъанымы билдире.

Къабыл абери къатламады. Бир кёзюн къысаракъ этип, ичинде бир уллу жашырынлыкъны сакълагъанын билдирирге кюреше, кюлюмсюреп къарады. «Не саугъа хапар айта болур Къабыл?» -деп, сордум кеси кесиме. Болсада, былайды деп, бир зат келмеди эсиме.

-Кел, -деди Къабыл, шай ичип бошагъаныбыздан сора, -саугъангды кёр, досум.

Къабыл аллымда, мен аны ызындан индек башына келдик да, энишге къарадыкъ. Мен, кёзлериме ийнанмай, бир Къабылгъа, бир энишге къарай, алай боламыды да дегенча, сейир-тамашагъа къалып, иги кесекни тургъанымдан сора, эс жыйып:

-«Къара жин!» -деп къычырдым, къууаннганымы ичиме сыйындыралмай, саулай къойлу ауулгъа эшитдирип.

-Андан уллу саугъа эталлыкъ туююл эдинг манга, досум! -деп, Къабылны къаты къучакъладым. Экибиз да чапханлай ат орунга эндик. «Къара жин» буруугъа жанлады да, кишнеп, мени таныгъанын билдирди. Башын буруудан бери чыгъарып, мени ийисгерге къалды. Мен аны башын ёшюнюме къысдым. Къушкъанат жашлыгъын эсинем туюшюрген болур эдим, «Къара жин» башын артха алмады. Экибиз да бир бирден тансыгъыбызны алалмагъанлай танг кесек турдукъ. Алай бла, «Къара жин» мени кийиз юйлю, къыйы ийисли къойлу ауулума, сюрюнчю жашлыгъыма энтта да къайтарды.

АХЫР ТЮБЕШИҮ

«Дуня жашауу» деген романдан

Къаты тутхан къышны къыйын кюнлерин хазна жокълатмагъанлыкъгъа, жер алыкъа иги жылынмагъанды. Жаз башыны уа ахыр айыды. Кюн булутлуду, шулпулуду. Не айтыуунг барды, быйыл жаз башы эртте келгенди. Бюгюн жылы кюн эди.

Алай, ингирикге жукъа туман басды тегерекни. Дыгъужыкыуэ элге туманны келгени башха тюрлюракъды. Бери туман бийикледен «тегелей» келип, андан сора элни къаты къолгъа алып тохтады. Бизге ол халгъа не бийикликге учуп, андан къаргъа тюшсе да, толу ангыларыкъбыз бу элни туман башха жерледен эсе басханын...

Гуашакар, жаз башыны эртте келгенин хайырланып, бахчасын къазып, къартоф салыргъа чыкъгъанды бюгюн. Алыкъа жер а иги къургъакъсымагъанды. Туман да, узакълада кесин жокълата келди. Гуашакаргъа жашчыгъы къадалып болушады. Ол – Къамбот, гитчеликден юйреннген ишин къыйналмай тамамлайды, - анасыны жугар аузу жерден айырылгъа ол этген чунгурчукълагъа урлукъ атханлай барады. Дагъыда чабып, арлакъда бешикде жатхан къарындашчыгъындан хапар алады. Алай ол сагъатда элни туман басды да, анагъа бла балагъа чырмау болду. Алай ишлерин тохтатыб а къоймадыла.

Ингирге картоф салып бошадыла Гуашакара бла Къамбот. Аны себепли ала къууанч сагъатлы болуп жыйылдыла юйге. Ана ушхууур хазырлайды, Къамбот бешик тебиретеди. Ол заманлагъа эл да тумандан къутулгъанды. Болсада Гуашакара жюрегинде кеси ангыламагъан бир тынгысызлыкъны уа сезгенлей турады. Фашистле элден къысталгъанлы жыл озду. Алай жюрек тынчлыкъ жокъду адамлада. Немецлиле артха къайтырыкъдыла деген хапар да тохтамайды. «Уллу Аллах, къыйынлыкъдан кери этсин» деген а жокъду.

Алай халкъ къыйынлыкъдан кери болмады. Адам улуну ёмюрде акъылына келмезлик огъурсуз хапаргъа шагъат болду ол.

Тынгысызлыкъны хар заманда биргесине айланнган Гуашакара, сабийлерин жукълатып, намаз этип, тешегине кирди. Кюнню узунуна иште туююлген адам терк окъуна къалкъыды. Алай бир ачы, огъурсуз таууш аны жарты жукъулу этди. Машиналаны узакъгъа эшитилген матор тауушлары улуну, гитчени да элгендиргенлей турдула. Къамботну анасы ундурукъдан секирип тюшюп, юсюне кийимлерин къаплады. «Немецлиле къайтып келгендиле!» - деп къылыкъсыз къаты къычырды ол. Патахен чыракъны жандырды да, отоуну бир мюйюшюнден экинчи мюйюшюне баргъанлай турду. Бир заманда акъылын башына жыйды да, эшикге чыгып, Къражанлары таба чапды.

Ол Къаражанлагъа жетгинчи окъуна ангылады огъурсуз таууш сау элни элгендиргенин. Къоншу тиширыулары барысы да тиледиле Молэкъасымгъа – Къаражанны эрине, бу алабалыкъ не зат болгъанын билип кел, деп. Гуашакара уа, сабийлерине тынгысыз болуп, анда кёп мычымай юйюне къайтды. Тейри, Аллахды билген, жарым сагъат озгъан болур эди Къаражанны эри тышына кетгенли, Молэкъасым да, къатыны да Гуашакаралагъа келдиле. Кесини болмачы хапарлары бла тийрени эрикдирип жашагъан Къаражан, эрини аузуна чабып, былай айтды:

- Гуашакара, таулулары кёчюрюп барадыла!

- Нек? Къайры? Не себепден?

- Бизни уа?

- Бизни уа – угъай – кёчюрмейдиле, - деди Молэкъасым, - андан сора мен билген жокъду. Ол хапарны да Кошуко Дахалина айтханды. Жатыгъыз, тынчайыгъыз. Хапарны тюзюн эрттенликде билирбиз.

- Угъай, тохтагъыз, таулулары барысындамы кёчюрөдиле?!

- Хау, алай айтадыла.

- Уруш кишиге да игилик этмейди, - деди Къаражан, - таулулары барысын да элтип бир уллу уругъамы къуярыкъ болурла? – Тиширыу ол сорууну эрине берди. . .

Гуашакара аямай жилиды. Олсагъатда жан тенги Ариуканы жарыкъ сыфаты кёз аллына келди. Ала экиси да колхозда бирге ишлеп тургъандыла, солугъан да бирге, тыш азыкъгъа да бирге барыучу эдиле. Экисини юйюрлери да уллу шуёхлукъ жюрютгендиле.

- Не тели хапар айтаса, сылхыр! – деп Молэкъасым къатынына чамланды. – Сау халкъны дуниядан къалай думп этерле?

- Да сау халкъны туугъан жеринден кёчюрюб а эшитгенмисе? – деди Къаражан.

- Ол айтханынг да тюздю, - деди Молэкъасым.

Ала кетгенлей Гуашакара тёшегине кирип, жукълап, битеу къайгъыларын унутур акъылгъа келди. Алай, къайда жукъу. Танг атхынчы кёз къысмады. Эрттенликде уа тюрю-тюрю хапарла сынсытдыла аны башын. Ким айтады: «Таулула кесибизини солдатлагъа къажуа сюелгендиле – аланы тау ауузгъа жибермегендиле!» Башхасы айтады: «Немислиени юйлерине жыйып, аямай сыйлап тургъан хапарлары барды. . . Ма аны ючюн Сталин быланы Кавказдан къурутургъа, деп оноу этген хапары барды».

Ол затлары барысы да ёнорюк болгъанларын кёллери бла ангылатхана аман хапар айтханладан иги да кёп эди. Мычымай къабартылылары да кёчюрлюкдюле, дегенле да аз туююл. Аллай къагъытха Сталин къол салгъаны даулашсызды. Ол документни Дахалина кеси кёзю бла кёргенди.

- Угъай, угъай, - деди кесин башхаладан билимли да, акъыллы да сундурургъа кюрешген акъсакъал, арлакъдан бери – адамла таба атлай, - бизни мындан Совет Союзну Жигити Къубадий Карданов ючюн кёчюрмегенлерин билип къоюгъуз.

- Ол не хапарды? – деди Гуашакара, - таулула уа уруш этмегенмидиле,

- аланы жашлары алгъа алгъанды да Совет Союзну Жигити деген атны..
- Да сора аланы нек кёчюредиле?
- Да къайдан билейим?
- Билмей эсенг, аузунгу къысып тур.
- Бу огъурсуз ишни тюзюн бир адам да билмейди. – деди Молэкъасым.

Ол къайгъылы хапарладан сора ингирикде, иги да кёз байланнгандан сора, Гуашакара, сабийлерин да алып, Ариукалагъа барды. Ала элни тюз ортасында жашайдыла. Гуашакара, бу юйюрге киши жукъ айтмагъанын эшитип, къанатла битип, кёкге учханча къууанды. Баям, быланы – Ариукаланы, къабартылылагъа санап къойгъандыла. Ол юйюрге къабарты тилни билмеген адам жокъ эди. Сора элни адамлары Ариукалары малкъарлыла болгъанларын кишиге билдирмегендиле. Ариука да къууанч тыпырлы болду Гуашакараны кёргенде. Алай ол бир кесекден болгъанны жияу-сыйытха алдырды – къыйын эди миллети сынагъан къыйынлыкъгъа тёмеклик.

Гуашакара не да этип, Ариукагъа кёл этдирирге юрешди. «Эртте-кеч болса да тюзлюк хорларыгъына толу ийнан», - дей эди Гуашакара. Эллилени барысы да Ариукагъа таукеллик берирге юрешедиле. Бир бирле Сталинге аман айтыргъа окъуна базадыла. «Бу ишни юсюнде Сталинде терслик жокъду, ол билсе бу мурдарлыкъны жолун кесмей къоярыкъмы суна эдигиз, - дегенле да бар эдиле. – Ой юйюгюзге, нек кёл ашаргъа керекбиз, ол да Кавказны адамыды».

Къамбот таулуланы ёмюрюнде да кёрмегенди. Айтдырмай къоймай эсегиз, жаш Ариуканы таулу болгъанын окъуна билмегенди. Анасы малкъарлыланы кёчюргенлерини юсюнден хапар айтханлы ангълагъанды аланы кимле болгъанларын. Таулула тауда жашайдыла, бек жигит, ёткюр, башларын тутхан адамладыла деб а эшите-эшите тургъанды таматаладан. Къар, сууукъ, жаун деп къарамай, мал кютгенлери да алай. Къамботну акъылына кёре, таулуланы сыфатлары, кийим кийиулери бла окъуна башха миллетлеге ушамайдыла. Аны себепли ол Ариукалагъа келгенлеринде тохтамай аны сыфатына, атлашына, кийимлерине... къарагъанлай турду. Ариуканы жашчыгъы, къызчыгъы бла уа ойнаргъа угъай дерик туююл эди бу къайгъылы сагъатда окъуна. Болсада ала Къамбот къайгъылы туююл эдиле – анасыны бушуулу хапары жашны, къызны да акъылларын алып, къайдагъыларын да унутдургъанды.

- Эшитгенмисиз ол хапарны? – деди эшикден тынгысыз кирген къыз – Фаришка, - таулуланы кёчюрген этгендиле дейдиле да! Къыз жүрексинип, айтхан сёзюн ангълатамай эди. Аны соруууна киши жууап бермеди. Ол къайгъылы туююл эдиле Ариука бла Гуашакара.

... Къамбот бир-бирде тиширыуланы хапарларына эс буруп тынгылайды. Ол эшитген: совет солдатла таулу элге халкъ татлы жукълап тургъан сагъатда кирип, эшик-терезелерин къаты туююп, жарты-къурту кийинген адамланы эшикге чыгъаргъандыла. Къолларына бек керекли затларын окъуна алыргъа къоймагъандыла.

...Таулуланы узакъ жолгъа ашыргъандан сора аланы эллерине къабар-тылыланы кёчюргендиле. Тлостанбий арбазда бир улуу табакъ табып, аны букъдуруп кьойду иеси кьайтса кесине берликме деп. «Къалай кьууаны-рыкъдыла ала табакъларын сакълап тургъанымы кёрселе. Эртте-кеч болса да таулула артха кьайтырыкъларына сёз жокъ».

Ферманы къалаууру Хромов Тырыкъ ишден юйюне кьайтып келе Тукъмановланы арбазда кёп адамны эслеп, ары кьайтыргъа таукел болду. Аны бет кьаны кьурупду, кече жукъламагъаны себепли, кёз тюплери да кёпчюп. Сора ол жыйылгъанлагъа ала эшитмеген хапарны айтды.

Андемиркъанны фермасы болгъан жерде (кеси къалауурлукъ этген фермада), Герпегеж элде Тырыкъны антлы тенги – Халим Емукуев, жашай эди. Ала бир бирге тюбемей хазна ыйыкъ оздурмагъандыла. Халим къабартыча, Тырыкъ тауча селеширге да юйреннгендиле бир-бирден. Экиси да кьууанчлары, жарсылары болса да бир-бирге билеклик эте келгендиле. Тырыкъ таулуланы кёчюре тургъанларын эшитип, сюрюююн да кьуюп, Герпегеж таба кьууулады. Анда болгъан тынгысызлыкъны, кьайгъыны чеги жокъ эди. Алай ол жолда аяклары учуп жыгъылды да, болгъаны суу, балчыкъ жугъу болуп, кючден кётюрюлдю ёрге. Юсю жибип жетди Тырыкъ Герпегежге. Анга бек алгъа солдатла тюбедиле. Ол не бек тиледи-жалынды эсе да, элге жибермедиле. «Ариулукъ бла кьуру былайдан», - дедиле совет солдатла Тырыкъгъа.

Тырыкъ ангалагъан жокъду бу затдан «Таулула, тутмакъламы болгъандыла, бу неиши? – деди Тырыкъ. – Шуёхума ахшы жолгъа бар дерге кьоймайдыла совет солдатла!» Алай ол жолсуз жолла бла ташайды Герпегежге. Тырыкъ бери келгенине сокъуранды. Эл жилиу-сыйытдан топпа-толу эди. Гумулжукла ары-бери жортханча, жорта эдиле адамла. Тырыкъ ангылагъандан Герпегежде эллиледен эсе солдатла кёп эдиле. «Немислиле окъуна быллай бир кьыйынлыкъ бермегендиле къара халкъгъа», - деди Тырыкъ. Халимни анасы Мариям бек керекли затларын юйден чыгъарып, арбазда бирге тебе этип, машинаны сакълайды. Машина тийрени адамларын жыя, Мариямлагъа жетип келе эди. Хапчукланы машинагъа солдатла быргъадыла. Мариям а арсар болду машинагъа минерге – эр кишиледен уяла эди; ары тагъылса эти-женги ачылыр деп. Алай солдатла кьычырыкъдан кьырып, кётюрюп атдыла Мариямны машинагъа.

Тырыкъ, асыры кьаны кьызгъандан бир жерде сюелип туралмайды, этер къарыуу болмагъанын а ангылагъанды. Халимни кьучакълап, кёлю кьаннгынчы жилиады. Ол антлы шуёхун ахыр кере кёргенин а ангыламай эди.

ШАУАЛАНЫ ХАСАН кёчюргенди.

БОРИС МАЗИХОВ

КЪОНГУРОУ

Стол юсюнде телефон кыстау зынгырдайдды. Вахтада тургъан жыл саны жетген тиширыу телефон таба къарады, алай аны алыргъа ашыкъмады. Стаканнга таглы суу куйду да ичди, телефон а тохтаргъа ушамайды, аяусуз зынгырдайдды.

Аны ангылап:

- Алло, общежитие... Къайсы номерди? – деп суху сорду. Мен сокъур туйюлме, энтта айтама, эшикден ачхычлары былайда тагъылмайдыла, анда адам жокъду, ненча сѐлешдигиз, ненча айтама жокъдула отоуларында. Къачан келликлерин да мен къайдан билеме, манга айтыпмы кетедиле. Бюгюн байрам кюндю, демонстрациягъа кетгендиле. Келселе не айтыргъа – айтыгъыз...

«Ичгенин ичине жыялмай кюреше кѐреме ким эсе да, ауазы да аны айтып турады».

- Кимсе сен а? Ким? Хазретни шуѐхуму?

Алай бла телефонну салдыла да къойдула. Уллайгъан тиширыу да телефонну жерине сала, армау болду. Женя демонстрацияда кѐп турмады. «Хазрет мени сакълап турады – кеч къалыргъа амалым жокъду» - къууанч тыпырлы жырларыгъы, учарыгъы да келе общежитие таба ашыгъып келеди.

Кюн да бюгюн жарыкъ тиеди. Орамла да шарла, байракъла бла ариу жасалып, адамла да жарыкъ бетли майданда айланадыла.

Сюйгени бла тюбеширигине къууана чурукъ табанчыкълары да таууш эте, атлагъаны аягъы тюбюнде жерни сезмей учуп баргъанча ашыгъып барады Женя уа. Тѐгерекдегилеге ышара, кеси къууанганча, хар ким да къууанган сунуп общежитие къатына жетди. Тѐгерекге къарап Хазретни кѐрмеди, чабып коридоргъа кирди, алайда да жокъ. «Кетипми къалгъан болур, - Угъай, угъай алай этер амалы жокъду, - деп вахтѐр тиширыуну къатына барды. Ачхычны сурагъанлай, ол не айтыргъа, къалай айтыргъа билмей апчыды. Сора:

- Эрттенликде, эр киши ауаз сурап сѐлешгенди сени, артыкъ хата болмагъанды, алай машина ургъанды да больницагъа алып кетгендиле. Айтыууна кѐре жанына къоркъуу болмаз, - деди.

Артдан келедиле ол сѐзлени магъаналары Женяны акылына. Къушкъанат битип келген Женяны, къанатлары сыннганча болду.

- Хазрет ауруп турады деп сѐлешгендиле, хатасы болмаз, алай... алай...

- Ким? Ким сѐлешгенди? Не болгъанды? Не зат деп сѐлешгендиле? Женя къайгъылы болду.

- Ким эсе да шуёхума деген эди. Аллах айтса, жанына къоркъуу болмаз, машина уруп больницагъа алып кетгендиле дегенди.

Не этерин билмей, амалсызгъа къалып, кесин эшикге атды. Автобуса кёрюнмейдиле, таксиге адам кёп, жаяу терк болушлукъ берген больницагъа чапды. Жолда бара демонстрациядан келе тургъан биргесине окъугъан тенглери тюбедиле. Женяны къайгъысын билгенден сора, аны жапсарыргъа кюрешдиле, «Ётюрюк иш болур», «Ма кёрюрсе бош хапар туююл эсе ол», «Эсинге алма, хар зат тап болады»...

Жюрекге ол да асыу...

Терк болушлукъ берген больницада доктурла, ишлери болмай шахмат ойнай тура эдиле. Ала акъыртын Женяны жанына къарадыла, алай шахмат ойнагъанларын къоймадыла.

Женя Хазретни тукъумун айтып – быллай адам келтиргенмидиле сизге – деп ауазы къалтырай сорду. Араларында жыл саны бла бирсиледен таматаракъ ёрге туруп журналны алып къарады.

- Угъай, аллай адам бюгюн бизге тюшмегенди, - деди.

- Сора больницагъа алып кетген болурла, къайсы больницада болур, - деп Женя жиямсырады.

- Кимни излейсе, къарындашынгмыды?

- Угъай.

- Эрингмиди.

- Угъай, угъай.

- Шуёхунгмуду?

- Тилеген этеме, больницалагъа сёлешигиз да, къайдагъысын бир билигиз, - деп Женя амалсыз болду.

Тиширыу телефонну къолуна алды да сёлешди, кимни эсе да сурады да быллай адам бармыды сизде деп сорду.

- Угъай, анда да жокъду быллай тукъуму бла, аты бла адам, - деди.

Не этерге билмей, кёп да сагъыш этмей бирси больницаладан бирине барайым деп атланды.

«Сейирди, ол акъ халатлы тиширыу ненча сорду менден, огъесе Хазретге бир зат болуп, бу байрам кюн мени жарсытмайым депми къойду. Огъесе? Билмейме! Женяны эсине келмеген къалмады. Къайда болур?.. Къайда болур Хазрет?.. Ёхчеге этгенча Хазретни шуёхларындан кишиге да тюбемейме. Аладан къайсы шуёх сёлешген болур эди общежитиягъа? Хазретни больницагъа тюшгенин билген Женя болса барлыкъмы эди ол эрттенли демонстрациягъа? Атлам да этерик туююл эди, окъуундан къысталлыкъ болса да». Иги сагъышла келмейдиле Женяны башына.

Алай бла башха больницагъа жетди. Эшикни сакълагъан толу къатын Женяны ичине жибермеди.

- Къарындашымы машина ургъанды, аны бери келтиргендиле, саулугъундан саусузундан хапарым жокъду, мени ары ичине бир ий, тилеген этеме, - деп Женя жияды.

- Хар бу эшик аллына келген аллай бир жумуш бла келеди, хар биригизни ийип турсам, мени ишимден къыстарыкъдыла, сеничала уа мында

көпдөле. Кир оху, терк чыгъаргъа кюреш, манга сёз жетмесин, - деп ол кьатын Женяны больницагъа ийди.

Женя приёмный отделениягъа чабып терк жилигъаны ёпке солууу да бирча онгсуз этип сурады Хазретни.

- Угъай. Аллай адам келтирмегендиле бюгюн бизге, - деп акъ халатлы тиширычукъ Женя таба къарады.

Аны амалсызлыгъын кёрюп, ара больницагъа уа баргъанмыса, анда уа болурму? Тохта, бусагъат мен ары сёлешип билейим.

- Алло! Алло! Кимсе? Не ишлейсе? Байрам бла да алгъышлайма Зоичка, - деп хапарлашды. Ызы бла – Машина уруп адам келтиргенмидиле бюгюн сизге. Тукъуму къалайды? – деп Женя таба къарады – Хазрет Алхасов. Да, да, Зоя, сау бол, - деп чолпуну жерине салды. – Кёресе да, анда да жокъду. Бир жашны келтиргендиле, кеф болуп, ол тьююл эсе билмейбиз, биргесине кьагъытлары жокъдула, келсин да кёрсюн ол эсе дейдиле.

Биягъы андан ары сахарны ара больницасына чапды, ол тьююл эди. Къаруун да тас этип, ингирге общежитиягъа къалай жетгенин Женя кеси да билмейди. Вахтада тиширыудан энтта бир сорду, сёлешген ким эди, не зат айтып айтханды. Ол да айтханын къайтарып энтта да бир кере айтды.

Нёгерлери Женяны тегерегин алдыла, хар бири Женягъа болушургъа хазырдыла? Алай не бла, къалай? Аладан айырылгъанлай бир нёгер кызы Женяны кьатына келди да:

- Не затха бу Хазретни ызындан чабып айланаса, табылып, кел бизге андан эсе, кьонакъ жашла да бардыла, байрамны байрамча ётдюрейик, къайгъыларынгы да чачарса. Хазрет санга эринг тьююл, къарындашынг тьююл, не этесе да муну. Кел.

- Угъай. Угъай. Бусагъатда мени къайгъым ол тьююлдо, Хазретни табаргъа керекме, - деп чабып, тышына чыкъды, ким биледи, Хазретни шуёхларындан бирине тюбер эсем деп. Эшикте адам аслам, арлакьда ариу макъам эшитиле, жаш тёлү уа тепсей тура эдиле. Аланы кьатлары бла мудах озду. Къайда болур Хазрет, машина уруп, ёлюп элге алып кетген болмазламы, ярабий не амал этейим. Ашхам къарангы болгъунчу артха барайым деп келе тургъанай, общежитияны ючюнчю этажында балконда сюелип тургъан Хазретни тенгин эследи. Хазретни къайдагъысын ол билмей амалы жокъду деп чабып ёрге минип эшикни кьакъды. Кьолунда да стаканы бла ичинде да аракъысы бла эшикни Хазрет ачды. Хазретни, ичгени бетинде кёрюне эди.

- Кел, кел!.. Ёт бери, - деп сёзлерин да кючден айта, Хазрет Женяны чакъырды, стаканындан аракъысы да тегюлдо.

- Жашла, къарачыгъыз, ким келди бизге, кьаллай алаамат адам келди, деди ол.

Женя къарыусуздан, эшикге таянды. Стол артында олтургъан жашла уа ышара, Женяны чакъыра эдиле.

- Бюгюн ким эсе да сени машина басханды деп сёлешгенди да...

Жашланы дауурларына да къарамай, Женя Хазретге хапар айта те-

бирегенлей:

- А-а, мен безирегенем, сени телефоннга чакъырмагъандан сора, мен ойнагъанем алай айтып, - деп Хазрет кюлдю, ол кюлгени бла уууртлары бютюнда къызардыла...

Женяны кёз аллына бюгюннюгю къыйын кюню эсине келди. Бир больницадан бирсисине адыргы чабып, не этерин билмей, амалсыз болуп, тыш адамла болушургъа кюрешип. Бюгюн мени къыйналгъанымы... Ол а мен къайгъылы туююл эди...

- Безиреген... ойнап... Безиреген, – не айтырын билмейди Женя, андан башха зат айталмай чабып энишге тюшдю, ызындан Хазретни не зат айтханын да эшитмей эди ол. Общежитияда отоуна чабып кирди, бауурланып төшекге жатды.

- Не этесе?.. Не болгъанды, Хазрет ёлюпмю къалгъанды керти да? – нёгерлери чабышдыла.

«Не зат айтайым мен благаъа, къалай ангылатайым, не зат деп айтайым?.. Хазрет безиреп кеси сёлешгенди – деп къалай айтайым мен бу къызлагъа?»

- Ол ойнап сёлешгенди, – андан ары зат айталмай, бети бла жастыкъгъа бастырылды... Бюгюн Женяны жюрегинде Хазрет керти да ёлген эди.

ШАУАЛАНЫ РАЗИЯТ кёчюргенди

АНАИТ САИНЯН

АММА

Хар юйге кирген: «Къалайса амма, не ишлейсе?» - деп келеди. Жашау жыйыртмакъ этген жаягъындан уппа этип, берген сорууларына да жууап сакъламай, отоугъа ётпоп кетедиле.

- Игиме, бек иги, балам. Кёремисе кеси аякъларымда сюелип тургъанымы. Аммагъа уа андан сора не керекди! Аллах сизге саулукъ берсин!

Юйге бир бири ызындан къонакъла келе башладыла. Отоулада дауур, чам, кюлкую эшитиледи.

- Хант къанганы артында бек сыйлы жерни аммагъа... Кечгинлик, амманы жерин эркин этигиз... Амма, кел жеринги тап... Аммагъа чагъыр аякъны тутдуругъуз... Адамла, туругъуз, биринчи алгъыш аякъны юйню таматасы ючюн кётюрөбиз. Ол адетди, ёре сюелип ичерге керекбиз. Амма, саулугъунгду, узакъ ёмюрлю бол, хант къанганы баш жанында олтурур кюнлеринг кёп болсунла! Бизни юйюбюзге къууат салгъан, от жагъабызны жылыуун сакълагъан аммагъа минг берекет!

Махтаулары, ариу сёзлени аямайдыла. Биринчи алгъышны ызындан экинчи, ючюнчю айтылады. Бираздан амма биргелерине болгъаны унутула, анга эс буруу къала башлады. Ол да аны ангылап, кесине жер табалмай, къыйналады. Олтургъанла къарт ангыламагъан тилде сёлешип тебиредиле. Не этерге билмей, ала кюлселе ышарыргъа кюрешсе да, олтургъандан арыйды. Бираздан кирпичлери къысыла, жукъугъа тартынады. Жеринден тыншчыкъ туруп, кеси отоуна кетип, жукъугъа батылады. Амманы жерине къонакъладан къайсы эсе да олтурады.

Бир заманда амма отоундан чыгъады. Жан жокъ. Ярабий, бусагъатда эрттенликмиди, кечемиди? Амманы сагъышларында кюнню ол эки кезиюу къатышыпдыла. Кече, кюн болса да, юйде адам жокъ эсе, амма къалауур. Юйге кирген эшикке жанлап, киритге къарайды. Тап. Тыншчыкъ отоудан отоугъа барып, тегерек башха къарайды. Столлада атылгъан газетлени, китапланы жыйышдырады, шинтик къулакълара тагъылгъан кёлөклени тап бюклеп, шкафгъа салады, тапхычда атылгъан чарыкъланы, чурукъланы жерлерине тизеди. Андан сора ашханагъа барып, анда тизгинни жыяргъа кюрешеди.

Эшикни къонгуроуу къагъылды. Ол, баям, юйюрню бек камсык жашыды. Амма эшикни ачханлай, жашчыкъ, сынжырдан ычхыннган кючюкча, секирип, амманы къоюнуна минди.

- Балачыкъ, менде терслик жокъду. Къонгуроуу къагъылгъанлай ачдым.

- Терслик жокъду...- деп, бурунчугъун да чойюрюп, амманы эниклеп, хумха сёлешди.

- Къайдан келгенсе? Байрым жулдуздан (Марсдан), айдан?,- деп, ачыуланган халда сорду.

-Хау, андан келгенме...

Амма туудукъчугъу ач болуп къайтханын биледи. Аны себепли, къарынын тойдургъунчу, сабий тохтамазлыгъын ангылайды. Ашыгъып, ашханагъа барып, хант къанганы жасап башлайды.

Биягъы къонгуроу къагъылды.... Энттада...

Юйдегиле бир бири ызындан жыйыша тебиредиле.

- Амма, юйде кийиучю быстырларым къайдадыла?

- Амма, чарыкъларымы къайры сукъгъанса?

- Амма, биягъы сен, жазыу этиучю столуму къозгъагъанса... Мен былайда бир къагъыт къойгъан эдим, ол къайда?

- Амма...

- Амма...

Юйге не халда келгенлерине кёре; бири ачыуланып, бири жумушагъы-ыракъ къычырадыла.

- Мени отоумда абериге тийме деп ненча кере айтама!

- Ишигиз жокъду хар затыгъызны къайда болса атып айланьргъа деп, келин жакъ басаргъа кюрешеди, кеси уа, олсагъатлай, ашханада гыр-мыр этип тебирейди.

- Охо, энди сен да бир сабыр бол, аны ючюн дуня бузулупму барады?..

Жарым сагъат ётгюнчю, амманы жашыны татах тенги келеди да, экиси да нарда ойнаргъа башлайдыла. Алчи сюекчиклерин табалмайды.

- Анам, эсгер, къайры салгъанынги эсгер, - деп къычырады.

Амма эсгерирге не кюрешсе да, акъылына келтиралмайды.

- Букъдур деп ким тилеген эди? Сен бир жанына салгъанны излеучю ит бла айлансанг да, хазна тап. Хар заманда да алай этесе... Юйге арып келесе, солуйма десенг а, ма санга.... Неди бу?

- Охо, энди, заман ашаргъа нардаладан башха жукъ жокъмуду?,- дейдиле келини, сабийле да бир аууздан,- олтуругъуз, хапар айтыгъыз.

Бюгюнню кюн амма баш иесиз къалгъанлы дайым тубей тургъан шартладан бириди. Анга юйде къайыр итча «юргенле» да болуучудула.... Аллах, сен сакъла!

Жангы кюн. Амма юйде, биягъы кесиди. Ол, отоудан - отоугъа айлана, хар замандача, тизгинни жыйышдырыргъа кюрешеди. Энди бошайма дегенде, къонгуроуу къагъылды. Эшик таба атлады. Жарты жолда телефонну къонгуроуу зынгырдагъанын ангылады. Тохтап, бираз сагъышланды. Телефонну чолпусун алыргъа жарамайды. Аны юйдегилери къаты эсгергенлерин унутмагъанды. Телефон тохтаусуз зынгырдайды, амма да сюелип сакълайды. Къой, алмайма. Сёлешген адам бир жукъ айтыр, мен ангыламам, сангырау къулакъ эл бузар дегенлей болурма. Амма чолпуну кётюрмейме дегенликге, къонгуроу таууш тохтамайды. Кёп сагъыш этип, бу быллай бир къагъыла эсе, сёлешген адам бир керти хапар айтырыкъ болур деп, телефоннга жанлады.

- Алло..Ким? Тынгылайма (кеси жукъ эшитмейди) Мен аммама. Сен

а? Ким?... ким?... Варуш? Бизде аллай аты болгъан адам жашамайды. Сен ары тышмегенсе... Ким? Га..Га..Гаруш? А- а- а, сенмисе Гаруш? Къачан келгенсе? Биз... игибиз, жашаубуз да игиди... Тюнене Виген келген эди! АлаMAT ариу жаш болгъанды, жетген киши. Бюгюн Сусанна бла театрға кетгенди. Сен а къалай тураса? Не ишлейсе? Гаруш... Гаруш...- Телефон ёчуледи.

Биягъы бир бири ызындан, алгъа сабийле, артдан аналары бла жашы келедиле. Тюш азыкны заманы жетгенди, ашханагъа барып тышлюкню хазырлагъан а жокъ. Уллудан, гитчеден да биягъы аммагъа сёз бла къайырылмагъан къалмады. Кими кенгден келтирип, кими ачыкъдан амма телефон бла этген ушакны да сюездеиле.

- Сен телефонда Сусаннаны юсюнден не зат айтханса? Къартлыгъынга акъылданмы шашханса, телिमисе?

«Юйге къууат салгъан, от жагъаны жылыуун сакълагъан», «юйорню башчысы» бла къалай сёлешгенигизни тюненеги къонакъларыгъыз эшитселе керек эди!

-Мен? Гарушха?.. Сусаннаны юсюнден?.. Сусаннаны сёкгенми этерик эдим?! Осал сёзмю айтханма?

- Эсгерчи, хайда, эсгер не затла «дыбылдагъанса»?

Сусанна, отоуунда тёшегине бауурундан жатып, аяусуздан жилияды: Гаруш анга жолда тубеп, адамла къатында керилип жаягъына жетдиргенди. « Сен мени телигеми санайса? Боюнунгу тауукъ баланыча тартып, этгеними властьлагъа женгдирип, тутмакъда эр кишича олтурууп чыгъарыкъма».

- Сен телефонну къатына жанлама деп санга ненча кере айтылгъанды?! Кесинге жетмегенни боюнунга нек аласа? Ашадын, ичдинг, бар да жерингде жат да, солу, - дегенни айтып, жашы акъыл юйретирге кюрешеди. Кеси да къартайгъанды, башын чал басханды. Анга да, жашау кезиудю, юйдегиси, сабийлери да тырман эте башлагъандыла.

- Оу, мен харип, аллай бир не айтханма... Мен, тели-мели сёлеширге алыкын акъылдан шашмагъанма. Терслигими кёзюме айтсын неда къайтарып чертсин.

- Киеулюк кеси жукъ айтмайды: сиз мени кимге санайсыз дегенлей турады. Сусанна манга керекмейди дейди да, кеси уа, кюн сайын ишлеген жерине барып, ызындан къарап айланады.

Аммам санга жүрегинги къыйнарча жукъ айтмагъанды, кесинг къурашдырып айланаса...

Не-е зат? Менми алдайма? Сау ыйыкны къызны къанын иче кетип, Сусаннаны къолундан тутуп, кел, амманга барайыкъ деп тохтады.

- Кюн ахшы болсун, аммака! Сен ариу ниетли, мёлекге ушагъан таза адамса, сёзюнгден къайтырыкъ туююлсе, билеме. Манга айтхан...

- Мен санга жукъ айтмагъанма, ётюрюклени къурашдыраса деп, къычырып, жашны аузуна чапды.

- Къалай? Сен бир аягъынг бла къабырда тураса.... Виген келгенин сен айтхан ушай эдинг да.

- Мен санга бир зат да айтмагъанма деп, - амма жилип башлады.

Тохта, тохта, кертиди, амманы къарындашыны туудугъу Виген аскер къуллугъун толтуруп къайтханды. Элге кетерден алгъа амманы кёрюрге кирген эди. Ол сёзлени айтып, Сусаннаны төрт къарындашы да Гарушну жагъасына бирден илинип, тарт- соз этип, туююп башладыла. Атала- ры ортагъа чабып, аманны кебинден айырды: эшикни ачып, Гарушну, быстыр буштукънуча, орамгъа быргъадыла.

Ассыдан туугъан, ассы! Кёрдюнгмю, бош жерде, аны хатасындан аммабызны къаллай бир термилтдик.

Къайсы Виген болгъанын шарт ачыкъламай, арабызгъа къаллай гу- рушхалыкъ салды. Сусанна, заманында Виген атлы бир жаш бла тубеше келип, къылыкъларын жаратмай, андан айырылып, Гарушну сайлагъан эди. Бизни Виген а, кеси да театргъа Сусанна бла угъай, аны гитчеси - Рузанна бла баргъан эди. Амма экисини атларын шашдыргъан этиу- чюдю, андан сора да, тишлери болмагъаны себепли «р» харфны шатык айталмай, Рузанна десе Сусанна деп эшитдириучюдю. Амма телефонну чолпусун алмаса эди, Сусаннаны тою бузуллуку туююл эди. Алайды да, амма тереди.

Экинчи кюн ингирикде Сусанна ишин бошاپ юйге атланган сагъ- атда, Гаруш тенглери бла келип, къызыны къачырды. «Къыз урларыкъны ожакъда буюре да тыймайды» деп, аны ючюн айта болурла. Гаруш къызыны къарындашларына жагъасын жыртдыргъанлыкъгъа, къадарын Сусанна бла байлашдырды. Бир айдан сора къызыны къарындашлары, жангы киеуню аллына барып, кечгинлик тилеп, жарашайыкъ деп, къол тутушдула. Энди бир бири кёзлерине, арада жукъ болмагъанча, суююп къарап башладыла.

Амманы да кёлю бираз ырахат болду. Гаруш бла Сусанна анга саугъ- ала да алып келдиле. Экиси да, уяла- уяла, аммадан кечгинлик тиледиле.

Амма юйде биягъы даражагъа жетди, хант къанганы артына ол- турсала, төрге чыгъарадыла, атын махтау бла, жюрек кётюрююлюк бла айтадыла. ...Эрттен болса, хар замандача, юйге къалауурлуку этеди, кюн тюшден сора, юйдегиле жерлерин тапсала- тырман эшитеди, ингирик- де асыры арыгъандан, къарыусуз болуп, отоучугъуна бугъуп къалады. Жалгъан дуняда асыры кёпмю къалдым деп, ары- керти дунягъа ашыкъгъанын, сагъышындан кетермей башлагъанды. Башын жастыкъ- гъа салып... «Уллу Аллах, мени шарайыпладан толу, намыс жюрюмеген дуняда нек тутаса? Аветикни элтдинг, мени уа не хатамы кёргенсе, нек тутаса? Къалкъыугъа киришеди... Тюшюнде Аветик келип, мен сени эрттеден жаратып турама, букъдурмай айтайым, бек жаратханма. Сен, туудукълагъа къараргъа болуп эслемейсе. Вай, вай, кел бери, мени дун- нягъа сёзлюк этме!» Иги эди ол тюш болгъаны ансы, эрими бетин жоюп къоя эдим да. Ол тюшдю.

Ингириди. Юйдегиле жукълап туююлдюле. Къоншу отоуда телеви- зорну ишлегени эшитиледи. Амма анда не бола тургъанын кёрмейди. Телевизоргъа аралгъанла да амманы бола тургъан халын ангыламайдыла. Ол тюшюнден къутулгъанлыкъгъа, Аветикни мыйыкълары эринлерин дыгъыл этгенлерин сезеди. Ышара- ышара, телевизор тургъан отоуда

эшикни ачып, олтурганлагъа къарап, ары сапланып турмай, бери къарагъыз, Аветик бетсиз, келинни, десем да, мени уппа этерге тар-тыннганды

-Ол бетсиз...Ол... ай, аны кәрмей, сокъур болайым.- Амма къоркъган бет алыпды, уялып сюеледи.

- Ш- ш –ш! - Жети адам бирден телевизорга аралып турган жерлеринден аммага къарашдыла. Аладан бек гитче секирип туруп, амманы аркъасындан тюртюрт, бирси отоугъа ашырды. Аны ючюн жүрек къыйын этмедди. Алыкъын кюлгени тохтамагъанды. Сейирди, амма мыйысында эки дуня да бирге къатышып тургъанын ангыламайды... Ашханадан къулагъына ауаз эшитилип, ары атланганлай, уянды: не болгъанды? Къулагъыма чалынган келиними бла жашымы ауазлары ушайды да. Былай ачыуланып селеширча, не юлеше болурла?

Амманы киргенин эслегенлей, экиси да шум болдула. Соруп да кюрешме, тюзюн айтырыкъ туююдюле. Алагъа мени оюмум керек туююдю, тасхаларын да айтыр амаллары жокъду, ышанмайдыла. Амма уа сиз туугъунчу окъуна юч къайыныны да тул къалган къатынларына оноу эте, барысыны да ёксюз къалган сабийлерин кеп къыйынлыкълардан сакълагъанды. Аммачыкъ саулукъда бирчигини башындан тюрк окъуна тюршегенди, ол угъай, барысы да аягъы юсюне болгъунчу, кеслери юйюр къурагъынчы, бар онгун, амалын да аямагъанды. Энди уа, аны сёзю, оюму да бир кишиге керек болмай къалгъанды. Ала битеу унутулгъандыла.

Не зат эсе да болгъанды. Жашыны бла келинини аллай халларын бир заманда да кәрмегенди. Амманы жүреги къыйналады. Не этерге, не айтыргъа билмейди. Бир сёз къошса, ачыуланып башларыкъларын иги биледи. Фатар ортасында ары- бери айланады. Экисинден да кёзюн алмайды. Бир заманда, къулагъына чалынган сёзлени ойлай кетип, не болгъанын ангылады. Жашын жыйырма жылдан бери татлы шуёху болуп турган Завен алдагъанын ангылады.

Ай, аллыма уа бир чыкъ, мен санга айтырыкъны эшитирсе, гяуурмынафыкъ, къолумдан ашагъан гыржынынг ичинге жарашмасын!....

Экинчи кюн да юйдегиле тюрш азыкъга жыйышдыла. Хант къанганы тегерегин алдыла. Башланды:

- Ким тилегенди?... Аш былай тузлу некди? Энттада къалай айттайыкъ санга, ангыламайбыз. Жерибизде къой! Бир затха къатышма! Жашауубузну бузма!

Биягъы амма, ишден келликлеге аш этггени ючюн, терс болду. Кесин къалай жүрютюрге, не этерге уа бир иги биле эди. Сабийле башларындан сынагъынчы, аны ангыларыкъ туююдюле.

Бу жол амма, кертиси бла да, жанына бек тийген болур эдиле ансы, отоундан чыкъмай, юйюрю бла бирге аш къанганы артына олтурургъа унамай тебиреди.

-Уллу Аллах, крти дунядагъы адамларым, тилейме, мени мында тутмагъыз, ары чакъырыгъыз! Энди мында кишиге керек туююлме...

Бир кере, ыйых кюн, ашхананы ачыкъ эшигинден газ печёде уллу

къазанда быстырла къайнагыла тургъанын эследи. Ыхы, алай эсе, бюгюн быстыр жууарыкъдыла. Юйдегилерине кесини къарыуун кёргюзтюрге, шукур Аллахха, алыкъын онгум барды дегенча, ваннагъа кирип, кесини кийимлерин жуууп тебиреди. Бир киши чырмау болмады. Ариу жуууп бошагъандан сора, ол да, келтирип, къазаннга атды.

Вай, вай, не этдим!.. Юйдегиле кычырыкъ- хахай этип, барысы да ашханагъа кирдиле. Амма печьде къайнай тургъан къазанланы иги айыртламай, кийимлерин хаш бише тургъан къазаннга атханын кёрдюле.

Жарлы амманы башына ненча палах, ненча дау тюшгенин, кёзю бла кёрмеген айталлыкъ туююдю.

Амма андан сора бир он жыл чакълы, аладан ючюсюн, башын ундурукъдан айырмай жашады. Ахыр жылында уа, адамны да таныялмай къалгъанды. Жюреги ишлегенликге, башы чарсада эди. Адам ангыламагъан бир сёзле айта, туудукълары уа ангыламай, аямай кюле эдиле.

«... Ай, харип тиширыу. Бай юйде бек суюген, татлы бала болуп ёсдюнг. Атанга, ананга сени тилей келген келечилени саны жокъ эди. Къадарны буйругъу бла тукъумунгу алышдынг... Эринг, окъуун да къоюп саудюгерчи болуп тохтады. Жашаууну кёп заманын жортууулада ётдюрдю. Жылгъа бир кере келе, дагъыда, сатыугъа кетип турду... Келирине уа, саугъа- не улан, не кызчыкъ. Ала жети болдула: беш жаш, эки кыз... Аладан жангыз бирин, Арменакны сакълап къалдым».

Кёпню кёрген амма жашауда жангыз бир тилек этгенлей тургъанды: Ёлген кюнюмде Арменагым къатымда табылып, къабырыма кеси къолю бла салсын, чымпысы бла топуракъны, биринчи атсын деучю эди.

Бу жол бла Арменак ючюнчю кере инфаркт болады... Шукур Аллахха, амма аны кёрмегенди. Амманы туудукълары асырагъандыла. Жатхан жери жумушакъ, кенг болсун! Аллай ёлюм - къутхарыуду.

Амманы юсюнден эсгериуле этерге тюшсе, хар туудугъу бир кюлюкюлю затны эсгерир, андан къалгъан акъыл сёзлени уа, заманында эшитирге иги суюмеселе да, уллу байлыкъныча сакългъандыла. Хапар айта, эсгере, кюле турадыла.

Уллу отоуну къабыргъасында тагъылгъан суратдан амма бла бир омакъ кыз жарсыулу къарайдыла, халаллыкъ бла ышара турадыла.

АВЕТИК ИСААКЯН

АТА ОТ ЖАГЪА

Къоншубуз Варосха ол заманда ненча жыл болур эди? Мен сабий эдим, аны себепли, былай къарагъанда, жыл саны келген къартха ушай эди. Бусагъатда уа, кёз аллыма келтирсем, анга, баям, бир алтмыш жыл болур эди деп, эсима алай келеди. Чачы энди кюмюш бет ала башлагъан, жютю къарамлы, сёзюнде да кючю эсленген, акътерекча ишленген, ёсюмлю, сынлы

киши. Терен акьыллы, элде намысы- сыйы жюриген, огьурлу адам болганды. Селешип башласа уа, аузуна кьаратып, нарт селзени терктерк хайырланып, былай татыулу хапар айтыучусу да эсимдеди. Юйюрде болуму да осал туйюл эди. Эки жетген кызы, кеслери да тукьумларын алышханла. Болсада, тукьумун андан ары жюриютюр чирчиги болмагьаны бек жарсытады. Юйдегиси уа эрттеден да, саулугьу осал болупму, огьесе кьадар буюрмагьанданмы, эрини тукьумуна эр киши киндик кьошалмай тохтагьанды.

Жашы болмагьанына Варосну жюреги кьыйналып, бирде кесин, бирде тегерегин ашап тебирей эди. Ачыуун, кьбюсюнде, юйдегисинден алады. Терен сагьышха кетип, адам бла селешмей да туруп. Кьатыны да, эрини дау этгенине, жаш табарча кьадардан буйругьу болмагьанына да, тынгылап, ичинден кюйюп жашагьанды.

Жашау а барады. Жылла озадыла. Кюнлени биринде Варосну арбазына кьара кьузгьун кьычырып, от жагьаны жылыуун сакьлагьан юйдегиси дунясын алышады. «Амалсыз кьыйынлыкьга амал жокь» Ол бушууу Варосну андан да бек сындырады, юйню терт мюйюшюн сакьлап кьалгьан кьарт, жашаугьа сейирин тас этгенча, кьолларын бошлап, не заманда керсенг да, сагьышха батылганлай турады.

Аналарыны дууасы тохтагьандан сора, кьызлары да кеси юйлерине кетедиле, аталары уа, «кьартлыгьынгда кьатынынг ёлсюн» деген кьаргьышны сынап, кеси жангызлай, суукуь от жагьасын сакьлап кьалады.

Туудукьсуз жетген кьартлыгьы, учхуну юзюлюрге жетип тургьаны бютюн бек кьоркьута башлады.

Кьызларындан бирине барып, анда жашайма десе да, киеулери арсарсыз кьарарыкьдыла, чакьырып да кюрешгендиле. Болсада, кьарт унамагьанды. Ол заманда, юйю жабылып, кьара кирит тагьылып, тыпыры кьуруп, отжагьасы да ёмюрге суууп кьаллыгьы кез аллына келсе, бютюн бек кюйдюре, андан да бек кьоркьута тебиреди. Арбаздан тышына чыкьмай, бир мюйюшде чегноп, терен сагьышлагьа батылып, келгенни, орам бла озгьанны да кермей, сагьатла бла бир жерге аралганлай олтурады.

«Ауурлукьну жер кетюрюр, кьыйынлыкьны эл кетюрюр» дегенлей, эллиле Варосха келип, кёл этдирирге, сёз негер болургьа кюрешедиле. Мен да, кьабыргьа кьоншусу, Варосну туура кесича ариу тилли болмасам да, жапсарыргьа, жашаугьа жангьдан кьараргьа керекди деп, амалыма кёре аз айтмагьанма.

- Варос, былай таралып турма, Аллах буюргьан болур деп, башынгы палахха салма, жашаугьа кьууана билирге керекди, кёл бас, ичинде жаны болгьанны башында ажалы болмай амалы жокьду. Эртте- кеч болса да, бизни барыгьыбыз да арыды.

- Билеме, жашым, билеме,- алай а, адамны жюрегине ийнанылукуь салгьан кьыйынды.

Ол, терен ахтынып..

Э- эх!.. Керек туйюл эди мени жангыз кьююп, ёлюп кетерге. Улуу Аллах, сен кеч алай айтханыма: кьулунгу кесинге аллыкь болуп, аны

мен жашыракъ заманда... - Ахыр сёзлерин кючден жутуп.- Айып этме, жашым, мен тукьумуму жюрютюрюк адамчыкъны юсюнден айтырга сую эдим,- деди.

- Варос, аллай ачы сёзлени да тилинг айланып къалай айталаса, «умутсуз жашау – отсуз кесеу кибикди» деп, дау окьуна этдим.

Къаты сёлешгеними ангылап, жюрегинде жаннган, жанын къыйнагъан сёзлени айтдыргъан «менсиннген» умуту къайдан чыкъгъанын ангылатырга кюрешди.

- Жюрегим кюйюп барады... Акьыллы адам юдейгисини ёлюрюн сюерик туйюлдо, ол шартды. Мен не этейим - акьылыма келтиралмай-ма. Юйдегим кеси ёлдо, кетди; мен да аны ызындан бармай къаллыкъ туйюлме: энди экибиз да бу дуняда жашамагъанча болдукъ. Келир жашаугъа ийнанмакълыгъын тас этген а бу дунягъа ёлюп туугъаннга ушайды. Биз да, ма, алай, бош къонакъла болуп къаллыкъбыз... Адамны жашауу- аны тукьумун андан ары жюрютюрюкдеди; къартлыкъ жашынг бар эсе, сен да жашайса, санга ёлом жокъ, от жагъанг жылы, андан чыкъгъан тютюн битеу дунягъа жайылады, жерни башын ташламайса... Ма олду бу дуняны бек уллу къууанчы. «Жашауна къууана билген эки кере жашайды» деген, къалай керти айтханды. Мен а аллай насыпдан юлюшлю болалмадым. Балам, сен алыкъын ол затланы иги ангылай да болмазса,- жаш адамса.

* * *

Варосну юйдегиси ёлгенли эки жыйырма кюн ётдо. Адет бла, ёксюлюк сынагъан юйюр, андан сора, хар ачыуун, жарсыуун да жюрегинде сакълагъанлай, къайгъыларын чача, харкюнлюк жашаугъа къайтыша башлайды.

Варосну къайгъылары уа, аз да чачылмайдыла, ызындан бир асабасы къалмагъаннга бютюн унугъуп, жашаудан тнонголюп къалгъанды. Хар кёрген адам бетинде ингилик орунуна жарсыу, сагъыш, къайгъы эслейди. Сакъал жюлюгенин да къююп, чырайын тозуратып, адам сыфатдан чыгъа башлагъанды. Къоншула кёлюн алырга кюрешедиле. Гыржын биширип, аш этип келтиредиле. Ийнеги бла бир ненча къою барды да, аланы да къоншулары сауадыла. Кюн сайын Варосну атасыны къарындашыны къатыны чончая- чончая келип, юйню тизгинин жыаргъа кюрешеди. Къарт адам а не эталлыкъды? Кёбюсюнде, кеси аллына Варосну ёлген юйдегиси бла сёлеше, адырланы, кийимлени жерлеринден башха жерге кёчюрюрге кюрешир, сибиртгини алып, от жагъаны къатында ары- бери ётер- этгени, харип, ол болады.

- Шогакат, алтынчыгъым, ай мен сокъур болуп къалайым, бу затланы кёрмесем керек эди... кесинг, кеси къолларынг бла жыйышдырычу юйюнгден къалай кетип къалдынг... не этип къойдунг? Жарлы сен, къызларынгы, кишинги нек атып къойдунг? Жанымдан бек суйген келинчигим, къалай кетип къалдынг?

Варосну тенглери юйюнгю сатып, малларынгы, мюлкюнгю да къызларынгдан бирине жыйышдырып, анда жашаргъа бар, жеринги да бир-

леге ортакъгъа бер деп да кюрешилде. Алай къарт, къара тынгылауну ийип, башын булгъап къояды.

Жууукълары жашауу келген бир тиширыу табып, аны бла окъуна жаша деп да тиледиле, болсада, Варос къайры эсе да бир узакъгъа къарап, адам айтханны эшитмей къала эди.

* * *

Кюз арты сабан ишле да жетдиле. Варос кесине болушлукъчу алып, будайчыгъын оруп, аны жартысын гёзенде быгъели ичине къуйду, жартысын тирменнге элтип, тартып, ун этдирди, саламын бахчаны бир мюйюшюнде антау этди. Кюзню битеу берген ырысхы байлыгъын къоранчсыз жыйышдырып, къышха толу хазыр болду.

Ишден къутулгъандан сора, сакъалын да гымых жюлюп, байрамгъа хазырланганча, айбат кийимлерин да кийип, бир инсаннга жукъ айтмай, атха минип, элден чыгъып кетди. Кёп да бармай, бир жаш тиширыуну да ат боюнуна кётлек олтуртуп, юйюне къайтып келди. Соруулу къарагъан къоншуларына бла жууукъларына, тиширыу аны килисада адетледе жорюген жорукъла бла некахлы къатыны болгъанын белгили этди. Ол жарлы юйден чыкъгъан эсе да, ариулугъуна бираз къарап туруп эдинг. Жыл саны да, тюзюн айтыргъа, отуз бешден ары атламагъанды.

«Эл сёзю элек, анга тынгылагъан халек» дегенлей, элде Варосну бла жангы юйдегисини юсюнден кёп тюрлю хапарла жорюп башладыла.

- Варос бу жаш тиширыуну кимге деп келтирген болур?

Элли «жаулукъбашла» да жангы келинни сёзюн этерден къалмайдыла.

Хайырсыз болсун Варос, мёлек кирик юйдегисини намысын, мисал атын сакълап турмай, орунуна къайда болса фыргъауунну нек алып келди? Алайды, эр киши ит кирикди - айыпны, уятны билмейди, Аллахдан къоркъмайды.

Жети айдан сора къоншуму жаш юйдегиси жашчыкъ табады.

Варосну къууанчыны чеги жокъ эди, къанатла ёсген сунарса. Энди къартны тукъумун андан ары жорютюрюк барды, дуняда жашау къайтарылды.

Варос жашына Мнацакан атады, юйюне, мюлкюне асаба табылгъанына чексиз къууанды.

Элде уа жангы къошулгъан жан бла байламлы тюрлю- тюрлю хапарла жорюп башладыла. Кёп да бармай, ала Варосну къулагъына да элия ургъанча, къаты эшитилдиле. Къарт терен сагъышха къалды. Жарсыуун кимге айтыргъа билмей, ичинден кюеди. Юйдегиси анга намысы- сыйы бла келгенин уста биледи, жашауунда да анга чып тюшюрмей тургъанын толу ангылайды. Анга аз да айыбы жокъду, тазалыгъына, намысы бла тургъанына сагъышсызды. Болсада, элни огъурсуз, мардагъа сыйынмагъан жалгъан сёзлерине не этерге билмей къалгъаны, жюрегин жауун ашайды.

Бир кюн эрттенликде, танг иги да атхынчы, къоншусуна келеди.

-Сен элде белгили адамса, билиминг болгъан алимсе,- деп башлай-

ды жарсыуун,- менича жыл саны болгъан адамдан туугъан жетийлыкъ сабий бу дуниягъа жаратылса, китапларынгы ачып бир къарачы, жашаялыкъмыды?

-Айхай да, нек жашамайды, жашарыкъды! Анга аз да сагъыш этме.

-Энтга къайтарып сорама, менича жыл саны болгъан адамдан туугъан сабий. - «Менича» деген сёзню чертип окъуна айтды.

Сейирсинип къарагъаным кёзлеримдеми жазылгъан болур эди, билмейме, Варос, нек эсе да, эки кёзюме бирден аралып, сёзюн андан ары бардырды.

- Сен элде жюрюген сёзлени эшитмегенмисе? Сабий меники туююлдо, къатыным аны кимилди тапханды дегенлери къулагъынга чалырмагъанмыды?

Мен, айтханын ангыламагъанча этип, сорууун жутуп кюйдум.

- Бу элде, айып этме алай айтханыма, мен билмей тургъанма ансы, Аллахлары болмагъан, бетсиз адамла жашайдыла. Башдан къарагъан сабий мени болгъанын кёрюп турады, юйдегим да - Аллахны, адамны аллында да гюняхсызды. Анга бир айыбым да жокъду.

-Варос, сен бош хапарлагъа къулакъ салма, алагъа тынгылап, кесинги къыйнама,- дедим. Андан эсе, санга тилеригим, сабий къарыусуз туугъанды, жетийлыкъды... Тынгылы къара. Ашын- сууун эркин тапдыр. Заманы жетмей туугъаннга иги къараргъа керекди.

- Иги къарамы?! Мен анга жанымы берирге да хазырма, кишиге ышанмай, кёз алмай къарарыкъма. Жанымы, ырысхымы да аярыкъ туююлма.

Къарт, олтургъан жеринден туруп, аркъа омуруларын тюзетип, кетип бара, кеси кеси бла сёлешгенча:

- Энди, алгъынча, ёлюмден да кюркъмайма. Битеу дуния манга къажай суюлсе да, не хазна хорласын. Тюздю, элде жюрюген сёзлеге «ит юреди- жел элтеди»,- деп кюярыкъма.

Варос жангы насыплы болгъандан сора эл ичине да терк чыгъа башлады. Жюрююшне элли жашла окъуна сукъланырча, башын ёрге кетюрюп, алай ёхтем барады. Тилчилеге да «ат башындан сёлешип» кюяды. Баям, элде жюрюген сёзле ичине иги ётген болурла ансы, къартны къылыгъы тюрленгенди. Энди эрттегили ариу тилли, сабыр акъыллы кишини адам танымаз.

Насыпдан толу юлюшлю къарт, бирде, сабийин да кучакълап, орамда ныгъыш къурап олтурады; бир кёзю къартлыкъ жашында, бирси уа – жашына кюярыкъ юйюню от жагъасын жылылай сакълаугъа сакъ къарайдыла.

Жылла оздула.

Мен, тыш кыралдан Ата журтума къайтып, туугъан элибизге атландым.

Варос биринчи империалист урушха дери ёлгенди. Къазауатны кезиуюнде Султанны аскерлери бизни элге кирип, тюп этип, адамын къырып, мюлкюн жыйып кетген эдиле.

Ол заманда Варосну юйдегиси бла жашы да жауну кюлундан кюч-

ден кьутулуп, таулагъа къчадыла. Аскерле аланы юйлерин да тонап, кюйдюрюп кетедиле.

Отдан, окъдан, топдан, темирден, кызыл къанлы къзауатдан да кьутулуп жангы Совет Армения кьуралады. Жарыкъ жашауну шауданы боркъулдап тебирейди. Эллилени сау къалгъанлары, кюл болгъан журтларына къайтадыла, ата-бабаларындан къалгъан от жагъаларын жангыдан ышырадыла.

Элге келгенлей, Варосну жашын бери чакъырыгъыз деп, келечиле жибереме. Бир заманда атасыны бурунундан чючкюрюп тюшгенча, тюз да Варосну жаш заманын кёр да кьой, жыйырма жети жылы болгъан, къая кьулакъча бир уллу жашны аллыма алып келедиле. Къысха айтханда - Варос жаш заманында.

Мнацакан кюл болгъан ата юйюню мурдорунда жангыдан журт салгъанды. Отоуларын болгъанындан эсе бийик андаулу, тынгылы, тап этип, тюрлендирип ишлегенди. Уллу миялалары бла кенг терезеле салгъанды.

Атасы сау болса, эки туудугъун да кьююнундан тюшюрмей, эркетип айланырыкъ болур эди. Мнацакан жашына атасыны атын, кызычыгына уа- Варосну биринчи юйдегиси Шагакатны атын бергенди.

Энтта да Ширак элде, алгъынча, сабанла баш къуса, жишил биченликле сюзюле, малла да отлаудан сютден толу желинлери бла къайта башлагъандыла.

Гитче Варосчукъ аммасыны кёз аллында ары- бери чабады, арбазда кьозучукъла бла ойнайды. Варосну от жагъасында чыхыр жана тургъан кыйыладан бокъсурап чыкыгъан тютюн колхоз сабанланы башы бла барып, къарт иесини обасына жайыла тебиреди.

ВАХТАНГ АНАНЯН

ЖАНЫН-КЪАНЫН АЯМАЙ

Белгилисича, сайгъакъла тайтал маталлы хайыуанладыла. 1919 жылда Ленин кьол салгъан бегимледен биринде, сайгъакълагъа уучулукъ этерге жарамай эди. Ол жыллада Европада тайталланы бу тюрлюсю бек аз тюбегенди, Азия бла орус тюзледе уа- жокъну орунунда болгъандыла.

Ол бегимни жорукълары къаты сакъланганлары себепли, сайгъакъланы саны ёсгенди, мингле бла саналадыла. Болсада, энчи мюлкледен башха адамлагъа аланы атаргъа эркинлик берилмейди. Уучула эслегеннге кёре, сайгъакъланы кьочхарлары аз бола башлагъандыла. Аны юсюнден кёп сагъыш этгендиле, алай аны сылтауу не бла байламлы болгъанын бир адам айталмайды.

Сынамлы уучулагъа соруп да бир кёрюгюз. Ала билмеген жокъду...

Уучуланы оюмларына кёре, кьочхар ана сайгъакъдан уллу санлы

болгъаны себепли, аны илишаннга алгъан тынчды. Андан сора да, мойюзлери адам сукъланырча ариуладыла.

Бир кере ууда кеси кёзюм бла кёрген зат мени бюгюн- бюгече да сейирсиндиреди. Ирекни (муфлон, кийик кьочхар да дейдиле) илишаннга алып атдыргъанымлай, ана ирек кесини мыллыгын анга атып, окъну ол сууутхан эди. Хайыуаннга аллай терен кылыкъ къайдан чыкыгъаны сейир тьююлюмю? Ол угъай, адамгъа юлгю окъунады.

Кёргеними ойлап, ирек кьой кесин окыгъа велик бла атханын ангыларгъа тинтиуле этип башладым. Учулукъ ишимде быллай тамашаны биринчи кере кёреме. Кёп сагъыш этип, Садаракъ тауну этеклеринде тенгим бла кёргеними эсгереме. Кёзюлдюреуюк бла къарап, узакъда ирекле отлай тургъанларын кёребиз. Бираздан, тау этегинден эне келип, кьыр ичине кирип, кёзден ташайдыла. Хайыуанла бир жанына бурулуп кетмеселе, мен сагъыш этгенге кёре, тюзюнлей бизни аллыбызгъа келликдиле. Аяз ол жанындан ургъаны себепли, жыйы ийис ангыларыкъ тьююлюле. Кёз къакъмай къарайбыз.

- Сакъ бол,- дейди тенгим,- бусагъат дуппур артындан ирекни уллу мойюзлери, ызы бла уа кеси кёрюнюрюкдю.

- Тенгим, ол ирек кьочхар боллугъун билипми айтаса?

- Ва, соргъанынг ачыу тиеди... Уугъа биринчи келмейме. Адетдеча, гуждар ирек тынгычха чыгып, тегерекде не болгъанын тинтирге керекди. Бугъунуп, алларын бёрюле, башха жаныуарла, сени-мени кибик уучула сакъларгъа боллукъларын ала да иги ангылайдыла.

- Кертиди, тегерек кьоркьюусуз болгъанын, къалгъанын билгинчи, сюрюу ачыкъ жерге чыгъар амалы жокъду... Тасхачы уллубаш иреки боллукъду?

- Акъыллы соруу! Хау, алларында сынамлы, гуждар ирек келмей амалы жокъду!

Мен башымы сагъышлы булгъайма.

- Тенгим, кьоркьюусузлукъгъа башчы жууаплы болгъанын билмеймисе?

- Тюз айтаса, кийик эчкиледе сакълыкъны жугъутур бардырады, ирек- ол башхады...

Биз да алай даулаша тургъанлай, тенгим:

- Къара бу сейирге, ирекледе сюрюуню башчысы мойюзсюз кёреме.

Кёзюлдюреуюкню манга узатды. Къарасам, мойюзсюз ана ирек таш артына бугъуп, тегерек- башны ышаннгысыз тинте турады. Ишексиз болгъандан сора, таш артындан алгъа атлады, ызындан бирсиле да кёрюне башладыла.

Къауал ачы дыгъырдап атылды. Горда ирекни жанында башын кёкге кётюрюп, хауада жыйы ийис излей тургъан жарлы хайыуан ёрге секирип, доп деп жыгъылып, жерде сойланды.

Жанын аямай, кесин кызып келген окъну аллына атхан кьойгъа сейир этдим. Тенгим да, кёргенине тамашагъа къалып:

- Вай, вай, вай, быланы араларында, ана кьойча жанын берирге «эр киши» жокъмуду? Не тюрлю уллубаш хайыуанладыла? Къайдадыла

была?

- Ма, ары къара,- дейме да, кёзюлдюреуюкню кьолуна тутдурама. Ирекле юркюп, сахиник къачып бара эдиле.

Белгилиди, ирек къочхарны ачыуна кьатылсанг неда бек кьоркьса, бёрю жыйын бла демлешип, хорларгъа боллукьду.

Сюрююню кьоруулаучусу ма аллай тынгылы, ышангылы болургъа керекди. Аны себепли ана кьойла, не мадар да этип, ирекни сау кьалдырыргъа кюрешедиле.

Экинчи жанындан, ирек къочхар кьоркьа билмегени ючюн, сюрюуге сагъаймай, керексиз жерде кьырдырып кьоярыкьды. Жаны болгъан а, табийгъат алай кьурагъанды, кесини туудукъларын сау сакъларгъа дайым кьайгьыргъанлай турады.

Бир кере да, уугъа баргъанлай, юч ирекни кёребиз; экиси жатып ышныр эте, мирчи къочхар а кьалауурлукьда. Башын бийик кётюрюп, тегерке оспар къарайды. Жукъ кёрмейди.

Кеслерине кьалай базадыла! Базынгычла!

Такъыйкьаны ичинде эки кьауалдан бир ненча окъ атылды. Юч кьайкьалакь да кеслерини уллу кёллююклерини хатасындан, быгъындарындан кьызыл кьанлары барып жатадыла.

Алайда ана кьойла турсала, сакъ боллукълары баямды. Сора, аллай жууаплы жумушну кьаназир ирекге кьалай ышансынла?!

Кюз артында Садаракъ тауну этегинде кесини жанын къочхар ючюн кьурманлыкъ этген кьойгъа махтау эм сый!!!

УЛЛУ ЖЮРЕК

Кьауалны сампалын тартдым. Кьамишле шууулдадыла. Кийик баппушланы иги кесеги хауагъа кётюрюлдюле. Суу тауукъла да ары-бери чончая кьаукъалек этип, кьамишле ичине ташайдыла. Чечмеле тийген кьанатлыла мырды кьыйырында сойландыла: аладан бири - къара-боз, кёгюрчюн тенгли болур, экиси уа – гитче гыбыначыкьла. Чыпчыкьладан бири сауду. Кьауалны тауушундан эси аууп, кьол аязыма алгъанлай, жан кирип, кьоркьгъан мудах кёзчюклерин кенг ачып, тыпырдаргъа кьалды.

Анга жууапха хауада кьанат кьакьгъан таууш эшитилди, ызы бла кёкдеги чыпчыкь, инбашыма тийип, бир кьанаты жаягъыма шерф ышылып, доп деп жерге тюшдю. Терк окъуна кюч алып, эки аягына туруп, секире барып, арлакьда ташха чёгюп, адамны жаны аурурча тауушла чыгъарып башлады. Чыпчыкь иничке аякьлы, алгъа чюелген узун бурунлу, боз бетли болгъанын кёрдюм. Баям, ушагъанына кёре, гыбына балачыкъланы анасыды.

Сау кьалгъан балачыкь, боюнун созуп, кьарыкьгъан ёню бла жангьдан жарсыулу чюйюлдеди.

Анасы аны эшитгенлей, уллу кычырыкь кётюрдю, «жюреги болмагъан уучу» сен не этип бошадынг дегенча, эки кёзю бла манга аралды. Ол гузабаны бла кьарамны айтып ангылатхан кьыйынды.

Мен да, кѳргеними ойлай, абызырап, чарсдача тургъанлай, арт жанымда кырдык малтанган таууш эшитип, боюнуму буруп къарадым. Бир жашаулу киши, агъач басханы да инбашына атып, къатыма жанлап келгенин кѳрдюм. Тохтап, кычырыгы кѳкге бара тургъан чыпчыкны эслеп, манга къарады:

- Чыпчык балаланы сенми ѳлтюрдюнг?..

- Къайдан билдинг?

- Эшитмеймисе бу кычырыкны... сыйытны... кесине жер тапмай тургъанны? Жилий ѳлген – уллу бушуурукъду. Къачындан къоркъмаймыса?..

Киши, къатыма жууукъ келип, саламлашды... Сол аягынын тобукъдан бюгюп, тубюне салып, кырдыкка олтурду. Хуржунундан тютюн чыгырып, зыбыр бармаклары бла ууа, сабыр айтды:

- Жарлы чыпчык ѳллюкдю, сау кваллык туюлюдю. Балачыкларынын унуталлык туюлюдю - аны жюреги бирси къанатлыладан эсе энчиди. Энчи! Чынтты ана жюреклиди.

Элли къарт, тютюнюн да букъулата, къанатлыланы юсюнден сейир хапарын башлады:

Озгъан жыл юйдегим бла бу тийреде дырын жыяргъа келеме. Ызыбыздан талгыыр киштигибиз да тагыылады. Киштик къайда да киштиклигин этмей къоямыды дейсе?. Сау кюнню биченликде чыпчыкъланы марап айланады. Таш артына, къамишле ичине бугъады. Бир заманда, иги тюкленмеген чыпчык балачык къамишледен бери чыкыгъанлай, киштик, арсарсыз секирип, жютю тырнакъларын илиндирип, тишлери бла боюнчугъундан сермеди. Ана чыпчык кесин киштикге атады, нѳгери да, уча келип, талгыыр гырнауну боюнуна илинип, жютю буруну бла кѳзлерине узалады. Киштик, ачуланып, тырнакълары бла балачыкны къанатын жыртып алады. Эки чыпчык да къазауат кычырык этип, кеслерин киштикге урадыла, къыраннга тюшген балалары ючюн жанларын атадыла. Киштик да чыпчыкчыкны жибермей, ары- бери бола кетип, тюз да кѳлге тюшеди. Киштик, кѳзню къагып ачхынчы, такыйкъаны ичинде тунчугъуп, суу тубюне кетеди. Балачыгъ а, бешикдеги сабийча, суу башында чайкъала тургъанлай эки чыпчык да, эрлай жетип, къанатчыкларындан алып, къамишле ичине ташадыла. – Хапарчы, аз ышарып, тютюнюн бир ненча кере тартып, букъусун да эки бурун тешиги бла жиберип: Мен ол чыпчыкъланы экинчи жыл да кѳргенме. Къоншубузну жашчыгы къамишле ичине кирип, балачыкладан бирин тутуп чыгыады. Ана чыпчык аллай кычырык кѳтюреди, аллай ачы кычырык.... Былайда аны эшитген чалгычыла кѳз жиямукъ бошлайдыла. Экинчи кюн да, биягы чыпчык кычырык эте эсе да, сарын тарга эсе да, жан аурутурча бир мудах тауушла чыгырады. Тюз жюрегинге биз чанчанча, алай ачы эшитиле эди. Сабийин тас этген анача, алай тарала эди... Чыпчыкны сырыны, урушну кезиуонде ким жашын, ким эрин, ким атасын тас этгенде сынагъаныбызны эсгертди. - Элли къарт хапарын бардырады, чыпчыгъ а тохтаусуз сыйыт этеди.

- Андан сора уа? - деп сорама

- Эки кюн бла эки кечени ичинде тарала кетип, кесин суугъа атады... Кёреде да, сен гитче чыпчыкчыкъ дегенликге, аны къаллай уллу жюреки барды. Ма бу да, баласын излей, ёлюп къаллыкъ бир жанды.

Къарт бла саламлашып, ёлтюрген чыпчыкларымы да бау бла белиме белкъау тагъып, сау къанатлычыкъны уа артмагъыма атып, кёлню эгиуол жагъасы бла ёрге атландым. Ызымдан жюрекни титиретген ачы кычырыкъ эшитиледи...

Ингирликде юйге барырдан алгъа, ана чыпчыкъгъа бир къарай кетейим деп, суу жагъагъа къайтама.

Кёл, аны тегерегинде къамишле да шошдула. Таудан ургъан аяз къамиш башланы аз чайкъагъаны эсленеди ансы, табийгъат жукъугъа киришгенчады.

Тегерекде тынчыкъны жангыз сылыг чыпчыкъны баласына тансыкъ кычырыкълары бузады. Аны таралгъаны кёлюмю такъыр этди.

Терк окъуна таш къатына келип, чыпчыкъ баланы артмагъымдан чыгарып, таш юсюне салып, келгенимча, терк ызыма жёбеледим.

Артха айланып къарагъанымда, ана чыпчыкъ балачыгъыны тозурагъан къанатларын тюзете, сылай тургъанын эследим. Жюрекни такъыр этген «жыр» эшитилмейди. Кёл, тегерегин къуршалагъан къамишле да шошдула.

РАЧИЯ КОЧАР

ГЕНЕРАЛНЫ ЭГЕЧИ

Уллу Ата журт урушну заманында генералны аты кенг белгили болгъандан сора, къадар жер- жерлеге чачан эрменлиледен къагъытла келип башладыла.

Бир кюн генералны жумушчусу почтаны алып келди. Аскер башчы ашыкъмай къарайды. Къонакъгъа келип тургъан кызы атасыны ууакъ харфла бла жазылгъан бир къагъытны терен сагъышлы окъугъанын эследи. Бошагъандан сора генерал отоуда, къара тынгылауну басып, ары-бери айлана келип, къагъытны сен да окъучу деп, кызына узатды.

«Хурметли жерлешим, шуёхум эм къарындашым! Сизге атыгъызны къалай айтып жазаргъа билялмайма... Мени танымайсыз, алай а, туугъан къарындашымача къарайма. Жер башында жашагъаным а сизни эсигизге да келмейди, мен а атыгъызны биринчи эшитген кюнюмден бери, ахшы умутла тежей, тюрсюнлю жарыкъ тюшле кёреме. Жылдан бери сизге къагъыт жазаргъа термилип, харф тырнаялмай тургъанма. Нек дегенде, дунияда ахшы умутла бла жашагъаныма, ачы кертини эшитирге суймей, иш этип сакълап тургъанма. Мен къагъытыма жууап алып насыбым болса, кёлюм сынмазлыгъына толу ийнанылулугъум барды. Жазаргъа да аны ючюн кёлленгенме. Мен сизге белгисиз тиширыу болуп къалыргъа суймейме.

Мен кимме, не жарсытады? Совет Арменияны бла Совет Союзн

халкъларын бек суйген, Америкада жашагъан эрменлиме десем, аз болукъду. Ол хар мухажирни да жюрегинде сакъланган борчду. Аны да ангылайма.

Сиз мени жарсыудан толу къадарымы билсегиз сюеме. Къолларым къалтырагъандан, сагъыш эталмагъандан жюрегимде къайнагъанны жазарча сёз табалмай, мугур болуп турама.

Ван кёлню къатында орналган гитче элчикде туугъанма. Хар не кёз аллымдады: чалбаш тауларыбыз, кенг тюзле, ариу кёлубюз, айырыкамда орналган Ахтамар килиса. Билмейме, ол ариулукъ сизни эсигизде сакъланганмыды. Андан бери отуз жыл озгъанды. Ол заманда манга жети жыл бола эди. Кёзюме уа тюнене болгъанча кёрюнеди.

Бусагъатда да элибизде атылган ушкок тауушла къулагъыма эшитилгенлей, ушкок отну ийиси бурунума ургъанлай турадыла. Къая къулакъча атам бетин кызыл къаны жууа, жумдурукъларын къаты къысып, жауну огъундан жыгъылгъанын, анамы да узун чачлары топуракъ бла къан къатыш буштогъа булгъанып тургъанлары унуталмайма.

Къарындашым, къолуна сауут алып урушха кетеди. Андан бери кёрмегенме. Аны тас этип, ышангълы адамым къалмагъанына бюгюн да къоркъгъанлай жашайма. Кесимча жаланаякъ, зыккыл кийимли адамлагъа къошулуп, эки жыл башым жоллада къала, садакъа тилей айланганма. Къарындашым атамча уллу киши болуп, аллыма чыгъады деген ахшы умутларымы юзмей, кёп жортханма. Хоу бир да! Болсада, жангыз жакъчымы табарыма ийнанмакълыгъым къурумагъанды. Эсеме уллу аскер башчы болгъанча келип турады.

Мени бу эсгериулерим сизге жукъ айтамыдыла? Сиз бу къагъытны окъуй туруп, жаныгъызда сюелип, кёзлеригизге къарар онгум болса, бет сыфатыгъыздан ангыларыкъ эдим.

... Американлыла бизни, ёксюз сабийлени, Ата журтубуздан, халкъыбыздан айырып мухажирле тизмесине къошдула. Жылла оздула. Сабийлигим мында ётдю.

Америкада жерлешлерими тапдым. Аладан бири бла юйюр къурап, жашау этип башладыкъ. Жашчыгъыбыз да къарындашымы атын жюрютеди.

Урушха кете туруп, гитче эгечинг Анаитни Карсда ана жууукъларында къойгъанынг эсиндемиди? Артда сени Сардарабад шахарны азатлар ючюн баргъан сермешледе кёргенлерин айтхан эдиле. Алай эсе, букъдурмай жаз. Тилегими огъурамай, тынгылап къоймагъыз! Ким биледи, мени жюрегимде сакъланган ийнаныулугъум алдай да болур, жашауда аллай ушаш затла тюбеучюдуле.

Экибиз да бир тукъумну жюрютебиз. Къарындашымы аты да Ованес эди. Сизни аскер кийимледе тюшген уллу суратыгъызны жастыкъ башымда къабыргъагъа тагъып турама. Хар кюнден кёзюме дайым жарыкъ кюлюп къарагъаныгъызны кёреме. Алай жаланда эгечни кёргенде къууанадыла.

Озгъан ыйыкъда бир танышым къонакъгъа келип, сизни къабыргъада тагъылган суратыгъыздан кёзюм алмай:

- Вай, Анаит, бу суратдагы жашыңга кыалай ушайды! Жууугунгмуду? - деп сорганды.

Абызырап, жууабын бералмай кыалганымы эслеп:

- Бетинг нек кетди? Жукьму болганды? ...

Андан сора, жазмай кыймам деп, кыаламны кыолума алай бла алганма. Эки тизгин тырнасагызы да, жууабын иймей кыймагызы! Сакылап турлукьма. Дунияда халкымы тукьмун жюрютген аскер башчы болганы манга уллу кыуанчды. Туура кыарындашым тыйюл эсегиз да, бир анадан туумагъан эсек да – эгечигизме. Кыадар сизге саулукь, кыралыбызгъа, аны бла бирге туугъан халкыбызгъа уа мамырлыкны кыуанч байракыларын берсин!

Кызы узакь Америкадан келген кыагытны окьуй, генерал да Балтий тенгизни акь жагъаларында бир зат излегенча, кёзюн алмай кыарайды. Чынтты аскерчича аякь алышмай, турах сюеледи. Кызы атасыны жашау кыадарын уста биле эди. Сабыр атлай келип, атасын кыучакылады.

- Атам, ол тиширыугъа кыарындашыңгма деп жазсанг а...

- Угъай, кызым, аллай таза ниетли, уллу жюрекли тиширыуну алдаргъа жарарыкь тыйюлдо. Ол насыпсыз кыагытында белгилеген шартла мени да эсимден кетмейдиде. Карс бла Сардарабад шахарлада уруш этгеним, кертиди. Жазаргъа уа керекди... Кел, кызым, экибиз да олтурайыкь да, жазайыкь. - Генерал, кызын да жанына олтуртуп, кыолуна кыалам алды:

«Багъалы эгечим! Жазгъан кыагытыгызыны окьудум. Мен Тюрк Эрменде угъай, Кавказда туугъанма. Бююннге дери Анаит деп эгечим болмаганды. Манга кыарындашым дерге уа толу эркинсыз. Экибиз да бир чегини учундан жаратылмагъан эсек да, бир халкыдан «туугъанбыз»... Энди мен да деменгили кыралыбызны тенгиз сууларыны бирси жанында ачы кыадарлы, таза жюрекли эгечими тапдым. Мындан ары да бир бирибиз бла кыагыт жюрютсек, сени кыарындашыңг Ованес деп жаза турлукьма.

Кыарындашыңг Ованес».

***АХКУБЕКЛАНЫ ЭЛДАР
кёчюргенди***

КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ

ЛАЛАКНЫ ЧАМЛАРЫ

Сукъланыу

Л а л а к. Билемисе, Шотту, бу арт кезиуде итими сукъланып турама. Менден ол иги жашайды.

Ш о т т у. Ит сенден къалай иги жашар, Лалак? Сызма!

Л а л а к. Сызмайма бир зат да! Юй бийчем аны ашатып, тойдуруп, жууундуруп, сылап-сыйпап, энди бар, бир кесек айлан деп, жиберип къояды. Кеч нек келдинг деген жокъ, къайдиенг деген жокъ. Мени уаЭээээх!

Намыслы

Л а л а к. Эки жыл болад мен юй бийчем бла сёлешмегенли.

Ш о т т у. Нек, Лалак?

Л а л а к. Сёзюн бёлеме деп къоркъуп.

«Жылытхан» сёз

С ы р м а. Лалак, эштемисе?

Л а л а к (*онгсунмай, жукъусурап*). Не болгъанд?

С ы р м а (*къубулун*). Манга бир ариу сёз айтсанг а, былай жюрегими жылытырча!

Л а л а к. Мммм..... Батарея.

С ы р м а (*ачыуланым*). Мен аллаймы дейме да? Башха сёз къуругъанмыды?

Л а л а к. Пуфайка сора!

Тишле

С ы р м а. Билемисе Лалак, тюнене къурманлыкъда халкъ мени тишлериме къарай эдиле. Къаллай ариу тишлери барды Лалакны юй бийчесини деп.

Л а л а к. Къолларына бермесенг эди уа...

Очра

Очрада Лалак бла Сырма сюелип, орталарында бир ариу къыз.

К ы ы з (*элгенип, Лалакны жаягъын къыздыра*). Къолларынг сууурукъ да, аман бла чимдирик! (*Къыз кетеди.*)

Лалак (*къычырын*). Чимдигенме, ант этейим! Сырма! Не бла сюе эсенг да къаргъанайым...

С ы р м а. Къанынгы сууут! Къаргъанма керексизге!

Л а л а к. Ийнанмаймыса? Мен ёлейим....

С ы р м а. Ёлме! Мен чимдигенме!

Л а л а к. Нееек?

С ы р м а. Бу очра азыракъ болсун деп!

Танышыу

Ш о т т у. Бермезов Шотту! Фирманы начальниги: Нефть бла газ.

Л а л а к. Тапсашаров Лалак! Юйюмю начальниги. Хычин бла айран!

Жаныуар

Ш о т т у. Лалак! Аллында къалтасы болгъан жаныуар билемисе?

Л а л а к. Хау.

Ш о т т у. Аты неди?

Л а л а к. Почтальон!

Ш о т т у. Угъай! Ол кенгуруду! Экинчи соруу: Сумкасында уа не жюрютеди?

Л а л а к. Письмола!

Ш о т т у. Угъай!

Л а л а к. Ааа! Билдим! Газетле!

Тарых билиу

Ш о т т у. Лалак! Александр Македонский къачан ёлгенди?

Л а л а к. Ёлгендими? Мен ауругъынын да эштмегенме.

Ш о т т у. Лалак! Школда нени бек жаратыученг?

Л а л а к. Къонгуроуну!

Болсун

С ы р м а. Лалак! Къуру мени телевизорум, мени мешинам деп турма да, бизники деп да бир айт! Мен сени юй бийченгме да!

Л а л а к. Болсун, жанчыгъым! Кёнчегибизге бир итиу урчу!

Эгизле

Лалак сабий колясканы тюрте келеди. Аллына Шотту чыгъады.

Ш о т т у (*колясканы ичине къаран*). Тюу машалла! Нечик ариу эгизчикледиле! Экиси да жашчыкъламылла, Лалак?

Л а л а к. Угъай! Сол жанындагъы хуанды.

Ушаш

Л а л а к. Жанчыгъым, санга мисс вселеннаягъа ушайса
демегенмилле?

С ы р м а (*омакъланып*). Угъай, Лалак! Неди?
Л а л а к. Тюз этгендиле. Грамм да ушамайса!

Байлыкъ

Лалак бир къадар ахчаны санай, жилийды. Шотту киреди.

Ш о т т у. Нек жилийса, Лалак, бу къадар ахчанг бола тургъанлай?!
Л а л а к. Байла да жилийдыла, шуёхум!

Шарайыпсыз

Л а л а к. Мен сени алсам, не тютюн, не аракъы ичерик туююлме.
К ь ы з. Аламат! Ёзге шарайыбынг а бармыды?
Л а л а к. Угъай. Бир бирде ётюрюк айтучума ансы.

Экзаменде

П р о ф е с с о р. Та-а-к. Тапсашаров Лалак сенмисе?
Л а л а к. Бизбиз.
П р о ф е с с о р. Экзамен деп неге айтабыз?
Л а л а к. Эки акъыллыны ушагъына!
П р о ф е с с о р. Бири тели эсе уа?
Л а л а к. Да акъыллы стипендиясыз къалыр.

Соруула

П р о ф е с с о р. Лалак, сайла. Не бир къыйын соруу береме, неда он
тынч соруу. Къайсын сайлайса?
Л а л а к. Къыйынны.
П р о ф е с с о р. Ашхы. Меридиан деп неге айтабыз?
Л а л а к. Меридианнга.
П р о ф е с с о р. Нек?
Л а л а к. Ол экинчи сорууду, жолдаш профессор!

Аштапар

Эмеген Лалакны кётюрюп келеди. Аллына экинчи эмеген чыгъады.
- Ушхуургъа кимни мадардынг?
- Лалакны.
- Сыз ары! Жарарыкъ туююлдио!
- Нек?
- Тюнене, шорпа этейим деп, къазанга ургъанем да, битеу картохуму
ашап, секирип кетгенди.

Отличник

Ш о т т у. Лалак, былай арыкъ нексе?
Л а л а к. Студентме. Асыры окъугъандан, ашаргъа заманым иш да жокъду.
Ш о т т у. Отличникмисе?
Л а л а к. Угъай.
Ш о т т у. Бу плащны уа нек кётюрюп айланаса иссиде?
Л а л а к. Плащ тьююдю. Отличник буду.

Сангырау

Ш о т т у. Лалак! Бу ичгини къоймай эсенг, сангырау боласа
Л а л а к. Къайры барама дейсе?

Мастер

Ш о т т у. Лалак, телевизорлагъа ремонт этесе деп эштгенем, алаймыд?
Л а л а к. Хау. Он жыл да болад, мен телевизионный мастер болгъанлы.
Ш о т т у. Аламат, аламат! Хайт де! Ишингден къууан. Юй бийченг а къалайды?
Л а л а к. Звук залим, изображение осал!

Билдириу

Лалак чабыт келеди. Аллына Шотту чыгъады.
Л а л а к. Шотту, ийнегинг тютюн ичемид?
Ш о т т у. Угъаай!
Л а л а к. Сора бауунг кюе турад. Сызыл!

Къытлыкъ

Перестройканы заманы. Сапын бла бал туз къыт. Лалак Шоттуну къолларына суу къуяды
Л а л а к. Сапын берейимми, Шотту?
Ш о т т у. Да бер.
Л а л а к. Алай эсе, шайны бал тузсуз ичериксе!

Шашып...

Ш о т т у. Лалак, унуму нек урлай тураса?
Л а л а к. Ким урлай турад?
Ш о т т у. Сен! Майна, мени машогумдан, кесингикине къуя тураса да?
Л а л а к. А, анымы айтаса? Шашып эте турама, харип, шашып.
Ш о т т у. Да шашып эсенг, кесингикиден меникине къуйсанг а?
Л а л а к. Эй! Мен шашхан этгенликге, тели тьююлма да.

Ушхууур

С ы р м а. Лалак! Бюгюн ушхууургъа жаланда шайды.
Л а л а к. Бал тузу уа бармыд, жанчыгъым?
С ы р м а. Кырдыгы иш да жокъду.

Тюкенде

Ш о т т у. Лалак, бу онтюменлик къагъытынг былай суппа-суу некди?
Л а л а к. Сырма жилий-жилий берген эди да андан!

Милицияда

Л а л а к. Жолдаш милиционер! Мен тюнене таксиде эки шеша аракы унутуп кетгенем. Аланы сизге иш келтирмегенмилле?
Ш о т т у. Келтирмегендиле. Аланы ичген таксистни келтиргендиле.

Поста

Ш о т т у. Жолдаш Тапсашаров Лалак! Багажнигизни ачыгъыз!
Л а л а к. Жолдаш лейтенант! Магъыз, бу эки минг сомду! Муну алыгъыз да, мен кетдим.

Ш о т т у. Угъай! Мен улутха алмайма! Багажникни ачыгъыз!

Л а л а к (*ахчасына ахча къошады*). Магъыз, бу он мингди!

Ш о т т у. Угъай!

Л а л а к. Жыйырма берейим, болмай эсе! Жыйырма минг!

Ш о т т у. Угъай!

Л а л а к. Эки жыйырма, юйюнг кзуругъан! Ммм...кечкилик, жолдаш лейтенант, кызыуум бла айтып ийдим! Эки....

Ш о т т у. Угъай! Багажникни ачыгъыз!

Л а л а к. Слуший, не аманларынданенг. Охо! Сен айтхан болсун!
(*Бир чулгъам узата.*) Ма!

Ш о т т у. Неди бу?

Л а л а к (*ахсынып*). Тёрт жыйырма минг сом! Жанымдан юзюп бере турама. Хайда, муну бла кёмюл, мен кетдим!

Ш о т т у. Угъай! Кетмейсиз! Магъыз ахчагъызны да! (*Чулгъамны Лалакны юсюне атады*) Ачыгъыз багажникни!

Л а л а к. Пу анассына, бу адамгъа не айтасыз? Багажник, багажник дегенд да тирелгенд, эшек бузгъа тирелгенлей. Эй! Лейтенант! Кыъсхасы, тёрт жыйырма мингними сайлайса, багажникними сайлайса?

Ш о т т у. Багажникни!

Л а л а к. Артда ары-бери деме. Иги сагъыш эт.

Ш о т т у. Этгенме! Ач багажникни!

Л а л а к. Да ма къара, алай эсе.

Ш о т т у. Да мында жукъ жокъду да?

Л а л а к. Жокъду.

Ш о т т у. Да сора не башымы хайран этип тураса да былайда, ачмайма деп!

Л а л а к. Мен сени бла Поле Чудес ойнай эдим.

Тарыгъыу

Ш о т т у. Эх! Юй бийчесин тас этген къалай къыйынды, Лалак!
Сен аны ачыуун чырттан да билмейсе, шуёхум!

Л а л а к. Билеме, биле! Мындан алда агъачда къююп кетгенем да,
ызымдан келип къалгъанд.

Ларёкда

Л а л а к. Ненчасын алабыз, Шотту?

Ш о т т у. Да бир ючюсюн ал.

Л а л а к. Угъай! Юч кёпдю. Тюнене юч алгъанек да, бири артыкъ
къалгъанд.

Ш о т т у. Да сора экисин ал.

Л а л а к. Эй, тюкенчи! Бизге тёрт шеша бла эки кампет, маржа!

Экеулен

Л а л а к. Энди бюгюнден ары аракъныны къойдукъ. Биз ит болайыкъ
мындан ары аны аузубузгъа салсакъ. Алаймыд шуёхум?

Ш о т т у. Да алайд, Лалак. Бу къолумда поллитыргъа не оноу ансы?
Сындырайыммы?

Л а л а к. Ммм... Тохта! Былай этейик. Мен сирнек чёп букъдурайым
да, къайсы къолумда болгъанын билсенг, ичебиз, билмесенг –
сындырабыз. Болсунму?

Ш о т т у. Болсун! Букъдур!

Л а л а к. *(Сирнек чёпню къолуна къысып, къолларын сыртына
букъдурады)* Къайсы къолумдады?

Ш о т т у. Сол!

Л а л а к. Алай онг! Сагъыш эт, юйюнг къуругъан, сагъыш эт!

Самолётда

Ш о т т у. Къара, Лалак, къара! Бу самолётдан адамла къалай
гитчечикле кёрюнедиле, гумулжукла кибик!

Л а л а к. Ала гумулжукладыла, сылхыр! Биз алыкъа жерден да
кётюрюлмегенбиз!

Суу боюнунда

Ш о т т у. Лалак, эй! Санга айтама! Бу кеф нёгеринге нек къарамайса?!

Л а л а к. Не этгенд?

Ш о т т у. Кёлегиме юзmez къююп кетгенди! Эштемисе! Эй! Кёлегиме..

Л а л а к. Къычырма! Ол мени нёгерим тюйюлдю! Меники, майна,
бёркюнге баллиле жууа турад.

Юйдегиде

Ш о т т у. Лалак! Юй бийченг бла гырмырынг не бла бошалды?
Л а л а к. Да тобукъланып келгенед аллыма!
Ш о т т у. Кечгинлик тилепми?
Л а л а к. Угъай! Киши эсенг, ундурукъ тюбюнден бир чыкчы деп.

Ахча

Л а л а к. Юй бийчем менден къуру ахча тилегенлей турад: «Лалак, ахча бер, Лалак ахча бер, Лалак ахча бер!» - дегенлей.
Ш о т т у. Да не этед да ол къадар ахчаны?
Л а л а к. Билмейме. Бирчик да бермегенме.

Мода

Ш о т т у. Лалак, бусагъатда модагъа не айтаса? Тишырыула да эркиши кенчекле кийгендиле да, тиши бла киши болгъанларын къатларына баргынчы билялыкъ туююлсе. Ма, сёз ючюн, ол арлакда сюелген жашмыд, кызымыд?

Л а л а к. Кызды. Ма бу къатымдагъыны кызы.

Ш о т т у. Керти? Молодец, аллай жетген кызыны быллай жаш атасы болгъан!

Л а л а к. Нек атасы? Бу анасыды!

Сабий

С ы р м а. Лалак! Сен кимни алып келгенсе бахчадан? Бу бизни сабий туююлдю!

Л а л а к. Тамбла алышырма!

Къошулуу

С ы р м а. Лалак, жанчыгъым, суююмчю! Бизге энта да бир жан къошулады!

Л а л а к. Керти? Къуандырдынг, ариучукъ! Кызычыкъмы, жашчыкъмы?

С ы р м а. Къатынчыкъ! Тамбла анам бизге кечеди!

Кёлек

Л а л а к. Не къарайса, амма? Сизни заманыгъызда быллай ариу кёлекле жокъ эдиле да?

А м м а. Бизни заманыбызда, Лалак, жашла боюнларын жуугъан эте эдиле.

Арсар

Ш о т т у. Жашла! Ариуларыгъыз сол жанына, акъыллыларыгъыз онг жанына айырылыгъыз! Лалак, не армау болуп тураса?!

Л а л а к. Да экими айырылайым?

Фокусникле

Л а л а к. Багъалы жюйюсханла! Бусагъатда сизге ференк фокусник усталыгъын кѣргюзтюрюкдю. Чыракъны ючкюлтюгюз. Жандырыгъыз. Биринчи тизгинде олтургъан! Сагъатыгъызны излемегиз. Фокусникдеди. Майна, бере турады. Алыгъыз! Энди ингилизли кѣргюзтеди. Чыракъны ючкюлтюгюз. Жандырыгъыз. Экинчи тизгинде олтургъан, жюзюгюзгюню излемегиз, фокусникдеди. Майна, бере турады. Алыгъыз. Энди уа мен кѣргюзтеме. Чыракъны ючкюлтюгюз. Жандырыгъыз. Багъалы фокусникле, бохчаларыгъызны излемегиз, менделле. Сау къалыгъыз!

Шахматла

Ш о т т у. Лалак, тенгинг бла шахмат ойнагъанны нек къойдунг?

Л а л а к. Да сен хыйлачы бла, аманаууз бла, къуру тюйюш излеп тургъан бла ойнарыкъмыса?

Ш о т т у. Угъай!

Л а л а к. Ма ол да ойнамады да къойду.

Документле

Ш о т т у. Жолдаш водитель! Документлеригизни берчигиз!

Л а л а к. Тас этгенме, жолдаш лейтенант! Ма, юй бийчем шагъатым.

С ы р м а. Керти айтады, жолдаш лейтенант! Ма, анам шагъатым.

М а й р у с. Къызым тюз айтады, жолдаш лейтенант! Лалак шагъатым.

Ш о т т у. Лалак, алаймыды?

Л а л а к. Хау, жолдаш лейтенант. Тюз айталла. Тумбучкагъа салгъанем да, къарасам – думп.

С ы р м а. Андан мен алгъанем.

Ш о т т у. Нек?

С ы р м а. Лалакга берейим деп.

Ш о т т у. Да нек бермединг да?

С ы р м а. Лалак жокъ эди да, тумбучкагъа салып къойгъанем.

М а й р у с. Андан мен алгъанем.

Ш о т т у. Сен а нек?

М а й р у с. Лалакга берейим деп.

Ш о т т у. Да нек бермединг да?

Л а л а к. Берген эди.
Ш о т т у. Не этдинг да?
Л а л а к. Тумбучкагъа салгъанем.
С ы р м а. Мен андан алгъанем!
Ш о т т у. Не этдинг да.
С ы р м а. Ызына салгъанем.
М а й р у с. Мен андан алгъанем.
Ш о т т у. Сора уа?
Л а л а к. Манга берген эди.
Ш о т т у. Сен а не этдинг?
Л а л а к. Тумбучкагъа салгъанем
Ш о т т у. Уффф! Кимни?
Л а л а к. Къалай кимни?
Ш о т т у. Ну, юй бийченги тумбучкагъа салдынг, андан сора уа?
С ы р м а. Не дейсиз? Ким салгъанд мени тумбучкагъа! Анам ёлмесин.....
Ш о т т у. Кечгинлик! Уффф! Анагъызны деригем.
М а й р у с. Не зааат? Меними?!
Ш о т т у. Уффф! Башымы къатышдырдыгъыз! Лалаааак! Документлени
не этгенсее!/?
Л а л а к. Тумбучкагъа салгъанем.
С ы р м а. Мен а андан алгъанем.
Ш о т т у. Аааа! Кереек туююлдююю бир затыгъыз дааа! Кесими
документлерими берейим, былайдан бир къуругъуз ансы! Къуругъуууз!

ИТ ЧАПЫРАКЪНЫ СУУ

Бу хансны билмеген хазна адам болмаз. Ол кѐп жерледе ѳседі, кесіда кѐп-тюрлю ауруулағға жарайды. Бу хансны тамыры бла кѳазып алыргға керекді. Ариу жуууп, эт туурагған машина бла ѳтдюрюп, сууун сыгғып. 0,7 литр мияла оруннга кѳуяргға керекді. Ызы бла ары юч уллу кѳашыкъ бал кѳошулады. Иги кѳатышдырып сууукъ жерге салынады.

Эрттенликде ач кѳарангыллай, 20 минут аш ашарны аллында уллу кѳашыкъ бла эки кере ичиледи. Алай кюннге юч кере ичерге керекді. Бу дарман жѳтелден бек иги болушады.

БАЛ ЁТМЕК ЖЮРЕК АУРУУЛАГҒА ЖАРАЙДЫ

Адамны саулугъуна бал бек жарагғананы юсюнден кѐп кере айтыла турады. Бу кѳысха хапарыбызда бал ѳтмекни юсюнден айтайыкъ. Бал чибинле тюрлю-тюрлю хансланы, гюллени букѳуларын жыйып, батманлада орунчуклағға сыйындырып, кеслерини ферментлерин кѳошуп, юсюне бал кѳуядыла. Оруслула анга перга дейдиле. Ол бек хайырлы ашарыкды.

Аны бла саулукъгға бакъдыргғандан сора, жюрекни ачыгғаны кетеди, баш ауругған сау болады, кѳанлары кѳтюрюлгенлеге да себеplik этеди.

Бу ашарыкъ холестеринни эритеди, кѳан тамырланы ариулайды.

Перганы гепатитден, бауур аурууладан бакъгғаннга да уллу хайыры болады. Ол адамны ашха да ачады. Муну чай кѳашыкъны ючден бирин, ач кѳарангыллай, кюннге эки кере ичерге керекді.

ЁПКЕ АУРУУДАН ЗЫНТХЫ СУУ ИЧИГИЗ

Зынтхы кѳайнагған суу бла пневмания аурууну кѳыйын формасындан бағғадыла. аны кѳалай хазырларгға боллукъду? Бир стакан жууулгған зынтхыны кѳабугуу бла бир литр сютге кѳуюп, сел отда кѳайнатадыла. Андан сора сюзюп, исселей, бал неда чеплеу жаучукъ кѳошуп, кюннге эки-юч кере ичигиз. Жатардан алгға ичсе бютюнда уллу хайыры болады.

КЪАРА ТУРМА

Баууру, буйрекледe ташлары болгъан адамла къара турманы сууун ичерге керекдиле. Эки ыйыкъны ичинде уллу къашыкъ бла юч кере. Ач къарангылай ичсе, хайыры иги болады. Бу амалны жылгъа бир ненча кере къайтарыгъа боллукъду.

НАРАТ БАЛ

Кесекле тийгенине ишекли болгъан эсегиз, балны хазырлагъыз. Аны былай этедиле. 500 грамм нарат кишиуланы жуууп, тазалап, бир литр балгъа къошуп, анга дагъыда бир литр суу къуюп, сел отда жыйырма минут къайнатыргъа керекди. Ызы бла печден алып, быстырла бла иги бастырып тёрт-беш сагъат тутугъуз, андан сора сюзюп, анга 1 кг. балтуз къошугъуз. Жангыдан отха салып, эки сагъат къайнатыгъыз. Андан сора уа эки лимонну сууун къошугъуз бек иги къатышдырыгъыз. Мияла орунлагъа къуюп, къарангы жерде сакълагъыз. Кюннге юч кере чай къашыкъ бла бир ичигиз.

ДУГЪУМА

Дугъума бек эрттегили дарман хансладан бириди. Адамны аузу ауруса, аны чапырагъын чайнаргъа керекди деп, Гиппократ окъуна айтхан эди. Андан сора да бу ханс баш ауруулагъа да жарайды, адамны арыгъанын да кетереди, къайгъысын чачады, къызыуу болса аны да тюшюреди.

Дугъума юй ичинде ёссе уа, хауаны ариу ийисге айландырады эм тазалайды. Аны юйде ёсдюрген къыйын туююлдю. Бу хансны урлугъун оймакъ теренликге бастырыгъа керекди, ол кеси да жарыкъны, андан сора да сууну бек суюди. Юй ичинде ёсген дугъуманы урлугъундан ёсдюрге игиди, ол бир къауум жыл ёседи. керек заманда аны чапырагъын алып хайырланыргъа боллукъду. Эки жылдан бир кере уа – ёзеклерин да кесерге тийишлиди.

Басмагъа ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ хазырлагъанды.

АТЛАРЫ

АДАБИЯТЫБЫЗНЫ ТАРЫХЫНДАН

ТЕКУЛАНЫ ХАУА. «Бара эдим ата кьабырынача...» *Статья*. 2

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМГЕ - 75 ЖЫЛ

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. *Назму*. 5
МУСУКАЛАНЫ САКИАНТ. Алтын хардар бла сен. *Статья*. 6
МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. *Назму*. 10
ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Тёппеланы Алим. *Статья*. 12
ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Ёлюм. *Хапар*. 21

КЪУДАЙЛАНЫ МАШТАЙГЪА - 75 ЖЫЛ

ЖЮНЮСЛАНЫ АБУ-МУСЛИМ. Дуниягъа аты айтылгъан Машгай.
Статья. 31
БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Малкърны, Къыргъызны да айтхылыкъ
улары. *Статья*. 32
КЪУДАЙЛАНЫ МАШТАЙ. *Назмула*. 38

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

АВАР ПОЭЗИЯДАН (ДАГЪЫСТАН). *Назмула*. 49

ПРОЗА

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Хутай. *Роман*. 84

ПОЭЗИЯ

РУСЛАН АЦКАНОВ. *Назмула*. 108
КЪОЙЧУЛАНЫ АСКЕРБИ. *Назмула*. 114
ГАЙЫЛАНЫ МАХТИ. *Назмула*. 120

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. «Офицер не да тарыхчы боллукъ эдим...» <i>Статья</i>	127
БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ. Розагъа фахмуну Аллах ёлчемсиз бергенди. <i>Статья</i>	131
Жашауун туугъан жерини ташына, суууна да атап... <i>Статья</i>	135
Жигитликден толгъан назмула. <i>Статья</i>	140
АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. Бюгюлмеген, тюзлюкден таймагъан прокурор. <i>Статья</i>	145

ЖАНГЫДАН - ЖУРТУБУЗДА

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ. Жашлыкъгъа жолоучулукъ. <i>Повесть</i>	152
САФАРБИ ХАХОВ. Ахыр тюбешиу. <i>Романдан юзюк</i>	186
БОРИС МАЗИХОВ. Къонгуроу. <i>Хапар</i>	190

ЭРМЕН ХАПАРЛА

АНАИТ САИНЯН. Амма. <i>Хапар</i>	194
АВЕТИК ИСААКЯН. Ата от жагъа. <i>Хапар</i>	199
ВАХТАНГ АНАНЯН. Жанын-къанын аямай. Уллу жюрек. <i>Хапарла</i>	204
РАЧИЯ КОЧАР. Генералны эгечи. <i>Хапар</i>	208

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ. Лалакны чамлары.	211
--	-----

САЛУКЪ-ЭСЕНЛИК

ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. Саулукъ-эсенлик.	220
---------------------------------------	-----

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (163)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители

Государственный комитет КБР по средствам массовой информации,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 05. 12. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1700 экз. Заказ № 109. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на
ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдьыла. Басмаланн-
ган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*